

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ жана ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК

Супаева Аида Акунбековна

**“Манас” эпосунда ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу
аталыштардын структурасы, семантикасы жана**

ЭТИМОЛОГИЯСЫ

(С. Каралаев, С. Орозбаков, Жусуп Мамайдын варианттарын салыштыруу)

Адистиги – 10. 02. 01– кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изилденип алуу үчүн жазылган

диссертациялык иш

Илимий жетекчи:

КР УИАсынын академиги,
филология илимдеринин доктору,
профессор С. Ж. Мусаев

Бишкек-2025

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I БАП. КЫРГЫЗ САЛТТУУ БИЛИМИН ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ ЖАЛПЫ СЕРЕП	
1.1. Салттуу билим жөнүндө түшүнүк. Салттуу билим жөнүндөгү алгачкы байкоолор.....	7
1.2. Кыргыз салттуу билими жана анын түрлөрү	13
Биринчи бап боюнча жыйынтык	48
II БАП. Изилдөөнүн материалдары жана методдору	
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору	49
2.2. Семантика, семантикалык талаа жөнүндө түшүнүк	52
2.2.3. Сөздүн структурасы, сөзгө структуралык анализ жүргүзүү.....	53
2.2.4. Этимология жана анын табияты. Этимология жөнүндө жалпы маалымат.....	62
2.2.5. Этимологиянын башка илимдер менен болгон байланышы.....	66
II бап боюнча жыйынтык	69
III бап. “Манас” эпосундагы оорулардын жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын лексика-семантикалык топтору, структуралык жана семантикалык этимологиясы	71
3.1.1. “Манас” эпосунда аял ооруларынын аталыштарын билдирген лексикалык-семантикалык топ жана алардын структуралык жана семантикалык этимологиясы.....	75
3.1.2. “Манас” эпосунда жугуштуу оорулардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык жана семантикалык этимологиясы	90
3.1.3. “Манас” эпосунда фармакологиялык түшүнүктөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы	99
3.1.4. “Манас” эпосунда ортопедиялык түшүнүктөгү ооруларды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	120

3.1.5. “Манас” эпосунда диетологиялык аталышындагы түшүнүктөрдү билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы	125
3.1.6. “Манас” эпосунда “ырым-жырымдык дарылоо” түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексикалык-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	129
3.1.7. “Манас” эпосунда физиология түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	132
3.1.8. “Манас” эпосунда токсикологиялык түшүнүктөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	151
3.1.9.“Манас” эпосунда хирургиялык түшүнүктөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	139
3.2.1 “Манас” эпосунда дарылоодогу колдонулган аспап-шаймандардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык - семантикалык этимологиясы	149
3.2.2. Элдик дарыгерчиликке байланыштуу кесиптик лексика жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.....	155
III бап боюнча жыйынтыктар.....	170
Корутунду	172
Колдонулган адабияттар.....	176
Тиркеме.....	
“Манас” эпосундагы оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы” боюнча аталыштардын схемасы	

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Илимий медицина жаралганга чейин эле эл арасында дарыгерчилик мыкты өнүккөндүгүнө жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыктан, эпостордон алынган мисалдар далил болот. Бүгүнкү күндө элдик дарыгерчиликте колдонулган дары-дармектердин, ыкмалардын же аспаптардын аталыштары эскирген түшүнүктө кабыл алынса, айрымдары азыркы илимий медицинада жаңыланган түрдө колдонулуп келет. Алсак, *аштар - скальпель, тинтүүр - ланцет, картык-медициналык банка* ж.б. Алардын нукура кыргызча аталыштары менен бирге араб, перс, монгол тилдеринен кирген аталыштарды дагы кезиктирүүгө болот. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин табиятына жана алардын эл арасына тарап колдонулушуна байланышкан маселелерге акыркы убактарда гана көңүл бурулуп, алар философиялык, тарыхый-этнографиялык, медициналык, этнопедагогикалык өңүттөн карала баштады. Элдин салттуу билимдери, аны күнүмдүк жашоодо колдонуу жөнүндөгү маалымат, ооздон-оозго, бир муундан экинчи муунга өтүп отурган. Мындай маалымат кыргыз элинин руханий-маданий дөөлөтүнүн булагы болгон “Манас” эпосунун ар кыл варианттарындагы материалдарында кеңири берилген, өзүнүн атайын атоо сөз бирдиктери, терминологиялык системасы да кылыптанган. Бирок бир маселе лингвистикалык өңүттө илимий иликтөөгө алынып, ал тилдик бирдиктердин функционалдык-семантикалык, структуралык, этимологиялык табияты аныктала элек эле. Ушул өңүттөн алганда элдик салттуу билимдердин бир багыты катары оору жана аны дарылоого байланыштуу дарылардын, аспап-куралдардын аталыштарын, терминологиялык системасын тилдик аспектиден талдап, алардын структурасын, функционалдык – семантикалык өзгөчөлүктөрүн, этимологиялык тарыхый семантикасын бир гана манасчынын эмес, эки башка мамлекеттин аймагында жаралган улуу үч залкар манасчынын варианттарындагы материалдын негизинде талдоо жүргүзүү теманын актуалдуулугун жана иллюстративдик материалдын

ишенимдүүлүгүн көрсөтөт. **Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.** Диссертациянын темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин түркология факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий иштеринин планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” эпосундагы оорулардын жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын лексикалык-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүн, этимологиясын аныктоо жана анын тилдин лексикалык системадагы ордун көрсөтүү.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер каралды:

1) Жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу салттуу дарыгерчиликтин аталыштарына арналган эмгектерде берилген илимий теориялык жоболорду талдоо менен, проблеманын кыргыз тили илиминдеги абалын аныктоо;

2) “Манас” эпосундагы ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолорду тематикалык топторго бөлүштүрүү менен классификациялоо;

3) Ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолор жөнүндө буга чейин жарык көргөн жергиликтүү жана чет элдик илимий-теориялык маалыматтар менен таанышуу аркылуу эпостогу аталыштарды этнолингвистикалык системанын бирдиги катары аныктоо;

4) “Манас” эпосундагы ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолорго лингвистикалык өңүттө структуралык, функционалдык-семантикалык жана этимологиялык анализ жүргүзүү;

5) Эпосто ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолордун этнолингвистикалык табиятын конкреттүү факты-материалдардын негизинде чечмелеп берүүгө аракеттенүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – кыргыз тил илиминде биринчи жолу ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштар “Манас” эпосун улуу үч манасчы айткан варианттарынын материалдарынын мисалында

этнолингвистикалык багытта каралып, түрк тилдүү элдерде колдонулган тилдик бай факт-материалдар, илимий-теориялык адабияттар, изилдөөлөр, көз караштар кеңири талкууланды. Бул илимий иште “Манас” эпосунда кездешкен ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структуралык, семантикалык жана этимологиялык табияты алгачкылардан болуп иликтөөгө алынды.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары тектеш түрк элдеринин тилин, маданиятын салыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Илимий иштин жыйынтыктарын лексикология, этнолингвистика, этнография, педагогика, “Манас” таануу курстарында лекциялык, практикалык сабактарда жана ушул багыттар боюнча окуу методикалык китептерин, пособиелерди даярдоодо материал катарында пайдаланууда таяныч болот, ошол эле учурда аны практикалык медицинада колдонууга да мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кыргыз элинин салттуу билимине тиешелүү маселелерди тилдик өңүттө изилдөө этнолингвистикалык материал катары этнология менен тыгыз карым-катышта жүргүзүлүшү керек жана кыргыз тили илиминин этимология багыты тармактык жана тармактар аралык аспектиде кенен изилдениши этнолингвистика тармагы үчүн өтө маанилүү илимий маселе деп эсептөөгө болот.
2. Ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу салттуу билимде колдонулган аталыштар таза лингвистикалык структуралык, семантикалык бирдик катары элдин тааным (познание) мүмкүнчүлүгүн анын тарыхый этнографиясы менен биримдикте кароого мүмкүнчүлүк берет;
3. “Манас” эпосундагы элдик дарыгерчиликке байланыштуу аталыштар – белгилүү бир семантикалык милдет аткаруу менен, кыргыз салттуу

билиминдеги тилдик байыркы катмарды түзөт, тилдин тарыхый лексикологиясы, грамматикасы үчүн материал болот.

4. Кыргыз элинин салттуу билимдерин тармактык багыттар боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзүү аркылуу этнолингвистика багытын калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштин максаты менен милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга сереп салынышы, факт-материалдарды топтоо, аларга анализ жүргүзүлүшү, коргоого коюлган теориялык негизги жоболор, изилдөөнүн натыйжасында аткарылган жыйынтыктар изилдөөчүнүн жеке салымы.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча республикалык, эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда, симпозиумдарда баяндамалар жасалды.

- 1) Докладдын темасы: “Манас” эпосунда кезиккен аял ооруларынын аталыштарына лингвистикалык анализ”. Бишкек ш. Эл аралык Ала-Тоо университети 22-апрель 2022-ж. Философия гендера: теория и практика.
- 2) Докладдын темасы: “Кыргыз салттуу медицинасынын “Манас” эпосунун негизинде берилиши”. Международную конференцию ICBCB 2022 «Продвижение равного образования в развивающемся мире». Казакстан Республикасы, Каскелен ш. С. Демирель ат. Университети. 29-30-сентябрь 2022-ж.
- 3) Докладдын темасы: “Манас” эпосундагы элдик хирургиялык ыкмалардын жана колдонулуучу аспаптардын аталыштарына этимологиялык анализ . ESSA II. International Eurasian Social Sciences and Arts Symposium 25-26 March, 2023, Түркия мамлекети, Анкара ш. (онлайн).

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын темасына байланыштуу иштин мазмунун чагылдырган 7 макала жарыяланып, анын ичинде Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 1 макала, чет элдик илимий басылмаларда жарык көрдү.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык иште камтылган милдеттердин аткарылышына дал келет. Иштин киришүүсүндө диссертациялык иштин актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболор белгиленип, алынган натыйжалардын колдонулуу чөйрөсү аныкталып, алардын апробациясы, жарыяланышы жана иштин түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

I БАП. КЫРГЫЗ САЛТТУУ БИЛИМИН ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ ЖАЛПЫ СЕРЕП

1.1. Салттуу билим жөнүндө түшүнүк. Салттуу билим жөнүндөгү алгачкы байкоолор.

Кыргыздын салттуу билими – алардын эл катары жашоо-тиричилигиндеги көйгөйлөрүн чечүү үчүн байыртадан колдонулуп келген турмуштук таанымы, бай тажрыйбалары, билимдери, жашоо ыкмаларынын топтолгон системасы. Салттуу билим бир эле убакта өнүкпөйт, ал кылымдар бою өнүгүп келет.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында кыргыздардын жашоо тиричилиги, салттуу билимдери В. В. Бартольд, В. В. Радлов, В. И. Кушелевский, Ф. И. Поярков, Ч. Ч. Валиханов өндүү бир топ окумуштуулардын байкоолорунун объектиси болуп калат. Кийинчерек кыргыз элинин салттуу билими тууралуу илимдин ар тармагы, алсак философия, этнография жана тарыхый өнүктөн изилдөөлөр жүргүзүлүү менен салттуу билим, көйгөйлөр, салттуу билимдин коомдогу орду жана ролу тууралуу М. Т. Айтбаевдин [1959], Б. Аманалиевдин [1963], А. А. Байбосуновдун [1990], Г. Т. Ботоканованын [2012], Ж. Бөкөшовдун [2013],

Тентигул к. Назиранын [2018], Ы. М. Мукасовдун [2021], Ө. Макелектин [2021] М. Р. Рахимованын [1993] А. Муратовдун [2015, 2016, 2021] изилдөөлөрү жүргүзүлгөн. Салттуу билимди укуктук аспектиде изилдеген окумуштуулар Б. И. Бөрүбашевдин, С. К. Кожоналиевдин, Г. А. Мукамбаеванын, музыкалык маданияты жана прикладдык искусствосу боюнча К. Ш. Дүйшалиев, С. Субаналиев өндүү окумуштуулардын салттык маданиятта, акындар поэзиясында, эпикалык жанрларда салттуу билим тууралуу изилдөөлөрүн айтууга болот.

Салттуу билим - бул күнүмдүк турмуштун натыйжасында практикалык түрдө ар түрдүү табият факторлору менен кубулуштарына карата көп убакыттык байкоолордун тажрыйбасынын жыйындысы. Салттуу билим түшүнүгү өзүнө кеңири маселелерди камтыйт: алар табияттын кубулуштарына байкоо жүргүзүү аркылуу түзүлгөн элдик календарлар, Күн, Ай, жылдыздарга карата жүргүзүлгөн эсепчилик, жапайы өсүмдүктөрдү турмуш-тиричиликте, тамак-ашта, элдик дарыгерчиликте, кол өнөрчүлүктө туура жана сарамжал пайдалануу ж.б. Ал илимий билимдер үчүн негизги булак да болуп эсептелинет. Жалпы эле салттуу билимдин изилдениши боюнча окумуштуулардын пикирлерине токтолуудан мурун “салт”, “традиция” деген эмне деген суроону иштин өңүтүнө ылайыктап чечмелеп алуу зарыл. Бул боюнча “Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери” деген хрестоматияда: Кыргыз тилиндеги “*салт*” сөзү латын тилинен которулган “*традиция*” (*traditio*) адат, салт, жашоо-тиричиликтеги жүрүм-турум эрежелерин сактоочу тартиптердин жыйындысы деген түшүнүгүнүн маанилеш сөзү деп эсептешет. “Традиция” сөзү кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катарын толуктап, активдүү лексикабызда кеңири колдонулуп келе жатат. Ал эми кыргыз тилиндеги “*салт-санаа*”, “*каада-салт*”, “*ата-баба салты*” деген сөз айкаштары ар кимибиздин бала күнүбүздөн тарбиялоодо кулакка сиңимдүүлүгү менен жашап келет. Бирок логикалык жактан алып караганда “традиция” жана “салт” түшүнүгү мазмун

жана маани жагынан бири-бирине толук дал келбейт деген пикирлер айтылат [49, 11-б]. Эгерде дагы тередеп карай турган болсок, окумуштуу Ж. Бөкөшов: Адам баласынын жаныбарлардан айырмачылыгы ал өзү жашап жаткан дүйнөнү ар тараптан таанып-биле алгандыгында, бири-бири менен баарлашып, пикир алышууда, жаратылыш менен тыгыз байланышта жашап андан өзүнө керектүүлөрдү алып пайдалана билгендигинде. Акырындап билгенин топтоп, бир калыпка салгандай иреттеп, башкаларга жана өзүнөн кийинки муунга мурас катары калтырат. Ошентип, илимге чейин эле билимдин ар кыл түрлөрү болуп келгендигин байкоого болот. Коомдун өнүгүшү менен илимдин ар кандай тармактары өнүккөн күндө деле мурдатан келе жаткан билимдер жашай берген. Мына ушундай эл арасында жашап, бирок илимге жатпаган билимдер *салттуу билимдер* деп аталат деген пикирин берет [21, 259-б]. Алардын да өзүлөрүнө тиешелүү белгилери, мүнөздөмөлөрү, принциптери жана ошол эле учурда айырмачылыгы “*салттуу*” мүнөздө берилет. Ал эми “*билим*” жөнөкөй түшүнүк менен алсак *демейки* жана *илимий билим* болуп бөлүнөт. *Демейки билим* адамдын ой-толгоосунан ажырабайт. Жашап жаткан дүйнөбүзгө демейки билимдин деңгээлинде мамиле жасайбыз. Алсак, күндөлүк турмушубуздагы муктаждыктар, ишенимдер, жөрөлгөлөр ж.б. Ал эми *илимий билим* – илим жолунда табылган, илим талаптарына ылайык тастыкталган, такталган билим. Ошондой эле ар кайсы илимдердин биригишинен пайда болгон билимдер тармагы (дисциплина, кыргызча айтканда курама билим) XX к. экинчи жарымында күчөп, өстү. Мисалы, мурда тил илиминин бир эле түрү болсо, азыр көптөгөн түрлөрү бар. Мурдагы маалыматтарга таянсак, кыргыз элинин тарыхы оозеки түрдө - уламыш, жомок, эпос, каада-салт, үрп-адат, санжыра, макал-лакап, көркөм сөз каражаттары аркылуу жашап, бизге жетип отурат. Демек, кыргыздын салттуу билимдери да күнүмдүк тиричиликтин уңгусунда жашап, сакталып келген. Качандыр бир убакта салттуу билимдер четке сүрүлүп, унутула баштаса дагы, кийинки мезгилде алардын адамзат жашоосуна кайтып келиши менен илимпоздор ал билимдердин теориялык

маселелерин изилдей баштады. “Салттуу билим” – илимдеги жаңы түшүнүк. Демек, азыркы илим бизге ал жөнүндө эмнелерди берет? Философ окумуштуу Ж. Бөкөшов: “салттуу билим” буга чейин “улуттук маданият”, салттуу коом” же “салттуу дүйнө” сыяктуу түшүнүктөр катары берилүү менен толук иликтенген эмес. Бүгүнкү күндө “салттуу билим” (“традиционное знание”, “traditional knowledge”) категориясы жаңы социалдык, экономикалык, маданий алкакта, методологиялык жактан, айрыкча концепциялык багытта элибиздин мурдатан келе жаткан билимдерин, турмуштук ыкмаларын башкача жаңыча көз карашта айрыкча көмүскө жактарын ачып берүүгө ылайык болуп отурат деген пикирде [21, 3-б]. Буга чейин салттуу билимди жерип, эскинин калдыгы, баардык көйгөйлөрдү “илимий жол” менен гана чечсе болот деген түшүнүк менен жашап келсек, азыркы убакта салттуу билимдердин да өз орду, кызматы, мааниси бар экендигин түшүнө баштадык.

Салттуу билимге эл аралык деңгээлде XX кылымдын 80-жылдары көп көңүл бурула баштайт. Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) анын карамагындагы ЮНЕСКО, интеллектуалдык менчик боюнча дүйнөлүк уюм, дүйнөлүк соода уюму, Дүйнөлүк Банк сыяктуу институттар бир топ алгылыктуу иш-чараларды өткөрүшөт. Бир нечелеген келишимдер, декларация, конвенциялар кабыл алынат. Атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп, эл аралык деңгээлдеги конференциялар, жыйындар өткөрүлүп, илимий эмгектерди жазышат. “Салттуу билим” маселеси боюнча ар кыл темадагы программалар, стратегия, мыйзамдар, нормативдик-укуктук документтер кабыл алынат. 1999-жылы Будапештте салттуу билимге арналган бүткүл дүйнөлүк илимий практикалык конференция өтөт. Анда салттуу билимге карата бир топ маанилүү документтер каралат. Бул келтирилген маалыматтардан улам “салттуу билимге” карата аткарылган иштердин негизги багыттары төмөнкүлөр болгон:

1. Өнүктүрүү долбоорлору; жергиликтүү элдин туруктуу өнүгүшүн камсыз кылууда салттуу билимдердин орду, маани-маңызы;
2. Салттуу билимдерди интеллектуалдык менчик катары укуктук коргоо;
3. Салттуу билимдерди улуттук байлык, маданий мурас иретинде колдоо, кам көрүү;

Ал эми салттуу билимге окумуштуулар кандай аныктама беришет? “Салттуу билимге” философия илиминин окумуштуулары Ж. Бөкөшов: “Кыргыз элинин уюткулуу сырлары” деген эмгегинде “салттуу билим жергиликтүү элдин узак мезгил ичиндеги күткөн турмуштук тажрыйбасына байланышкан, муундан-муунга өткөн, адамдын өзүн курчаган табигый жана коомдук чөйрө менен мамилесин жөнгө салган, негизинен оозеки түрдө жашап келген, илимден тыш билимдерин, ишенимдерин, адаттарын, ой-түшүнүктөрүн камтыйт” деген аныктама берсе [50, 6-б], ал эми окумуштуу Г. Т. Ботоканова: “Салттуу билим”- тигил же бул элдин, коомдун каада-салтка айланган турмушунда, жашоо-тирилигинде, иш-аракетинде, шаан-шөкөтүндө, оюн-зоогунда калыптанып, колдонулуп, орун алып келген, улуудан кичүүгө, устаттан шакиртке, атадан балага өткөн, узак убакыт бою иргелип, такталып, толукталып сакталып келген, ошол элдин, коомдун кимдиги (иденттүүлүгү) менен эриш-аркак байланышкан билим [17, 1-б]. деген аныктамасын берет.

Салттуу билим көп түрдүү, демек, анын аткара турган кызматы дагы ар кыл болот. Негизги кызматтары катары таанып-билүүчүлүк, руханий сактоочулук, коммуникативдүүлүк, эстетикалык жана гуманисттик. д.у.с. Салттуу билимдин коммуникативдик кызматы - этнос үчүн этномаданий баалуулуктарды жеткирүү ыкмасын камсыздоо. Мында улуу муундун кичүү муунга маалыматты өткөрүп берүүдөгү пикир алышуу кызматы дагы чоң роль ойнойт. Алсак, кийим-кечек, турак жай, тамак-ашка байланыштуу маалыматтарды берүү, үйрөтүү. Пикир алышуу коммуникативдик кызматтын

өзгөчө формасы болуп эсептелет. Салттуу билимдин дагы бир негизги кызматтарынын бири—экологиялык кызматы. Бул кызмат бүгүнкү күндөгү эң актуалдуу маселелердин катарын толуктайт. Демек, ал табиятты, жаратылышты туура, сарамжал пайдалануу менен сактоого багытталат.

Салттуу билимдердин, анын ичинде, биз изилдөөгө алып жаткан элдик медицинанын өнүгүшү, илимий билимдер менен болгон байланышы, эл арасында алган орду сыяктуу бир топ маселелерди камтыган 1975-жылдын 10-12-март күндөрү Ленинградда алгачкы бүткүл союздук СССР ИАнын этнография институту жана Ленинград химико-фармацевтикалык институту уюштурган “Этнографические аспекты изучения народной медицины” аталышындагы алгачкы илимий конференция өткөрүлөт. Анда бардыгы болуп 150 адам илимдин этнография, медицина, биология, химия ж.б. тармактарынын өкүлдөрү катышат. 60 тан ашык докладдар окулуп, 4 секцияда талкууланат. 1. Алгачкы класстык коомдордун палео-медицинасы жана медицинасы; 2. Чыгыш медицинасы; 3. Европа жана Кавказ элдеринин медицинасы; 4. Элдик медицинадагы дары өсүмдүктөр; Анда этнограф Ю. В. Бромлей элдик медицинаны этнографиялык көз карашта салттуу күнүмдүк маданияттын бир бөлүгү катары мүнөздөгөн. Ал элдик медицинаны тарыхый-этаптык жана мейкиндик-регионалдык эки аспектисин карап чыгып, дүйнөлүк тарыхый процесстин ар кандай этаптарында анын негизги түрлөрүнүн өз ара байланышы жөнүндө сөз кылган. Мындан сырткары Н.Басиловдун “Өзбек элинин “шаман оорулары” жөнүндө, К.Нурмурадовдун “Түркмөн элдериндеги тери ооруларынын *отун-чекме* аркылуу дарылоонун жолдору”, Н. Н. Ершовдун “Тажик элдик медицинасы жөнүндө”, анын ичинде, революцияга чейинки табып–дарыгерлери тууралуу, Р. Я. Рассудованын “Фергананын кээ бир өсүмдүктөрүнүн дарычылык касиеттери жөнүндө этнографиялык материалдар” баяндамасында диеталык тамак-аш өсүмдүктөрү буудай, өрүк, калемпир, пияз ж.б. тууралуу докладдар жасалат. Ал эми К. Ф. Блинова жана Н. Б. Сыровежконун “Мумиёну колдонуу

жөнүндө” баяндамасында Азиянын көптөгөн элдеринин арасында анын эң популярдуу экендигин, байыркы убакта эле белгилүү болуп, Аристотелдин кийинчерек Авиценнанын эмгектеринде табылгандыгы жөнүндө сөз болот. Ошондой эле “мумиёнун” ар кандай түрлөрүн, анын так химиялык формуласы али белгисиз өңдүү суроолор талкууланган. Конференциянын жыйынтыгында Ю. В. Бромлей: Элдик медицинада рационалдуулук жана иррационалдуулук бар экендигин, элдик медицинага бир тараптуу баа берүү туура эмес болоорун, аны ар тараптан изилдөө керек экендигин, фармакологияда жана илимий изилдөөдө бай материал катары бааланарын белгиледи.[118, с.156-160-бб].

1.2.Кыргыз салттуу билими жана анын түрлөрү

Кыргыз салттуу билимдери жөнүндө байыркы кыргыздардын дүйнө таанымынын алгачкы башаттарынын эмпирикалык билимдерин рационалдык жактан тарыхый-философиялык багытта Ы. М. Мукасов изилдесе, М. Т. Айтбаевдин “Народные знания киргизов XIX – начала XXвв”, А. Байбосуновдун “Донаучные представления киргизов о природе” эмгектеринде кыргыз элинин салттуу билимдерин астрономиялык, биологиялык, физика-математикалык, химиялык, географиялык жана экологиялык өңүттө талдоо жүргүзүшкөн. Ал эми педагогикалык жактан тыкыр изилденишине окумуштуу А. Муратов баалуу салым кошот. Ал өзүнүн “*Кыргыздардын элдик билимдери жана тажрыйбалары*” деген эмгегинде кыргыздын салттуу билимдеринин ар бир түрүнө “Манас” эпосунун мисалында караган. Ал эми салттуу билимдин түрлөрү болгон кол өнөрчүлүк, тамак-аш багытында кыргыз тили илиминде дагы бир топ илимий изилдөөлөр аткарылып, эмгектер жарык көргөн. Алсак, Б. Ж. Усмамбетовдун “*Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабдыктар материалдары боюнча)*” деп аталган диссертациясында жалпы ат жабдык терминдери боюнча лингвистикалык изилдөөлөрүн жүргүзгөн. Диссертациянын биринчи главасында ат жабдык терминдеринин лексика-

семантикалык өзгөчөлүктөрүнө, анын ичинде ат жабдыктардын, колдонулган курал-жарактардын жана ат жабдыктарына байланышкан макал-лакаптардын, фразеологизмдердин маанилик катыштары деген суроолордун үстүндө изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Экинчи глава ат жабдык терминдеринин пайда болуу жолдору жана булактары деп аталып, анын ичинде терминдердин грамматикалык жол менен (морфологиялык, синтаксистик), лексика-семантикалык жол аркылуу (метафоралык, метонимиялык, калькалоо жолу аркылуу) жана башка тилдерден кирген терминдер аркылуу (тектеп, тектеп эмес тилдер) жасалуу жолдоруна изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Илимий иште иллюстрациялык материалдар дагы берилген. [102,-155 б].

А. А. Джапановдун “*Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы*” деген диссертациясынын 1-главасында кыргыз тилиндеги тамак-аштарына байланышкан сөздөрдүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү деген суроонун алкагында тамак-аш үчүн колдонула турган өсүмдүктөрдүн, алардан жасала турган азыктардын аттары, өсүмдүктөрдөн жасалуучу азыктардын түрлөрү, эт азыктары жана түрлөрү, күрүч, камыр, сүттөн жасалуучу азыктар, суусундуктар, ичимдиктер, идиш-аяк атоолору, кесипке байланыштуу атоолор, алардын лексикалык, грамматикалык курамы сыяктуу суроолор каралган. Ал эми экинчи бөлүгүндө тамак-ашка байланышкан сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү деп аталып, бул жерде тамак-ашка байланышкан фразеологизмдер, макал-ылакаптар, алардын маанилик катыштары деген маселелерди камтыган [28, -186б].

Г.К.Шакенбаеванын “*Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы*” деген илимий ишинин 1-бөлүмү саймачылыкка байланыштуу атоолордун лексика-семантикалык топтору деп аталып, анда саймачылык өнөр жөнүндө, саймачылыкка байланыштуу материалдардын, буюмдардын аталышы, эмгек процессинин, сайма саюудагы ыкмалар, өң-түстүн атоолору, сайма көчөттөрүнүн, анын ичинде адамдарды, айбандарды, куштар менен

майда жандыктардын дене бөлүктөрүн туюндурган аталыштары, өсүмдүктөрдүн, жер-суу, табият кубулуштары, диний жана абстракттуу түшүнүктөрдү туюндуруучу атоолор деген топторго бөлүштүрүлүп, изилденген. Ал эми иштин экинчи бөлүмүндө саймалана турган буюмдардын аталыштары деген теманын алкагында үй-буюмдарынын атоолору, жууркан-төшөктөрдү, кийим-кечектерди саймалоого байланыштуу тилдик бирдиктер каралган. Иштин үчүнчү бөлүмүндө саймачылыкты билдирген лексиканын жасалуу жолдору, курамы деп аталган суроонун тегерегинде, бул аталыштардын лексика-семантикалык жол менен, морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалышы сыяктуу иликтөөлөр аткарылган [103, -160б]. Аталган эмгектерге улай эле элдик кол өнөрчүлүк, анын ичинде тери иштетүү боюнча О. Э. Капалбаевдин “Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү (XIX к.аягы-XXк. башы) докторлук диссертациясында тери иштетүү кол өнөрчүлүгү, салттык ыкмалар, териден жасалган буюмдардын, кийимдердин түрлөрүнүн, турмуш-тиричилик буюмдар жана алардын кээ бирлеринин аталыштарына этимологиялык анализ жүргүзүлгөн. Баса белгилей кетүүчү жагдай бул иште “Манас” эпосунда айтылган материалдар аркылуу алынган далилдерге токтолгон [40, 145-б]. Н. Ж. Касымбекованын “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн этнолингвистикалык интерпретациялоо” деген илимий иштин 1-бөлүмүндө сан-өлчөм түшүнүгүнүн илимий жана этнолингвистикалык ой толгоонун предмети катары изилдениши каралып, 2-бапта “Манас” эпосундагы сандык символикалардын тактап айтканда 3, 4, 7, 9, 40 сандарынын тарыхый семантикасына токтолот. Иштин 3-бабында эпостогу чен-өлчөм бирдиктеринин коммуникативдик-прагматикалык мааниси каралып, топторго бөлүнгөн [138, -166б].

Кыргыз салттуу билимдеринин түрлөрү: Кыргыздардын жашоо-турмушунда *элдик дарыгерчилик билимдеринин* мааниси терең болгон. Анткени көчмөн турмушта жашагандыктан улам уруулар ортосундагы кагылышуулар, жашоо үчүн жасалган ар кыл ишкердиктер мисалы,

мергенчилик, ошондой эле тоолуу климаттын оордугу анда жашаган адамдардан ден соолугунун чың болушун талап кылган. Азыр биз күнүмдүк жашообузда “медицина” же жөнөкөй тил менен “доктур”, “догдур” терминин дайыма колдонобуз. Ал эми бул термин биздин тилибизге кайсы тилден кирген, башка элдерде кандай аталат? деген суроо туулат. Окумуштуу А.Муратов: “Медицина” термини фарс-түрк тилдүү элдердин тилинде “тиб” деген аталыш менен аталып, биздин тилде “тап” сөзү менен берилет деген божомол бар. Бул илимдин жаратуучуларынын бири- Ибн Сина. “Ал “Урджуса фит-тиб” деген чыгармасын жазат, бизче которгондо, “Медицина тууралуу поэма”, мына ошондогу “тиб” сөзү биздин тилдеги “тап” сөзүнөн келип чыккандай. Бизде элдик медицинаны “тап илими” деп айтышат, “тап” деген кадимки эле “ооруну табуу”, “дарт белгисин аныктоо” дегендер менен байланышат. Тап билимдери башка элдер сыяктуу эле кыргыздардын эң эскиден колдонулуп келген жана азыр да эл арасында пайдаланылып жүргөн билимдеринен” [71, 16-б]. Бүгүнкү күндө эл арасында “дене табы” (температура) менен байланышкан “*кичине табым жок*”, “*эмнегедир табы болбой турат*” же “*табым жакшы эмес*”, “*табым айнып турат*” – ооруп турам деген түшүнүктөр колдонулуп жүрөт. Ал эми эл арасындагы дарыгерчилик кесипти билдирген “*табын*” сөзү да ушундан улам келип чыккан. Салттуу билимдин кайсы гана тармагын албайлы, ал “илимий билимге” негиз болуп, база түзүп берет. Элдик дарыгерлер оорулуунун күрөө тамырын кармап, оорунун мүнөзүнө жараша “*ысык*” жана “*суук*” деп бөлүшкөн. Бул ыкма ооруну аныктоодогу негизги ыкмалардын бири болгон. “*Ысык ооруда*”- тамакка болгон табиттин жоктугу, дененин ысышы байкалып, тамыр тездеп согуп калат. “*Суук ооруда*” тамакка табит тартпайт, адам чыйрыгып, тамыр акырыныраак же жайыраак согот. Адамдын оорусун аныкташ үчүн “*тамырчы*” (пульсовик) тамыр кармаса, сынган же чыккан сөөктү “*сыныкчы*” дарылап, “*картыкчы*” денедеги уюган канды же туюк жараны *картык* менен сордуруп алып таштаган. Ошентип, элдик дарыгерчиликте бир нече адистиктер пайда болгон. Мисалы, *албынчылар*,

бакшылар, эмчилер, домчулар, дубаналар, табынтар, канчылар, тилмечилер, кайрычулар, таңыкчылар, кыбачылар, дарымчылар, түкүрчүлөр, учукчулар, куучулар, умайлар, бүбүлөр, аначылар, киндик энелер, бадикчилер, кааруучулар, көчөтчүлөр, касыйдачылар, демчилер, айтымчылар, укалоочулар, киренечилер, төлгөчүлөр, далычылар, сүннөтчүлөр ж.б. Мурда жугуштуу ооруларды, өтүшүп кеткен же өнөкөт ооруларды дарылоо көп убакытты, талыкпаган мээнетти талап кылган. Кээ бир учурларда дарылоо ийгилик алып келсе, кээ бир убактарда натыйжасыз учурлар да кездешкен. Оорунун түрүнө жараша дарылоо учурунда *“картык”, “тинтүүр же шимшүүр”, “аштар же наштар”, “шакшак”,* сыяктуу аспаптар колдонулган. Ошондой эле *“Сазинчи тиши”* (гипс), *“бэлик”* (жараттын тереңдигин өлчөй турган созмо инструмент), *“аркачук”* (дарыны жараттын терең жерине түртүп киргизүүчү инструмент) ж.б. медициналык аспаптар тууралуу маалыматтарды да кезиктирүүгө болот. Мына ошолордун миң жыл мурда түрк элдери, алардын ичинде кыргыздар, колдонулуп келгендиги жазма булакта факт катары кагазга түшүрүлүп калгандыгы элибиздин медициналык билими узак кылымдардан бери эле колдонулуп келе жаткандыгын айгинелейт” [71, 29-30-бб].

Кыргыз эли табият менен таттуулукта жашаган эл болгондуктан, андан өзүнө керектүү дары-дармектерди алып, минералдык сууларды пайдалана билишкен. Изилдөөлөр көрсөткөндөй элдик дарыгерчиликтин көп бөлүгүн өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектер түзгөн. Алсак, “Манас” эпосу баштап же кенже эпостордун көпчүлүгүндө *кайнатма кара дары, мээр чөп, оржемил, уулжан, мумуя, кантемир, күчала, калдыркандын жалбырак* д.у.с. маалыматтар айтылат. Мындан сырткары кээ бир жаныбарлардын органдарын *тырмагын, өтүн, майын, терисин* ж.б. дарычылыкка колдонушса, азыркы күндө *сүт азыктарын, сары майды, этти, балды* кадимки дары катары колдонгон учурлары бүгүн деле актуалдуу бойдон калууда. Ал гана эмес кошуундагы ар бир жоокер өз алдынча өзүн-өзү дарылоону же азыркы биздин түшүнүк менен алганда алгачкы медициналык

жардам көрсөтүү ыкмаларын да өздөштүрүп алышкандыгына эпостон алынган мисалдар далил болот:

*Колу сынып таңдырып,
Байлап жүргөн дагы бар.
Буту сынган мунун деп
Теректерден табышып,
Челек кылып чабышып
Оюп жүргөн андан көп,
Колу чыккан экен деп
Колтугунан көтөрүп
Чоюп жүргөн андан көп [57, 91-б].*

Ал эми элдик математикалык билимдер туурасында А. Байбосунов: Кочевой вид киргизов, оторванность от городской цивилизации, неразвитость торговли и земледелия обусловили чрезвычайную простоту этих мер. Первоначально за эталон мер принимали длину руки, шага или расстояния между концами раздвинутых большого и указательного пальцев руки [12, с. 22]. деген пикирди билдирет. Чындыгында, мурда кыргыздарда азыркыдай атайын математикалык билимдери жок туруп эле сантиметр, метр, тонна, литр сыяктуу математикалык чен бирдиктеринин ордуна дене бөлүктөрүнүн өлчөмү же өзүлөрү күнүмдүк колдонуп келген предметтердин кандайдыр бир бөлүктөрү аркылуу атап келишкендигин элдик оозеки чыгармалардан, акындар поэзиясынан ж.б. көп эле жолуктурабыз. Кыргыз эли чен бирдиктерди билдирген аталыштарды Кеңеш өкмөтү бийликке келгенге чейин нечен кылымдар боюу колдонуп келген. Кийин бул бийлик орногон соң, 1918-жылы азыркы биз колдонуп жүргөн чен бирдиктерге өтүү талабын койгон чечим кабыл алынат. 1927-жылы мурунку чен бирдиктердин колдонулушуна биротоло тыюу салынат. Бул чечим кыргыздын маданиятына дагы бир чоң сокку урду. Тыюу салынгандыктан улам, көпчүлүк чен бирдиктер колдонуудан чыгып, унутта кала берди [71,76-б]. Ал эми ушул сыяктуу колдонуудан чыгып калган сөздөрдү кыргыздын бүтүн тарыхын чагылдырган “Манас” эпосуздан жана башка элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн, акындар поэзиясынан окуп билип жатабыз.

Кыргыздын чен бирдиктеринин түрлөрү тууралуу кыскача төмөнкүлөргө токтолдук. Чен бирдиктерди предметтин узундугун, салмагын, аянт-көлөмүн, убакыт жана сан бирдиктерин аныктоодо колдонушкан. Мурда мисалы, **“Узундук, аралык боюнча: эли, сөөм, муун, мөөн, карыш (кере карыш; мерген карыш; укум карыш), укум (кээде аянтты өлчөөдө да колдонулат, мисалы “бир укум жер”), тапан, кулач, аттам, кез, кадам, чыпалактай, бармактай, чыканактай, эшик-төрдөй, бир кадам, эки аттам, бута атым, чакырым-адамдын үнү жеткен жер “чакыр” деген сөздөн улам алынса керек, болжол менен 1 км, тай чабым, кунан чабым, ат чабым, бир күндүк, бир айлык, алты айлык, жылдык ж.б.”** [71, 77-б]. Конолго-1. Түнкүсүн конуп алууга ылайыктуу жер, түнөк. 2. Атчан адам конуп кете турган аралык -ат басыгы менен өтө турган аралык, 50-60 км. дей, мисалы, конолголуу жер-конууга, түнөп калууга ылайыктуу жер [113, 9-б], күн жүрүш-эртең менентен күүгүм киргенге чейинки аралык ж.б. Бул аталыштардын кээ бирлерин чечмелеп көрсөк, **“карыш”** -сөзү түрк, азербайжан, кыргыз, татар, башкыр тилдеринин жана диалектилеринде, алтай тилинде жана диалектилеринде; **“қарыс”** формасында казак, каракалпак, ногой тилдеринде, **“харыс”** формасында хакас жана якут тилдеринде жана **“карич/кариш”** өзбек тилинде, **“зериш”**-формасында уйгур тилинде кездешет. Бул жерде фонетикалык жактан үнсүз тыбыштардын алмашуусун ш~с~ч ал эми үндүү тыбыштардын ы~*i* (**и**) ге алмашууларын байкаса болот. Э. В. Севортяндын сөздүгүндө антропо-метрикалык жактан алып караганда, ар кандай манжалардын созулган учтарынын ортосундагы аралык (же ийилген манжалардын муундарынын учтары) мисалы, баш бармак менен сөөмөйдүн учтары, баш бармак менен чыпалактын учтары д.у.с. маанини берет [128, 324-б]. Ал эми кыргыз тилинин котормо сөздүгүндө **карыш** 1. сөөм; 2. укум; **кере карыш; мерген карыш; укум карыш** деген семантикалык формалары **кере карыш**- пядь, раздвинутая до отказа; **мерген карыш, укум карыш**-баш бармак менен сөөмөйдүн созулган аралыгы; Ошондой эле мурда карыш менен казандын чоңдугу да өлчөнгөн. Алсак, эң чоң казан 12 карыш болгон.

Булар туурасында “Манас”, “Курманбек”, “Кедейкан” өндүү эпостордо эскерилет [4,74-б].

Укум II. *Сөөм, карыш; баш бармак менен сөөмөйдүн учтарынын созулган абалы маанисинде, ал эми сөөм манжанын үчтөн бир бөлүгү, укум-болжол менен 1,15 см деген мааниде колдонулары жазылган* [106, 302-б]. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **Укум II.** *Баш бармактын учунан баштап, сөөмөйдүн бүктөлгөн уурчугуна чейинки узундук аралык* [113, 577-б]. маанилеринде берилген. **Сөөм I.** *Сөөмөй менен бармактын жазып жибергендеги аралык, өлчөм. М, Ченин ченеп тургамын, алты сөөм төрт эли (“Манас”)* **Сөөм 2.** *Өтм. Анча-мынча, бир аз. Мисалы, даражасы сөөм бийигирээк (Бейшеналиев)* [113, 407-б]. Ал эми дыйканчылыкта айдоо жерлерди, жайыттарды өлчөө үчүн эң кичине бирдик чөнөк-гектардын жарым жүзгө жакыны, *танап-1/6 гектардай, теше-ондон бир бөлүгү сыяктуу аталыштарды колдонушкан* [4, 75-б].

Бийик курулуштар болбогондуктан кыргыздарда бийиктикти өлчөө анчалык өнүккөн эмес. Кандайдыр бир предметтин бийиктигин өлчөө үчүн: *тизе боюу, тушардан, киши боюу, кереге боюу, укурук боюу, аркан боюу*, ал эми тереңдикти өлчөөдө *киндикке чейин, көкүрөккө дейре, тумшукка чейин, киши боюна тең, кишини көмө тургандай ж.б. сөз формаларын колдонушкан* [12, 25-б]. **Салмак бирдигин өлчөөдө** да адамдын жашоосундагы колдонгон дене-боюнун бөлүктөрү жана өлчөм бирдиктери пайдаланылган: *ууч, кочуш, чексе, кадак, батман, пуд, чөйчөк, байса, капсан, бир тойгудай, бир казан, чейрек, бир кесим эттей, кол кесердей, кадак, кап, кап орто, челек, бир кесим, байса, 100 байса -үч кг, нимшек - иран тилинен кирген, түштүк диал.эскирген сөз-12кг. барабар салмакты билдирсе, көптүк санды билдирген эсептик сандардын ордуна 10 000-түмөн; 100 000-илек; 1 000 000 - он жүз миң же он илек; 1 000 000 000-милек” деп колдонушуп, “мында манасчылар ошол кездеги эсеп санын айткандыгы менен баалуу. Болбосо*

азыркыга салып паланча миллион, түкүнчө миллион деп айтып ийгенде эпостун тарыхый баасы бузулуп кетмек.” [71, 89-б].

Убакыт бирдигинин чен өлчөмдөрүн билүүдө дагы күнүмдүк жашоо-тиричилигинде колдонгон ар кандай буюмдар жана белгилер менен өлчөшкөн: *көз ирмем, кээде көз ачып жумганча, чай кайнам, аш бышым, эт бышым-2-3 саатка жакын убакыт, көз жетчү, бээ саам (2 саатка чукул убакыт), күнү бою, жума, жарым ай, чейрек, мүчөл, кылым, доор* (эки миң - эки миң эки жүз жыл убакыт аралыктары). Ал эми **“калыңдык боюнча:** *1ээли, 4 ээли, кылдай, бычактын мизиндей, чыпалактай, кийиздин калыңдыгындай, таман эли, жоондугу бир тутамдай, билектей, өгүздүн белиндей* ж.б. [12, 22-б], **суюктуктарды өлчөө үчүн-** *чанач, көнөк (бээ саан үчүн колдонулган төөнүн терисинен жасалган булгары чака), көөкөр, чака, челек, табак, чөйчөк (жыгачтан жасалган чакан идиш), аяк сыяктуу атоолорду колдонушкан. Бүгүнкү күнгө чейин эле сугат сууну кыргыз дыйкандары кулак менен өлчөшөт. Азыркы түшүнүк менен алсак, бир кулак суу-1-2 г. жерди сугарууга керектеле турган суунун көлөмү [12, 22-б]. Жыйынтыктап айтканда манасчылар байыртадан келе жаткан кыргыздардын мындай сандык түшүнүктөрүн эпосто чагылдыруу менен, алар өзүлөрүнүн чеберчилигин да көрсөтө алышкан. Ал эми жогоруда келтирилген мисалдардын көпчүлүгү бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калса, кээ бирлерин күнүмдүк жашообузда колдонуп келебиз. Демек, мурунку заманда эле кыргыздардын сан түшүнүгү же бизче айтканда “математикалык билимдери” зарылчылыкка жараша колдонулуп келген.*

“Эл турмушунда **географиялык билимдери** да өзгөчө орунда турган. С. Орозбаковдун вариантында Манастын чоң атасы Ногой каратып турган жерлер *Кашкардан* баштаган *Лоп дарыясын* жердеген аймактар, кийин *Багдат, Алай, Жаркент, Самарканд* сыяктуу жерлердин аталыштары тууралуу айтылса, Ж. Мамайдын вариантында *Алтай, Эне-Сай, Кашкар, Кожент, Кокон* ж.б. жерлер сүрөттөлөт. Ал эми *“Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшүндө”* манасчынын чеберчилигине жараша бир топ

географиялык аталыштар айтылат. Көчтү чаалыктырбай, адаштырбай алып баруу, жол картасын мыкты өздөштүрүү дагы өзүнчө чоң милдет болгон. Бул туурасында окумуштуу А. Байбосунов: кыргыздардын жердеген аймагы аркылуу Улуу Жибек Жолунун кесип өтүшү дагы буга далил. Анткени, кыргыздар ал жолдун бир тарабы *Ош, Алай жана Памир* аркылуу *Жакынкы Чыгыш жана Афганистан* менен, дагы бир тарабы *Ысык-Көл ойдуңунан Жууку өтмөгү аркылуу Ала-Бел, Кара-Сай, Балтыр-Бешик, Ыштык жана Бедел өтмөгү аркылуу Кашкарга, үчүнчү тарабы Нарын бою аркылуу Ат-Башы, Таш-Рабат, Чатыр –Көл жана Торугарт* өтмөгү менен кесилишерин белгилейт [12, 83-б]. Окумуштуу А. Муратов жогоруда белгилегендей, көчмөн турмуш кечирип келген эл канатташ жашаган элдер менен соодасатык алакасын жүргүзүп келишкен. Кербенчилик кылуу менен өзүлөрүнө керектүү буюм-тайымдарды, дары-дармектерди, ок-дарыларын, курал-жарактын кээ бир түрлөрүн ж.б. алуу же алмашуу менен демографиялык кыймылдарын, дипломатиялык байланыштарын түзүшкөн. Бул ишмердүүлүк тилде жаңы сөздөрдүн пайда болушуна алып келген. Бул боюнча В. И. Кушелевскийдин эмгегинен мисалдарды алсак, *Афионь апиийим-Бухарага Индиядан Кабул аркылуу алынган дарынын аты; Сабры-алое Индиядан алынган, ичти жумиартуучу катары кабыл алышкандыгын белгилейт* [111, 247-254 с]. Эпосто көптөгөн элдер, уруулар, жерлердин аталыштарын кезиктирүүгө болот. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, эпосто гидронимикалык жана топонимикалык аталыштарды чаташтырбай жатка билиши дагы манасчынын кругозорунан кабар берет. А. Муратов жогоруда аталган эмгегинде: “А. Жаманкараевдин С. Орозбаковдун вариантында 300 дөй жер-суу аталыштары кезиксе, анын ичинен 80 ге жакын аталыш азыркы Кыргызстанга, 40 тан ашыгы Казак жергесине таандык экендигин, ошондой эле Б. Кодоровдун изилдөөсү боюнча эпостогу жер-суу аттарынан 6 миндей топоним бар экендигине да токтолот [71, 118-140-бб]. Бул айтылгандарга улай эле кыргыз гидронимдери, ороним, этнонимдери көпчүлүк учурда кээ бир географиялык объекттерди өзүлөрүнө мүнөздүү аталыштар менен атайт.

Алсак, Ак-Буураны төөнүн буурасынын оозунан чыккан ак көбүккө окшоштуруп аташса, Чоң Алайдын Кызыл-Суусу жогорку агымындагы кызыл чөкмөлөрдү жеп жаан-чачындын калдыктарын жуугандын натыйжасында дарыяга кызыл түс бергендигинен жана Торугарт кыргыз-калмак аталышы, кар аз жаагандыктан жыл боюу ачык деген түшүнүктөрдү берген аталыштарды дагы кезиктирүүгө болот [12, 86-б]. Демек, “Манас” эпосу бул багытта дагы кыргыздын географиялык билиминен кабар берет. Бир жерден экинчи бир жерге көчүп-конуу үчүн дагы жолдун жер шарттарын, климаттык өзгөчөлүктөрүн мыкты билүүлөрү керек болгон.

Кыргыздардын жоокерлеринин аскердик билимдерди да мыкты өздөштүргөндүгүн “Манас” эпосу баш болгон эпикалык чыгармалардан алынган мисалдардан улам билебиз. Себеби көчмөн жашоодо уруулук кагылышуулар байма-бай болуп тургандыктан, эли-жерин коргоо үчүн улам кийинки өсүп келе жаткан муунду аскердик согуштук тактикаларга дайыма машыктырып турушкан. Албетте машыгуулар бир топ талыкпаган эмгекти, кесипкөйлүктү жана убакытты талап кылган. Машыгууда аскерлердин согуштук тактикаларды, стратегияларды, согуш куралдарын туура колдонууну жана аскерлердин моралдык-психологиялык абалын көзөмөлдөө дагы чоң жоопкерчиликти талап кылган. Кыргыз аскердик курал-жарактары жөнүндө Ю. С. Худяковдун Вооружение Енисейских кыргызов “Кыргызы на просторах Азии” деген эмгегинде жоокерлердин негизги куралдары *алеңгир жсаа, жазы калкан, кылыч, найза, тинте* сыяктуу куралдардын жана жоокерлердин согушка кирүүдөгү тактикалары, ж.б. жөнүндө жазган. “Манас өзү баштап урушка кирип, жоо менен биринчи өзү бетме-бет келген. Мына ошондо гана жалпы кан майданга жапырт аралашкан. Муну алар *аламан-чабуул, аламан-уруш* тактикасы деп аташкан” [71, 160-б]. Кыргыздардын аскердик билимдери жөнүндө Ч. А. Кадырованын “Манас” эпосундагы аскердик терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү” аттуу илимий изилдөөлөрүндө жазылган. Бул эмгектерде аскердик билимдердин өзгөчөлүктөрү, түрлөрү *байыркы*

кесүүчү куралдар, уруп-саюучу куралдар, кыя чапма куралдар, чалма куралдар (буларга тор, аркан, боолук, чылбыр д.у.с.), чапма (күрсү, чокмор, чоюнбаш, барскан, союл, бакан, камчы д.у.с.), атылбас куралдар, ок атма, ок-дары, курал-жарактар деген суроолордун үстүндө изилденген [38,-203б]. Аскер илиминде, албетте, жоокерлердин аскердик даярдыгы, сапаты негизги орунда турат. Эпосто ар бир кырк чоронун адистиктери болгон: төлгөчү Төлөк, далычы - Алекен, из куучу-Шууту, Кыргыз чал аскерлердин эс алуусун көзөмөлдөсө, Бакай туу көтөргөн, Акбалта менен Жамгырчы туу түбүндө болсо, чалгынга барып, “тил” кармаган Алмамбет менен Чубактын милдети болгон. “Согуштар үчүн атайын аттар тандалган, үйрөтүлгөн, алар согушка киргенде тайсалдап туруп калган эмес, дароо эле ээсинин айдоосунда душмандын алдынан торой чыккан. Мына ошол аттарды жоокерлердин баары жоого каршы бирдей коё берген жана өтө бат чаап душман менен бетме-бет чыккан. Мындагы кошуундун тутунган тактикасы- *жалпылык (аламандык) жана баттык (ылдамдык)*” [71, 160-б]. Кыргыз уулдары эзелтеден ат жалында чоңойгондуктан, бир эле учурда эки-үч кыймылды аткарышып, ат үстүндө бара жатып жаа тартып, жерден нерсени шып эңип алып же кылычташа алышкан. Шамдагай, ийилчек, күчтүү, эң негизгиси топто биримдикте, адашпай, бир туунун алдында ынтымакта болуп, жеңишке жете алышкан. Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун сюжетине жана образдар курамына кыргыз элинин байыркы учурлардан тартып, көп кылымдар ичиндеги согуштук-аскердик билимдери синдирилген жана алар бул элдин улуулугун даңазалоочу көрүнүштөрдөн [71, 164-б]. Ошол эле учурда кыргыз элинин **техникалык билимдери** да байыртадан эле алда канча жөнөкөй болсо дагы өз заманынын талаптарына жооп бере алган деңгээлде өнүккөн. Эпостун мисалдарында белгилүү болгондой Ж. Мамайдын вариантында баатырдын курал-жарактарын темир уста Бөлөкбай жасайт. Эпосто айтылгандай Бөлөкбай уста “темирди камыр ийлегендей ийлей алган” өз ишинин мыкты адиси, Мекенин сүйгөн, эмгекчил катары сүрөттөлөт. Кыргыз эли илгертеден эле темир, болот, мис сыяктуу кен

иштетүүнүн ыкмаларын өздөштүрүшүп, азыркы деңгээлге жетпесе да, өз заманынын мыкты аскердик курал-жарактарын өзүлөрү жасап алышкан. Ал тургай эпосто айтылгандай Бөлөкбай уста курал-жарактарды жыл мезгилине карап да жасайт. Мисалы:

Жайдын күнү болгондо,

Колу тердеп кетпеске,

Коло менен чырматам.

Кыштын күнү болгондо,

Колу үшүп кетпеске,

Кой макмал менен каптамам [62, 44-б].

Ал үчүн металл эритүүчү атайын жерди оюп жасалган очоктор, көөрүктөрдүн бар болушу, курал-жарак, техника өндүрүшүнүн куралдарды жасай турган техникалык базалардын болушу кыргыздардын курал-жарак өндүрүшү, темир менен жыгач иштетүү өнөрү эзелтен эле күчтүү өнүккөндүгүнөн кабар берет. Мындай мыктылап жасалган куралды колдонуу бир четинен кыргыз аскери үчүн өзүнчө бир сыймык болсо, экинчиден Мекен үчүн, эл-жери үчүн деген патриоттук сезими дайыма жанып турган. Окумуштуу Өмүрбай Макелек Кармыштегин “Манас” эпосундагы курал-жарактардын жасалуу жолуна, колдонулушуна кеңири токтолуу менен, эпосту бирден бир булак катары санайт жана аларды *оор куралдар, келтелер, мылтыктар, кылычтар, найзалар* деген түрлөргө бөлүп, кыргыздардын найзанын жасалуу тарыхына дүйнө элине ийненин туурасындай кошкон үлүшүн айтуу менен эпосто найзанын жыйырмадан ашык түрүн санап өтөт [81, 460-462-бб]. Демек, эзелтен кыргыз эр азаматтары согуштук ыкмаларды мыкты өздөштүрүшкөндүктөрүн алар колдонгон куралдардан улам байкаса болот. Ошол курал-жарак, буюм-тайымдарды жасоо элдин ***кол өнөрчүлүк билимдери*** менен тыгыз байланышкан. Техникалык билимдерди пайдаланып курал-жарак же кандайдыр бир буюм-тайымды металл иштетип, жыгачтан оюп жасай турган болсо, кол өнөрчүлүктө жүн, тери сыяктуу чийки сырьёну

кайра иштетүү менен кийим-кечек, үй буюмдарын, ат жабдыктарын ж.б. жасай алышкан. Алсак, “Бээжинге согушка жиберерде кырк жигитке Каныкей баштаган канизектер бүт керектүү кийимдерин калпак, тон, көйнөк-дамбал, кемер кур, куржунга ок-дарысын ал тургай ар бир жоокердин бууданына жабуу катары соот даярдап берет. Эпосто алардын ар биринин даярдоо технологиялары, курамы, кийүү мезгили, колдонуу учурларынан бери көркөм баяндалган” [55, 90-100-бб]. Кыргыздын кол өнөрчүлүк билимдеринин ичинен тери иштетүү билимдери бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жана баасын жоготпой келет. Анткени элдин тери иштетүүдөгү билимдерине кайрылуу менен анда элдин физикалык, химиялык (*терини иштетүүдөгү ашаткы же малманын кошулмалары, темир, калай, жез, алтын ж.б. металлдарды иштетүү, желимдөө үчүн өсүмдүктөрдөн алынган чайырларды иштетүү ж.б.*), математикалык билимдери (*кийим бычууда айрыкча тон тигүүдөгү эли, карыш, укум өлчөмдөрү ж.б.*), биологиялык (*өсүмдүктөрдөн алынган табийгый боёкторду алуу, ээр, комуз чабуу, боз үйдүн жыгачтарын ж.б. жасоо үчүн атайын өсүмдүктөрдү тандоо ж.б.*) сыяктуу бардык билимдеринин элементтерин кезиктиребиз. Демек, кыргыз элинин салттуу билимдери бири-бири менен абдан тыгыз байланышта экендигин белгилеп кетүүгө болот.

Кыргыздардын кол өнөрчүлүк билимдеринин ичинен ат жабдыктарынын жасалыш мааниси өзгөчө. Анткени ат алардын негизги жашоо куралы болуп кызмат кылат. Ошондон улам ат жабдыктарын жасоонун технологиясын жогорку деңгээлде өнүктүрүп алышкан. Ат жабдыктарын жасоонун технологиясын өздөштүрүү менен, бир топ кесипчиликке да ээ болушкан. Алсак мындай кол өнөрчүлөрдү ээрчилер, кайышчылар, өрмөчүлөр зергерлер деп аташкан. Ээрдин бизге жеткен белгилүүлөрү: *анжсиан ээр, ак каңкы ээр, оймо ээр, туюк ээр, курама ээр, куш баиш ээр, аштама ээр, кудаяр ээр, кокон ээр, кучкач ээр, айырмач-балдарга арналып жасалган ээрдин түрү болуп жасалышына карай бөлүнсө, көлөмүнө карай чоң ээр, орточо ээр, кичине ээр* деген түрлөрү бар. Ат жабдыктарынан *тердик, нокто, тизгин,*

жүгөн, камчы, басмайыл ири малдын терисинен жасалат. Ал эми Орто Азия жана Казакстанга чейин белгилүү болгон кыргыз уздарынын колунан чыккан суукта, бороон-чапкында жылуулугу менен даңкталган *ак тонду* канчалаган мээнет, убакыт, аракет менен жасашкан. Бул ак тондорду колунда барлар гана кийишкен. Эгерде *ак тон* кирдеп калса аны атайын өсүмдүктөрдүн экстракттарынан боёкторду алып боёшкон. Мындан сырткары *жакалуу тон, жакасыз тон, бото тон*-ботонун терисинен жасалса, *жаргак тон, сеңсең тон*-алты айлык козунун терисинен тигилип, *элтери тон*-эки-үч айлык козунун терисинен жасалган [40, 151-б]. Жогоруда берилгендей атайын жасалган *малманы* колдонушуп жоокерлерге бекем *кайыш кур*, үй тиричилигине керектүү *чанач, көнөк, тулуп, саба, меш-(чоң чанач), көөкөр* сыяктуу буюмдарды жасашкан. Кийин аларды дезинфекция катары *ыштык* менен ыштаган [12, 100-б]. Бул аталыштар бүгүнкү күндө фразеологизмдин курамында *чаначтай семирптир, көнөктөй шишиптир, тулуптай болуп саландап* түрүндө көп эле колдонулат. Терини кээде колго түшкөн душмандын жоокерин жазалоо үчүн да колдонгон учурларын эпостон кезиктирүүгө болот:

“Башына **коок** кийгизип,
Эсенканга баралы”.

Коок-1. эск. Күнөөлүү адамды же душманды жазалоодо башына кийгизилүүчү тери, шири. 2. Кылмыштуу адамдын мойнуна кийгизилген тактай моюнтурук. [113, 15-б]. Өтө оор кылмыш кылган адамды жазалоо иретинде же эзелки душманын колго түшүргөн учурда, башына кийгизилген төөнүн териси. Бул тууралуу дүйнө элине Ч. Айтматов айтылуу “Кылым карытар бир күн” чыгармасында баяндап берүү менен кыргыз лексикасындагы эскирген сөздүн кайра колдонулушуна себеп болду. Ошондой эле терини музыкалык аспаптар добулбас менен сурнайды жасоо үчүн же аспаптардын кээ бир элементтеринде колдонушкан.

Жыйынтыктап айтканда жогоруда айтылгандай кол өнөрчүлүктүн ээси болуш үчүн төмөнкү бир топ талаптарды аткара билүү шарт болуп эсептелинген. Алар: алгач нерсени же буюмду даярдоо үчүн биринчиден, тери, металл, жыгач, жүн, кездеме сыяктуу чийки заттарды кайра иштетүү үчүн билимдүү адис, продукция жана алардын өлчөмдөрүн так билүү керек; буюмдарды жасаш үчүн зарыл болгон заттар дайыма эле колдо даяр болгон эмес, андыктан соода-сатык иштерин жүргүзө билүү керек; кийим тигүүдө дене-бойду көз өлчөм менен эсептеп алуу өндүү бир топ көндүмдөр керек эле. Эпосто айтылгандай тери буюмдары өзүнүн ар тараптуулугу: кийсе-кийим, салгылашта-курал-жарак, үй-тиричилигинде-идиш-аяк, чакырык же кулактандырууда-добулбас кагып, сурнай тартуу сыяктуу касиеттери менен айырмаланып келет.

Кыргыздардын **Физикалык жана химиялык элдик билимдерди** өздөштүрүп, күнүмдүк жашоо тиричилигинде пайдалана алышкандыгын жогоруда айтылгандай оозеки чыгармалардан жана бизге жеткен буюм-тайымдардын жасалышынан улам байкай алабыз. Алсак, кыргыз мергенчилери аңчылык үчүн ок-дарыларды (порохту) *кара дарыны* жасоодо ысык күкүрттү, шор жана арчанын көмүрүн пайдаланышкан. Адегенде шорду бир нече убакыт кайнатышкан соң, үстүнө төөнүн жүнүн (шорду сиңирип алыш үчүн) салышкан. Пайда болгон майда күкүмдү төөнүн жүнүнөн бөлүп алган соң, күкүрт жана арчанын көмүрүн кошуп кайнатышкан. Алынган кара массаны кургатып, өзүнчө идишке салышкан. Ал эми А. Байбосунов төмөнкүлөргө токтолот: Киргизские охотники с незапамятных времен зимой по рыхлому снегу ходили с помощью *жапкак* – устройство для хождения (но не катания) по снегу. Киргизы, жившие в окрестностях озера Иссык-Куль, с помощью *үйлөп толтурулган карын* – желудка животного, надутого воздухом, ныряли глубоко в воду за каким либо предметами. При нехватки воздуха пловец-ныряльщик не всплывал на поверхность, а дышал запасом воздуха из этой своеобразной камеры [12, с. 8]. Ошондой эле шар аккан тоо суусунан сүзүп өтүү үчүн түштүк

кыргыздары *сал* (своеобразный плот, сделанный из надутых шкур-бурдюков) колдонушкан, аны атайын башкарган адам *салчы* деп аталган [12, с.9].

Окумуштуу кыргыздардын физикалык кубулуштарды жакшы өздөштүргөндүктөрүнүн дагы бир далили катары төмөнкүлөргө токтолот: энергиянын, суунун агымына каршы –*суу тегирмен* иштетишкен. Анда данды өтө майдалап ун жасашса, *жуваз* иштетишип ар кандай уруктардан алсак, апийимдин уругунан май сыгып алышкан. Үндүн физикалык бийиктиги, термелүүсүн музыкалык аспаптарды *комуз, кыл кыяк (кээде кол кыяк дешкен), темир комуз, жез комуз, чоор, чымылдык, сурнай* жасоодо өздөштүрө алышкан. Ал тургай кыргыздар үндүн жер аркылуу да берилишин эпикалык чыгармаларда мисалы, “Эр Төштүк” эпосундагы жер тыңшаар Маамыттын тыңшаган үндү мүнөздөп айтып бере алган [12, 12-17-бб]. Ал эми илимий медицина тапканга чейин эле кыргыздар сөөк катырууну кеңири колдонгондугун “Манас” эпосунун мисалында кезиктирүүгө болот. Чоң казатта Шыпшайдардын огу тийип каза болгон Көкчөнүн сөөгүн алып келиш үчүн анын ичин жарып жинди алып, тазалап канын жууп, анан катырма дары куюшат (Ж.Мамайдын варианты). Жыйынтыктап айтканда, байыркы кыргыздардын кадимки жашоо-тиричилигинде физикалык жана химиялык билимдердин башаты болгондугун, аларды колдоно билишкендиктерин оозеки чыгармалардан, анын ичинде “Манас” эпосу баш болгон эпостордон кезиктирүүгө болот. Кыргыздар өзүнүн күнүмдүк жашоосунда дайыма салттуу билимдерди байма-бай пайдаланышкан, өркүндөтүшкөн жана кийинки муундарга мурас катары калтырышкан. Ошол салттуу билимдердин элементтери толук болбосо кай бирлери бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат.

Адам жаратылыш койнунда өсүмдүктөр жана жаныбарлар менен бирге жашап келген. Ошондуктан адам эмпирикалык **зоологиялык билимди** өздөштүрө алган. Башка элдер сыяктуу эле кыргыз жергесинин жаратылышы жаныбарларга жык толгон. Жаныбарлардын бир канча түрү бүгүнкү күнгө чейин тукум улап жашап келсе, кээ бирлери тилекке каршы, жер бетинен

жоголуп да кеткен. Ал жаныбарлар тууралуу мураска калган адабияттардан окуп билебиз. Байыркы адам өзүнүн эмпирикалык түшүнүгүндө жапайы жаныбарларды адамдын колдоочусу катары эсептешип, жада калса кээ бир уруучулук топтордун түпкү теги катары сыйынып, а түгүл жаңы төрөлгөн балага да ошол күчтүү деп эсептелинген жапайы жаныбарлардын кандайдыр бир касиетинен улам ысымдарды ыйгарышкан. Кыргыздардын жашоо тиричилиги мал чарбачылыгы менен тыгыз байланышта болгондуктан, аларга аяр мамиле жасоо менен жапайы жаныбарларды дагы акырындап өзүлөрүнө үйрөтө да алышкан. Буга мисал катары эпостогу Алоокенин ажайыпканасындагы ар түркүн жапайы жырткычтардан баштап (керик, пил, кабылан, мадыл ж.б.), куштарга чейинки жаныбарлардын аттарын кезиктирүүгө болот. Элдин эмпирикалык түшүнүгүндө адамдын тагдыры кайсы бир жаныбар менен байланыштуу, б.а. анын колдоочусу, пири деген ишенимде болушкан. Алсак, Манас баатыр төрөлө электе эле анын баатыр болушунан кабар берген белгилери (*Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө, шердин тилине, зымырык куштун көз майы-чечекейине талгак болуусу...*), төрөлгөндө ошол жаныбарлардын белгилеринин болушу ошол кездеги элдин тилек-мүдөөлөрү менен байланыштырат. Эпосто адамдардын жашоо өзгөчөлүгү, мүнөздүү белгилери жаныбарлардагы болгон мыкты сапаттар менен салыштырылат. Мисалы С. Каралаевдин вариантында:

Бөдөнөдөй көзүнөн,

Бөлөк – бөлөк жаш кетип [60, 58-б]. деген ыр саптарын алсак болот. Эпосто айтылып, бирок азыр жашабаган жаныбарлар *киши кийик, койбос, тойбос, кара ажыдаар, зымырык куш, дөө-перилер* ж.б. тууралуу да баяндалат. Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы келтирилген мисалдардан улам кыргыздардын салттуу зоологиялык эмпирикалык билимдерине жана кылымдар боюу топтолгон бай тажрыйбалары болгондугуна ынанабыз. Кыргыз мергенчилери жырткыч канаттуулардын, а түгүл бир түрдөгүлөрдүн арасында да башкалардан күчү, шамдагайлыгы,

жашоо туруктуулугу боюнча айырмаланарын билишкен. Алсак, шумкардын эле 13 түрүн ажырата алышса: *байбактуу шумкар, күйкө шумкар, казы шумкар, кара шумкар, таза шумкар, мойноктуу шумкар, ак шумкар, тынардын кара кашка тынар, кызыл кашка тынар ал эми бүркүттүн 4 беренин-чөл бүркүтү, калбыр канат, муз мурут сыяктуу түрлөрүн тапка келтире алышкан*. Ал эми *туйгун* сөзү кыргыздарда шамдагай, тайманбаган эр жүрөктүктүн символу катары колдонулуп, кошуундун мыкты жигитинен айрылган учурда *туйгундан айрылдык* деген [12, с.113-116]. Өз жашоосунда кыргыз эли шумкардын алгырлыгына, шамдагайлыгына, күчтүүлүгүнө ж.б. мыкты сапаттарын кыргыз жигиттерине салыштыруу менен аларга дем, күч, кубат берип, жеңишке шыктандырып келишкен.

Элдик календарь. Космологиялык, астрологиялык салттуу билимдер.

Элдик эсепчилик жана жайчылык.

Кыргыздын салттуу билиминин башаты катары алардын Күнгө, Айга, жылдызга карата кылдат байкоо жүргүзүүлөрүн атасак болот. Анткени айдын жаңырышына, жылдыздардын тогошуусуна, күндүн чыгышына, батышына карап жашоо тиричилигин жүргүзүшкөн. Аларга карап эгин эгип, мал төлдөтүп, жайлоо-кыштоолорго көчүшкөн. Айдын жаанчыл болорун же кургакчылык болорун, табияттын сырларын алдын ала билип, ошого жараша жашоосун өткөрүшкөн. Илгертеден эле табигат менен таттуу мамиледе болушкандыктан бардык салттуу билимдеринде жаратылыштан өзүлөрүнө керектүү нерселерди пайдалана билишкен. Окумуштуу А. Байбосуновдун пикири боюнча байыркы адамдар өздөрүнүн талаптарын канаттандыруу үчүн сырткы дүйнөгө активдүү аракет этүүлөрүнүн көп кайталанышынын натыйжасында алардын аң-сезиминде талаптарын канаттандырган предметтердин элестери сакталып калат жана пайдалуусун аныктоо менен жаратылышка болгон мамилелерин баамдап баштайт. Ал, албетте, элдин кийинки билим-туюмдарынын структурасына кирет. Ал учурдагы элдин негизги кесибин мал чарбачылык менен аңчылык болгондуктан, алар турмушту таанып билүүнүн негизги булагы болуп калган [10, 134-б].

Ошондой эле биринчи иретте турмушка өтө зарыл керек болгон билимдердин тармагы пайда болгон. Ф. Энгельстин: “Эң мурда астрономия келип чыккан, ал жыл мезгилдерин билип туруш үчүн мал чарба жана дыйканчылык менен кесип кылган элдерге өтө зарыл эле”, - деген пикирин жазат [10, 135-б]. Азыркы кыргыз космологиясынын өнүгүп калыптануусу үчүн асман кубулуштары жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөрүнө системалуу түрдө байкоолорду жүргүзүүнүн натыйжалары анын негизги пайдубалын түздү. Аалам жөнүндө байыркы элдин түшүнүгү алгачкы коомдук түзүлүштө пайда болсо да, ал көп убакыттар боюу өнүкпөй келген. Адамдар жашоо-тиричилиги үчүн жаратылыштын сырларын толук үйрөнө элек болчу. Улам топтолгон тажрыйбалардын натыйжасында климаттын алмашуусу, жыл мезгилинин кезектешип кайталанышы, күндүн суук, ысык болушу ж.б. баамдоолору байыркы календардын түзүлүшүнө негиз болот. Кыргыз элинин календары элдин күнүмдүк тиричилигине байланыштуу мергенчилик, дыйканчылык, мал чарбачылыкка байланыштуу түзүлгөн. Жыл 365 күндөн, ар бир мезгил 91 күндөн туруп, ашып калган бир күн жыл ажырашына эсептелинген. Малчылар үчүн эң кыйын учур 41 күндүк чилде декабрдын акыркы он күндүгү менен февралдын башына чейин созулган. “Чилде” сөзү тажик тилинин “чилля” 40 күн сөзүнөн алынган. Сууктун күчүнө жараша аяз мезгилдерге бөлүнгөн. “Темир аяз”-январь айына, “мүйүз аяз”-февралга, “кийиз аяз”- февралдын аягы марттын башына туура келген [10, 135-б]. Бул туурасында окумуштуулар кыргыз элинин жыл санагы башка түрк тилинде сүйлөгөн элдеринин жыл календарынын түзүлүшүнө негиз болгондуктарын белгилеп келишет. Алсак, окумуштуу А. Муратов кыргыздар Эне-Сай доорунда эле ханзуча тарыхый маалыматтарга таянуу менен, түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ичинен туруктуу календарга ээ болгондугун, ал эми кытайлардын “Тан Шу” деген эмгегинде кыргыздар “ай”, “айбашы” дегенди, он эки жылдык циклди, төрт мезгилди ажыратаарын, таш эстеликтердеги сүрөт-жазууларда ай-күнү, жылы так берилген маалыматтарды жазгандыктарына токтолот. Ушундай эле пикирди Ф. Поярковдун [119, -99б],

С. Абрамзондун да эмгектеринен байкоого болот. Кийинчерээк бул багытта Тоголок Молдо, Белек Солтоноев, Ыбрай Абдырахманов, Муса Байгаринов жазган эмгектер белгилүү. С. М. Абрамзон, К. К. Юдахин, Кусейин Карасаев, Касымбек Сейдакматов, А. Байбосунов, М. Т. Айтбаев, Торон Жумаев, Дастан Сарыгулов, Эсенбек Мамбетакунов, Абакир Калыбеков, Алыкул Кененбай уулу, Анарбай Темиркулов, Жумакадыр Карамолдоев, Рыскул Жолдошев ж.б. окумуштуулар элдик календарь боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Өзгөчө бул багытта шыңжандык кыргыздардан Жусуп Мамай, Султанаалы Борбодой, Эмин Көчкөнбай, Кален Асанакунов, Ташполот Токтобек, Анвар Байтур, Макелек Өмүрбай ж.б. инсандар чоң иштерди аткарган [71, 239-б]. Жогоруда белгиленгендей кыргыз эсепчилиги боюнча элдик календарды Жылсанак, Күнсанак жана Айсанак деп үчкө бөлүп эсептешет.

Жылсанак. Кыргыз эли мурдатан бери эле он эки жылдан турган жыл сүрүү эсебин колдонгон. Ал кайталанма мүнөзгө ээ болуп, айбанаттардын аттары менен аталган. *Чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой мечин (маймыл), тоок, ит, доңуз (каман же кара кийик)*. 12 жылдын бир кайталануусу “мүчөл” деп аташкан. Мүчөл менен адамдын жашы такталган. Кыргыз элинде адамдын “мүчөл жашы” деп эсептелинген кандайдыр бир “*кооптуу жыл*” деп айтылып, ошол мүчөл жылы болгон адамдын жашоосунда кандайдыр бир өзгөрүү болоорун эскертип келишет.

Күн жылсанагы-Күндүн асман чөлкөмүндөгү жылдык кыймылы 365 сутка 6 саат 48 мүнөт 46 секундга барабар. Азыркы учурда дүйнө элдеринин көпчүлүгү григорий календары деген атты колдонушат. XIV кылымда Рим папасы Григорий XIIIтүн буйругу менен такталган [110, 1-б]. Кыргыздын салттуу билимдеринин саресепчилигин изилдеген окумуштуу М.Өмүрбай уулу белгилегендей “Манас” эпосунун тили менен айтканда “күндү күрмөп, айды аркандап, жылды жылоологон” билимдериндеги биринчи баскычында күн эсепчилиги турат [82,7-б]. Кыргыздын жашоосу күн санак менен абдан

тыгыз байланышта болгондуктан, бул боюнча билимдери да абдан бай, так, көпчүлүк учурда туура, дал келген. Күн санагында “күн-түн” деген атоо ар бир аткан таң менен башталып, ошол күндүн уландысы катары түн эсептелинет, б.а. азыркы биздин түшүнүк менен бир сутка же 24 саат убакыт бирдиги. Ал эми кыргыз жыл санагында убакыт бирдиги саат менен эсептелинбей, “күн маалы” деген түшүнүк менен аталган. Себеби алар бул аталышты ай маалдарынан айырмалаш үчүн колдонушкан. Күндүн маалдарга бөлүнүшүн “Манас” эпосунда “күндү күрмө” деп атаган. Бул түшүнүк күндүн чыгыштан көтөрүлгөндүгүнөн баштап батышка чейинки аралыгын көрсөткөн. Чак түшкө чейин, күн шашке болгонго чейин күн чылбыр бою көтөрүлгөн маал, күн бою көтөрүлгөн маал деп аташса, түш оой баштаган убактан күн чылбыр бою кыңайган маал, көтөрмө бою оогон маал, күн отурууга аркан бою калган маал жана күн кылкылдап уясына батаар маал деп бөлүштүрүшкөн. Ал эми эпосто күндүн көтөрүлүшүн үч казыкка күрмөп байланган аркан жиптин узундугу менен өлчөшкөн. Бир казык- күн жаңыдан көтөрүлгөн учур, күндүн как төбөгө жеткени же чак түш-эки казык, ал эми түш оой баштаган учурдан баштап үч казык деп арканды күрмөп байлап убакытты билишкен. Колдонулган чылбырдын узундугу 2 метр, көтөрмөнүн узундугу 3 метр, аркандын узундугу 5 метр өлчөмүндө болуп, күн жаңы кыңайгандан чак түшкө чейин 5 саат убакыт болгон. Түшкө чейинки жана түштөн кийинки убакыт баардыгы биригип 10 саат болгон [82,10-б.]. Күн маалдарын Б.Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” деген эмгегинде 33кө бөлөт; 1-таң каракчы, 2-таң дүмпөйүү, 3-таң куланөөк, 4-таң кылаюу, 5-аптак таң, 6-күн чыккан д.у.с. [94, 169-б.]. Азыркы учурда күн-түн убакыт маалдары “күндүз” жана “түнкү” деген атоолор менен жалпыланган. Календарлык убакытка карасак, күн бирдиктери биригип жети күндүк “аптаны” түзөт. “Апта” сөзү кыргыз тилине иран тилинин хафт “жети” сөзүнөн келип чыккан [92, 43-б.]. Аптадагы күндөрдүн аталыштары ислам дининин таралышы менен түрк тилдерине жайылтылган. Изилденген маалыматтарга караганда аптанын аталыштары Вавилондуктардан Европа

элдерине тарап, андан араб элдерине өткөн. Алардын пикири боюнча ар бир күн белгилүү планетанын күнү деп эсептешкендигин К. Сейдакматов Дүйшөмбү Ай күнү, шейшемби Марс күнү, шаршемби Меркурий күнү, бейшемби Юпитер күнү, жума Чолпон күнү, ишемби Сатурн күнү, жекшемби Күндүн күнү деп белгилеп, алардын түрк тилинде жазылган “Салнааме” кол жазмасында баяндалгандыгына токтолуп [92, 45-б], жуманын күндөрүнүн аталыштарын төмөнкүчө талдайт. Азыркы кыргыз тилиндеги жуманын аталыштары иран тилинен кирген *йак*, *си*, *ду*, *чар*, *панч* деген сөздөр бизче бир, эки, үч, төрт, беш дегенди билдирет. Ал эми *шамбе* сөзү хинди тилинин “Шанивар” бизче Сатурндун күнү деген сөзүнүн тыбыштык өзгөрүүлөрүнөн улам кабыл алынган сөзгө *йак*, *ду*, *си*, *чар*, *панч* сөздөрү кошулуп азыркы аталыштары келип чыккан [92, 50-б]. Ал эми М.Өмүрбай уулу К. Сейдакматовдун бул оюна кыргыздар мүчөлдү эң эрте тааныган эл болгондугуна карабастан, кийинки аптанын аталыштары араб тилинен өздөштүрүлгөн дегенден көрө аптанын аталыштары өзгөрүп кеткен деген ой туура болорун айтат. Дагы эл арасында айтылып жүргөн “*жети күндүн биринде*”, “*жети күндүк жол*” сыяктуу сөз айкаштарындагы “*жети күн*” сөзү ар бир айдын бир убакыт бирдиги деген маанини берет деп түшүндүрөт [82, 28-б].

Башка элдер сыяктуу эле кыргыздар да аптадагы күндөрдү ирети менен биринчи күн, экинчи күн д.у.с. деп санап келишкен. Кыргыздардагы дагы бир ишеним боюнча дүйнө бүткөн күн дүйшөмбү деп, иш баштаар күн катары эсептешкен. Шейшемби жайбаракат күн катары той, майрам өткөрүү, жолго чыгууга ылайык, шаршембинин оор күн же “кара шаршемби” дешип, эмчилик кылууга ылайык, ал эми сапар тартууга, той иштерин аткарууга жол беришкен эмес. Бейшемби жайбаракат күн катары соопчулук иштерин жасоого ылайык дешсе, жума күндө эмчилик күнү жана суу ылдый көчүүгө болбой турган күн катары карашкан. Иштин башы ишемби дешип жаңы иштерди баштоого ылайык күн дешсе, жекшемби эс алуу күнү деп

карашкан. Тактап айтканда так күндөрдү оор күн, жуп күндөрдү жайбаракат күндөр деген ишеним менен жогорудагыдай бөлүштүрүшкөн. [82, 28-б].

Ай жылсанагы хижра календары деп аталып, мында айдын жаңырышына негизделген эң байыркы жылсанак. Азыркы учурда ислам өлкөлөрүнүн расмий жылсанагы катары колдонулуп келет. Кыргыз жашоосунда ай санак же ай эсепчилиги абдан мыкты өздөштүрүлгөн. Күнүмдүк жашоо тиричилигин айга карай, айдын жаңырышына карай ылайыктап өткөрүп келишкен. Анткени жаңырган айга карай эгин эгип, жайлоого көчүшсө, айдын чыгышына карай келер кыштын камын көрүп, даярдык көрүшкөн [71, 262-б]. Бул жаатында айдын көрүнүшү менен же туулушу менен кийинки айдын жаңырышына чейинки аралык бир ай деп эсептелинген. Ал 30-31 күндөн туруп, 12 жолу жаңырып 12 ай биригип бир убакыт бирдиги болуп саналган жылды түзөт. Окумуштуу М.Өмүрбай уулу кыргыз эли ай эсепчиликти илгертеден эле өздөштүрүп келгендигин кытай элинин жазма булактарында эскертилгендигин төмөнкүдөй баяндайт: “Жаңы таңнаамада”: жылдын башы баш ай деп, үч айды бир мезгил деп санап, он эки айбандын аты менен жыл санак (мүчөл) эсептелет. Ай аталыштарын дагы айбандардын аттары менен атайт [82, 131-б]. Кыргыздарда ай эсепчилиги боюнча айлардын аталыштары көпчүлүк учурда жапайы айбандардын көбөйүү, төлдөө мезгили менен байланыштуу аталат. Алсак, биринчи адамдарга карата айтылган учурларын атасак, экинчи жаныбарлардын туут мезгилин ай убакыт бирдиктери менен эсептешкен. Алсак, түйүлдүктүн эненин курсагына бүткөнүнөн баштап тогуз ай, тогуз күндү тыкыр эсептешип, баланын төрөлөөр маалын аныкташкан. Бала төрөлгөндөн бир жашка чейинки жаш курагын “бит көйнөк”, кыркы чыгып, карын чачы алынган, үн салып, күлүп калган, балтыр бешик, эмгектеп калган, там-туң баскан, каз-каз туруп, бут шилтеп калган, тушамышын кыйган кез деген эсеп менен баланын кайсы айда экендигин билишкен. Ал эми айбандардын төлдөө мезгилине жараша айларды атоо менен ал тургай канаттуулардын качан жөжө чыгараар маалын, табияттын мыйзамдарын мыкты өздөштүргөндүгүн айтууга болот.

М.Өмүрбай уулунун “Кыргыз сересепчилиги” деген эмгегинде айлардын ирет тартибин төмөнкүдөй салыштыруулар менен берет:

Ай аттары-нын кыргызча аталышы	К.Сейдакматов в в дун атоосу боюнча	М.Өмүрбай уулунун атоолору	Анвар Байтурдун атоолору	Бутанаевдин атоолору (хакастилинде)	Э.Арабаевдики боюнча (Сарсекеев м-н түзгөн)
1.Үчтүн айы-январь	Үч тогоол январь	Бирдин айы январь	1. Баш ай	1.Күрген (кураан айы)	Бирдин айы
2.Бирдин айы-февраль	Бир тогоол февраль	Жалган куран февраль	2.Көрүк ай	2.Позиг (?)	Жалган куран
3.Жалган куран-март	1.Жалган куран	Чын куран март	3.Күкүк ай	3.Хааң (келгин куштар айы)	Чын куран
4.Чын куран-апрель	2.Чын куран	Бугу апрель	4.Чилде ай	4.Хосхар(кулжа)	Бугу
5.Бугу-май	3.Бугу	Кулжа май	5.Сарыча ай	5.Силкер (шамал айы)	Кулжа
6.Кулжа-июнь	4.Кулжа	Теке июнь	6.Кыр күйөк ай	6.Тоос айы(тос келер ай)	Теке
7.Теке - июль	Теке	Баш оона июль	7.Мизам ай	7. От айы (чөп бышкан ай)	Баш оона
8.Баш оона-август	Баш оона август	Аяк оона август	8. Карача ай	8.Оргах айы (орок айы)	Аяк оона
9.Аяк оона-сентябрь	Аяк оона сентябрь	Тогуздун айы сентябрь	9.Казан ай	9.Үлгер (үркөр айы)	Тогуздун айы
10.Тогуздун айы-октябрь	Тогуз тогоол (октябрь)	Жетинин айы октябрь	10.Каңтар ай	10.Кичке (кийиз айы)	Жетинин айы
11.Жетинин айы-ноябрь	Жети тогоол ноябрь	Бештин айы ноябрь	11.Акпан ай (кара	11.Хырлас (мүйүз аяз айы)	Бештин айы

			ай)		
12.Бештин айы-декабрь	Беш тогоол декабрь	Үчтүн айы декабрь	12. Чал ай	12. Алай (темир аяз айы).	Үчтүн айы

Бул жерде К. Сейдакматовдун берген ай аттарында жаңылыштыктар кетирилгендигине, б.а. азыркы ай аталыштарынан 1 ай алдыга жылып кеткендигине токтолот [82, 172-б]. Кыргыз ай эсепчилигинде айдын ирети тартиби боюнча көп талаш туудурган маселелер бар экендигин М.Өмүрбай уулу, А. Муратовдор белгилешет. Алсак, М. Өмүрбай уулунун пикиринде кыргыздарда ай ирети-тартиби боюнча үч жүйөнү карманат: биринчи, жазды жылдын башы катары кармануу; экинчи кайберендердин аты менен аталган айлар менен атоодо кайберендин төлдөөсүнө жараша тизүү; үчүнчүдөн сан менен аталган айларды чоңунан кичинесине карай тизүүнү колдонушат. Ошондой эле айлардын ирет-тартиби боюнча жыл ажыратуучу баш ай болуп азыркы жаңы ай санагы боюнча жалган куран же февраль жаз айынын 1-айы болуп, жылдык тартиби жалган куран-февраль; чын куран-март; бугу-апрель; кулжа-май; теке-июнь; баш оона-июль; аяк оона - август; тогуздун айы-сентябрь; жетинин айы-октябрь; бештин айы-ноябрь; үчтүн айы-декабрь; бирдин айы-январь. Бүгүнкү эл аралык өлчөмгө карай жыл башы бирдин айы-январь айы кылып ылайыкташтыруу азыркы доордун талабы деп түшүндүрүп, мындай ылайыкташтыруу кытай элинде дагы кезигерин б.а. жаңы жыл башы биринчи ай менен эсептелгени менен, элдик санак боюнча “чүнже” көктөм майрамынан башталарына токтолот. Жыл эмне үчүн жалган куран айынан башталарына мындай түшүндүрмө берет: жалган курандын 11 жаңысынан (17-февралдан) чын курандын 11 жаңысына чейин (марттын 20 сына чейинки отуз күн убакытты “нооруз айы” деп эсептеп, ар бир түтүн нооруз өткөрүшкөн, ушул ай төл башы болуп, айбанаттардын төлдөө мезгили башталган. “Жер айрылып чөп чыгып, желин айрылып сүт чыккан” убакытка туура келет. Жогоруда таблицада көрсөтүлгөндөй М.Өмүрбай уулу Б. Солтоноевдин эсептөөсү боюнча да жыл башы жалган куран айынан

башталарын, аны орус календарында февраль деп аташат деген пикири менен биргеликте, А. Байтурдун, Султаналы Борбодойдун, Ж. Мамайдын, Э. Арабаевдин ай аттарынын ирети боюнча жыл жалган курандан башталат деп берет. Ал эми А. Муратов айлардын ирет-тартибинде деги эле айсанакта үч чоң башаламандык т.а. учурдагы эл аралык календардагы ай аталыштары менен элдик айсанактагы аталыштар дал келбеши. Азыркы февраль айы 28 күндөн туруп аны жалган куран деп коебуз, бирок, ошол жылы жалган куран 1-февралдан башталбай калышы мүмкүн. Анткени эсепчилердин айтуусу боюнча айдын туулушуна, жаңырыша көз салып байкашыбыз керек. Экинчиден, Ноорозду жаңы жылдын башталышы дегенибиз менен дайыма эле 22-мартта ай жаңыра бербешин дагы эске алышыбыз керек. Үчүнчүдөн, Күнсанак менен Айсанакта 10 күнгө айырма болот. Биз жашаган Жер планетасы Күндү 364 күндө бир жолу айланып, бир жыл деп эсептелсе, Ай Жерди 354 күндө бир айланып, бир жыл деп эсептелинет [73, 97-98-бб]. деген пикирин калтырган. Айдын көрүнүшүнө же фазасына карай жаңыра турган айдагы аба ырайы кандай болоорун байкап, аларды *жаңырган ай же туулган ай, толгон ай, кетилген ай, чалкалаган ай* сыяктуу аталыштардын ар биринин мааниси бар. Ал тургай Ай туулган же жаңырган айды көргөндө бүгүнкү күндө деле айга жүгүнүп, тилек айтылат. Ал эми ай санагында *кийиз аяз, каңтар, үт, соор, чечек суу, кызыл түлөө, күкүк тамыз, теке тамыз, саратан, асат, сумбула, мийзан, боз короо, кыргыек, акырап, кабыс, чил арыш, токту тойбос-чөмүч кургабас, кыроо, кара аяз, мүйүз аяз, темир аяз* деген маалдарга бөлүнүп, кыргыздарда ай санак эсепчилиги айдын жаңырышына байланыштуу эсептелингендигин, анткени Ай 29-30 күндө улам жаңырып тургандыктан эсептөөгө да жеңил болуп ислам дининин таралышы менен кыргыз эли да ай, жыл эсептерин арабдарча жүргүзүүнү, алардын пикири боюнча бир жылда Ай 12 жолу жаңырып, бир жыл убакыт бирдиги катары эсептелингендигин белгилейт [92, 31-б]. Ушундай жагдайларда топтолгон турмуштук тажрыйбаларынан улам эл арасынан чыккан зээндүү адамдар аба ырайындагы өзгөрүүлөрдү алдын ала болжолдоп

айтып беришкен. Ал адамдарды “эсепчи”, “жылдыз эсептөөчү”, “жыл сүрүүчү” деп сый-урмат менен атап келишкен.

Кыргыз элинен чыккан астроном-эсепчилер

Кыргыз элинде илимий билимдер өнүккөнгө чейин, оозеки чыгармачылык күчтүү өнүккөндүгүн фольклордук материалдар ырастайт. Анткени менен адамдардын табият, жаратылыш, Аалам сырлары жөнүндө баамдоо, байкоо жүргүзүүлөрү аркылуу реалдуу дүйнөнү таанып билүү ишмердүүлүгү ар кандай жолдор менен ишке ашып келген. Бул бара-бара илимий түшүнүктөргө негиз болуп калды. Көчмөн турмушта жашаган эл күтүлбөгөн учурларда буюктурган кар аралаш бороон-чапкынга, нөшөрлөгөн жамгырларга кабылып, далай түмөн түйшүккө туш болгон. Мына ушундай турмуштук муктаждыктардан улам табияттын табышмак сырларын андап талдап үйрөнүүгө мажбур болушкан. Мындай өнөрдү мыкты өздөштүрүү, албетте, тыкыр жөндөмдүүлүктү талап кылган. Бара-бара эл арасынан мындай өзгөчө шыктуулукка, жөндөмдүүлүккө ээ адамдар чыккан. Баласагундук Жусуп жылдыз эсептөөчүлөрдүн аба ырайын аныктоодогу тажрыйбаларына чоң баа берген жана дыйкандарга, малчыларга алардын кеңештери менен иш жүргүзүүнү сунуш кылган [11, 94-б]. Эсепчилер көпчүлүк учурда жашоо тиричилигиндеги бир нече жолу кайталанган, далилденген табият көрүнүштөрүн өздөрү иштеп чыккан ыкмаларды пайдалануу менен элге кеңештерин берип келишкен. Биз бул иште дагы ушундай эсепчилердин айрымдарына токтолдук. Алсак, 1830-1914-жылдар аралыгында жашап өткөн Ысык-Көлдүн бугу уруусунан чыккан Манаке Айманбай уулу, 1862-1942- жылдары жашаган Кетмен-Төбөлүк Султанаалы казы, Ат-Башыдан чыккан Күчүк, саруу уруусунан Калча, солто уруусунан чыккан Айбаш, Алайкудан Айти чечен, Өзгөн тараптан Сүтүкө, Нарындан Алыбай эсепчилер айтылып келет. Бугу уруусунан чыккан эсепчи Манаке Айманбай уулу өзүнүн жаза кетирбей айткан эсепчилигинин аркасында эл арасында эң чоң атактуулукка ээ болгон. Ал күндүн чыгышы менен

батышын, асмандагы булуттардын жылышы менен алдыда боло турган жылдан эмнелерди күтүүгө боло тургандыктарын таамай айта алган. Ошондуктан эл көл башындагы Манаке эсепчиден атайылап жыл мүнөзү кандай боло тургандыктарын угуп кайтышчу. Манакенин кеңеши малчыга да, дыйканга да өз жемишин берип келген. Окумуштуу А. Байбосуновдун айтуусу боюнча Манаке Ысык-Көлдүн Түп аймагындагы Кең-Суу айылында 1830-1914-жылдары жашап өткөн. Жаш кезинде жылкычы болгондуктан, аны асман телолору, булуттардын чогулушу дайыма кызыктырып келгендиктен, ал түндүктөн жылдыздардын өзгөрүүсүн байкап турчу. Анын булуттардын кыймылынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, түсү, жерден алыстыгы боюнча жылдыздар тарабынан аба ырайынын алдыда боло турган өзгөрүүлөрү жөнүндө эскерткени белгилүү. Уламыш боюнча Манаке күндүн тутулушун жана кометанын пайда болушун болжолдуу түрдө алдын ала айта алган, бул анын кайталангыс жөндөмдүүлүгүн тастыктайт. Мындан тышкары ал Күндүн же Айдын айланасында жаркыраган тегерек боюнча болжолдоолорду жасаган. Эгерде күндүн айланасында ачык көк жээк байкалса, анда кар көп жаашы, эл эми жайында асан-үсөн менен бир аз жамгыр жаашы мүмкүн. Кышында айдын айланасында ачык жашыл тегерекчелердин пайда болушу жылуу жамгырды, чөптүн тез өсүшүн жана жайында сүттүн көп болушун алдын ала билдирген. Бул тууралуу кыргыздарда *“Күн кулактанса күрөгүңдү камда, ай кулактанса аягыңды камда”* [4, 66-б]. же *“Ай королосо аягыңды тос, жут болбой мал тезинен сүт берет, Күн королосо күрөгүңдү тос, кар жаап кыйынчылык болот”* деген экен. Манаке эсепчи астрономия илиминен сырткары агрономияны, ветеринарияны да мыкты өздөштүрө билген ар тараптуу инсан катары дагы таанымал болгон. Анын ошол кездеги айткан кеңештери бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келет. Алсак, түшкө чейинки айдалган эгин түшүмдүү болорун, болбосо түштөн кийин жер шамалдап муздап калат дагы, түшүм анчалык мол болбостугун айткан. Бүгүнкү күндө деле эл арасында: *Кызарып чыккан күн катуу шамал болорун, күн баткан жакты кара булут каптаса-*

эртеси жамгыр болору айтылат [12, с.140]. Манаке эсепчинин дагы бир өзгөчөлүгү-Юпитер менен Сатурндун кыймылына да көз салган. Эгер Юпитер кыргызча-*Эшек жылдыз же эшек кырган* кышында бир аз гана көрүнсө –кыш жылуу болорун, ал эми түнү бою көрүнсө кыш суук, катуу шамал коштолорун: *“Чагырмак жылдыз чорт аяз”*. Бул эшек жылдыз жакшылыгын карматса, жер бетинде эгин, чөп жакшы чыгып токчулук болорун-айткан. Ал эми Сатурнду-*ачык саргыч жылдыз аба ырайынын кескин өзгөрүшүнө таасирин тийгизерин* эскертет. Анын бул айткандары илимий жактан да негизделген. Манаке эсепчи байыркы кыргыздардын тогоол хронологиясын жакшы билген.Тогоол жуп сандарда кездешерин айтат [12, с.141-142].

XIX-XX кылымдар аралыгында жашап өткөн дагы бир кыргыз эсепчиси-Айбаш Чүй өрөөнүндө жашаган. Ал канаттуулардын, курт-кумурскалардын, көгөн менен соно чымындардын, желимчилердин, чиркейлердин, коңуздардын жүрүм-турумундагы өзгөрүүлөрдү байкап, күндүн ачык болушун же бүркөлүп жамгыр жаашын алдын ала айткан. Алсак, жөргөмүштүн кыймылынын ыкчам болушу, желимчилердин, чиркейлердин топтошуп учушу, күндүн ачыктыгынан кабар берсе, ал эми көпөлөктөрдүн учпай калышы же өзүлөрүнө ылайык жай издеши, эшик жакшы жабылбай, түтүн көккө көтөрүлбөй жерге жайылса, чийден, чийки териден жасалган буюмдардын жумшарышы, ун, талкан, туз өңдүү тамак-аштардын нымдалышы жаан-чачындуу аба ырайынан кабар берерин эскерткен. Ал эми кургак абада комуздун, кыяктын кылдары кургап, нымдуу абада бошорун айткан. Айбаш эсепчинин өзгөчөлүгү - ар кайсы жылдардагы маалыматтарды салыштырып, күзгү байкоолор аркылуу кийинки боло турган жаз кандай болоорун алдын ала айта алгандыгында. Маселен, июнь айын декабрь айы менен, июль айын январь айы менен салыштырып, жаз кандай болоорун айткан [12, с.135-138].

XIX кылымдарда Жумгалга атагы чыккан Атай эсепчи келе турган жыл мезгили кандай болорун булуттардын жылыш багытына карай божомолдогон. Алсак, күздүн жаан-чачындуу күндөрү Баш-Куугандыда булут көпкө турса, келе турган кыштын кургак, жылуу боло тургандыгын, ал эми кышында Кызарттын ашуусун туман каптаса, жаз жаанчыл боло тургандыгын, көк карганын майдын башында Тянь-Шанга келери менен “Сабырдын булуту” деген кара булут пайда болуп жаан жааса, жай жамгырлуу болуп, кыш жакшы болорун айткан [12, с.142-143]. Алайлык Насыр эсепчи жылдын кандай болоорун малдын жүрүм-турумунан, бак-дарактардагы түшкөн жалбырактардан, алардын өндөрүнүн өзгөрүшүнөн байкаган экен. Тактап айтканда жапайы жан-жаныбарлар эртелеп үйүн таштап төмөндөп түшсө, алдыдагы кыштын катаал боло тургандыгынан кабар берерин айткан.

Кыргызстандын түштүк аймагынын Совет районунан чыккан эсепчи Айты чечен жана Өзгөндөн чыккан Сүтүке бир заманда жашаган. Айты эсепчи көбүнчө сагызгандын, бай-уулу деген келгин канаттуунун ж.б. жырткыч канаттууларды үйрөтүү менен, алардын жүрүм-турумундагы учуп-конуудагы кыймылдары өзгөрүүлөрүнөн улам, келгин канатуулардын учуп келип кетүүлөрүн салыштырып жылдын катаал боло тургандыгын, элдин кышка кам көрүүсүн алдын ала айткан. Ал эми Сүтүке абанын нымдуулугунун жана атмосфералык басымдын организмге тийгизген таасиринен (муун-сөөктөрдүн какшап оорусу, тизедеги томук, кашка жиликтин баштары) улам аба-ырайындагы боло турган өзгөрүүлөрдү алдын ала айта алган. Ал эл арасына жылан менен апийимден дары жасаган айыктыруучу касиети бар дарыгер катары дагы таанымал болгон. Бул келтирилген маалыматтардан улам окумуштуу А. Байбосунов академик А. Карпинскийдин “Табийгатка байкоо жүргүзүү оңтоюн эч убакта өткөрүп ийбегиле... Убагы келгенде бул бизге чоң жардам берүүчү табигый тарыхый тажрыйба бере алат... Даярдыгы бар адамга, эстүүлүк жана билгичтик менен

байкоо чындыктуу жыйынтыктарга алып келет” деген пикиринин туура экендигин ырастайт [11, 100-б]. Мындан сырткары аба ырайындагы боло турган өзгөрүүлөрдү шамалдын багытына, күчүнө карай да аныктай алышкан. Бул туурасында Таластан чыккан Төрөкул эсепчинин өзүнүн ыкмасы болгон. Эсепчи төрт тарабы ачык дөбөчөгө оттун күлүн конус формасында үйгөн. Конус формасындагы үйүлгөн күл кайсы тарапты карай жана канчалык алыстыкка чачылышына карап билген. Айрыкча түнкү шамалды дааналап билүүгө мүмкүнчүлүк болгон. Эсепчи мурдагы топтогон маалыматтары менен салыштырып, жыйынтык чыгарган. Натыйжада жакынкы жумадагы же келерки айдагы аба ырайындагы өзгөрүүлөр жөнүндө алдын ала айта билген. Азыркы күндөрдө шамалга байланыштуу эл арасында: *“Аба ырайы шамалдан билинет, чыгыштан соккон шамал эч убакта жамгыр алып келбейт, шамал соккон жакта жамгыр жаайт”* деген божомолдор айтылып жүрөт [12, 133-134-бб].

Кыргыздарда *жайчылык билими* да жогору өнүккөндүгүн манасчылардын айткандарынан жана тарых барактарында жазылып калган маалыматтардан улам билебиз. *Жайчы–жайташтын магиялык күчү менен аба ырайын өзгөртүп жиберүү кудуретине ээ киши* [65, 195-б]. Эл арасында жайчылык өнөрдүн алып жүрүүчүлөрү тууралуу ар кандай аңыз кептер айтылып жүрсө, ал эми тарых барактарында тилчи, этнографтар С. Е. Маловдун, Г. Н. Потаниндин жазып калтырган маалыматтарына жана манасчылардын айткандарына күбө болобуз. Алсак, жайчылык өнөрдү өздөштүргөн кытай-калмак баатырлары Жолой, Нескара, Коңурбай, Шыпшайдар, Мурадыл жана кыргыз баатырларынын арасынан Музбурчак уулу Аккубак, Алмамбет, Алмамбеттин уулу Гүлчоронун жайчылык өнөрлөрү жөнүндө айтылат. *“Жай ташты колдонгон айрым жайчылар кырк чыбыкты дубалап туруп сууга салган, андан кийин дагы төрт жолу дуба окуп, мүрзөдөн топурак алып келип, аны абага чачып, дагы кырк жолу дуба окуган. Жайчылык касиет койду сойгондо ким анын карынынан таш таап алса, ошол*

кишиге өтөт деп айтылат. “Манас” эпосунда Алмамбет жашында Абергенден ажыдаардан жайчылык өнөрдү үйрөнүп, душмандарды суукка тондуурат, өзү жактагыларды эсен-аман ат өтө албас суудан өткөрөт” [71, 307-б].

*Бул экөөнүн колунда
Жыландан жайы ташы бар.
Экөөн кудай урду эле,
Күндү жайлап турду эле,
Жыландан алган жай ташты
Бир көнөктөй кара суу
Тиер тийбес кылды эле.
Карыкандык жайы ташын
Окчонтойго урду эле,
Кышкы булут, жай булут
Аралаша чакырып [62, 236-б].*

деген ыр саптар менен баяндайт. Ошентип, кыргыздардын табиятты тыкыр байкай алган эсепчилердин топтолгон тажрыйбаларынан, билимдеринен улам элдик астрономиялык билим башаттары эчак түптөлгөндүгүнөн кабар берет. Жогоруда келтирилген маалыматтардан кыргыз жыл эсеби азыркы жыл календарынын уңгусу деп айтууга толук негиз бар. Кыргыздардын башка элдерден өзүнүн жайчылык өнөрү менен айырмаланса дагы бир топ жүйөлүү көйгөйлөрдөн улам бул өнөрдүн унутулуп бара жатканы, албетте, өкүнүчтүү нерсе. Жайчылык өнөр толугу менен өтпөсө дагы, анын кээ бир ыкмалары мисалы, кургакчылык учурда жер-суу тайып, түлөө өткөрүшү сыяктуу элементтери бүгүнкү күндөрдө да жасалат.

Тамак-аш билимдери жана технологиялары. “Манас” эпосу – кыргыз элинин тамак-аштарынын абдан көп түрүнүн атын, айрымдарынын жасалыш технологияларын, элге тартууланыш учурун жана маданиятын көрсөткөн көп багыттуу эпопея” [71, 33-б]. деп баса белгиленгендей, анда жалпы улуттук тамак-аштын түрлөрү эт азыктары, суусундуктары, жер-жемиштери, сүттөн жасалган тамак-аштар, камыр тамактары, ичимдиктери, шербеттери сыяктуу бир нечеге бөлүнөт. Улуттук тамак-аштын жасалуу

технологиялары да ар түрдүү. Кыргызда деги эле көчмөн элдерде эттен жасалган тамак-аштарга өзгөчө көңүл бөлүнөт. Андыктан, этти бышыруунун дагы өзүнө мүнөздүү ыкмалары, жол-жоболору бар. Бул эзелтен келе жаткан ыкмалар бүгүнкү күндө да эле актуалдуулугун жоготпой сакталып келет. Демек, келген мейманга эт тартуу да – өзүнчө маданияттын бир үлгүсү. Кыргыздын эт тартуусун **нарынсыз** (бешбармаксыз) элестетүү мүмкүн эмес. *Бешбармак*-майда тууралган эттен жасалган сый тамак. Тартылган табактагы этти отургандын жаштары майдалап туураса, ага эттин сорпосуна бышырылган камыр жана атайын даярдалган чык куюлат. Бешбармак кыргыздын эт тартуу жөрөлгөсүнүн жыйынтыгы. *Бешбармактын алаша бешбармак, селделүү бешбармак, мээленген беш бармак, казы-карта бешбармак, сүр бешбармак, ич эттин бешбармагы, кайберендин, жааш малдын этинен бешбармак жана балык бешбармак* деген түрлөрү жасалып, меймандарга тамак сиңимдүү болушу үчүн дайыма *ак серке, аладөң, карадөң* сунулган.

Кыргыздын эң байыркы тамактарынын дагы бири-*ташкордо*. *Анын бүкүлү ташкордо, асма ташкордо, думбалама ташкордо, жапма ташкордо сыяктуу түрлөрү болгон* [23, 47-54-бб]. Эпостогу элдик дарыгерчиликтин кээ бир ыкмаларынан этти тамак-аш катары гана колдонбостон, оорунун мүнөзүнө жараша дарычылыкка дагы пайдалангандыктарын кезиктирүүгө болот. Ал эми суусундуктардын ичинен **кымыз** өзгөчө технология менен даярдалат. Жасалган кымыз бээнин кайсы жердин жана кайсы мезгилдеги отту жегендигинен көз каранды. *Ууз кымыз*-жазындагы жаш көк чөп жеген бээнин сүтүнөн жасалган жазгы кымыз. Ушул учурда дарычылыкка бээнин сүтүн ичишкен. Атайын ышталып, даярдалган сабага улам бишкектелип, ачыган кымыз өзгөчө даам берет. Саба жылкынын же уйдун терисинен абдан ийленип жасалат. Кыргызда *бал кымызды* барктап ичишет. Анын жасалуу технологиясы да көп түйшүк, талыкпаган мээнетти, көп убакытты талап кылат. Мындан сырткары *тунма кымыз, саамал кымыз, чайкаган кымыз, ачыган кымыз, кымыран кымыз, төө кымыз, уй кымыз* [23, 107-б], *кара*

кымыз (мыктылап жасалган күчтүү кымыз) деген түрлөрү болгон. Кымыз-организмге абдан пайдалуу келип, сиңимдүү болот. Кыргызда кымызды баалап ичишет, анткени жылкы башка малдар сыяктуу бруцеллез, туберкулез, кара сан сыяктуу адамга сүт аркылуу жуккан оорулардай коркунуч алып келбейт. Түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө, анын ичинде кыргыз элинде да, сүттөн жасалган тамак-ашка өзгөчө этият мамиле кылып келишкен. Ал эми эзелтен ата-бабабыз сүттөн алынган тамактарды жалпы жонунан “ак” деп аярлап, түнкүсүн айга көргөзбөй, сыртка калтырбай, ысырапчылыкка жол берген эмес. Сүттөн алынган тамактарды жасоодо дагы элдин физикалык, химиялык, биологиялык билимдерин байкоого болот. Сүттөн *айран, жуурут, сүзмө, курут* жасалса, тартылып алынган *каймактан камкаймак, сары май, чөбөгө* сызгырылып, иримчик сүттөн *эжигей, быштак* алынган. Бул мисалдарга улай “Манас” эпосундагы айтылуу күлазык жөнүндө да азыноолак сөз кылалы. Анткени күлазык байыркы кыргыздардын тамагы. Күлазыкты көбүнчө жоокерчилик заманда узак сапарга аттанганда же мергенчиликте, көчүп-конууда бузулуп кетпестен тез даярдалуучу, жеңил, ошол эле учурда аш болумдуу азык катары колдонгон. Күлазыктын *чийки күлазык, бышык күлазык, кошкон күлазык, аралаш күлазык* өңдөнгөн түрлөрү болгон [23, 44-б]. Жыйынтыктап айтканда, кыргыздардын меймандос эл экендигин алардын мейман сыйлоонун элдик дипломатиялык эрежелерин сактай билгендигинде. Конок күтүүнүн эрежелери жагынан кыргыздардын айырмачылыгы-келген конокко арнап мал соёрдо тилек тилеп, бата кылышы, улуулата устукан тартуусу. Демек, кыргыз элинин жогорудагыдай билимдеринин жана топтолгон тажрыйбаларынын жыйынтыгында элдик тамак-аш маданияты элдик салт билимдин бир бутагы катары өсүп чыккан. Бул билимдер улам толукталып, жаңырып отуруп бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат. Жогоруда келтирилген маалыматтар кыргыз салттуу билимдеринин чети гана. Ал эми салттуу билимдин бул түрлөрү элдин жашоо-турмушунун ажырагыс бөлүгү катары кала берет демекчибиз.

Биринчи бап боюнча жыйынтык

Илимий иштин биринчи бапы кыргыз салттуу билимдерине арналган. Салттуу билим жөнүндө түшүнүк, салттуу билимдин дүйнө жүзүндө изилдениши, өнүгүшү, өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалыматтар берилген. Салттуу билимдин өнүгүшү жөнүндө дүйнөлүк деңгээлде кабыл алынган бир топ маанилүү документтер каралгандыгын, окумуштуулардын салттуу билимге берген аныктамалары сыяктуу материалдар менен бөлүштүк. Биринчи баптын экинчи бөлүгүндө кыргыз салттуу билими, анын өзгөчөлүгү, салттуу билимдин түрлөрү, алардын изилдөөгө алынып жаткан “Манас” эпосунан алынган мисалдардын негизинде түшүндүрмөлөр берилди. Материалдар алынган илимий булактар тууралуу кыскача обзор келтирилди. Кыргыз салттуу билимдеринин түрлөрү болгон элдик дарыгерчилик, математикалык, географиялык, зоологиялык, аскердик, техникалык, кол өнөрчүлүк, физикалык жана химиялык, космогониялык, астрологиялык, жайчылык, эсепчилик билимдери, тамак-аш билимдери тууралуу маалыматтар берилди.

Кыргыз эли эзелтен эле жаратылыш менен тыгыз байланышта жашаган эл болгондуктан андан өзүнө керектүү дары-дармектерди, жер астынан чыккан минералдык суу-булактарды пайдалана билишкен. Элдик дарыгерчиликтин көпчүлүгүн, *кайнатма кара дары, мээр чөп, оржемил, уулжан, мумуя, кантемир, күчала, калдыркандын жалбырак* д.у.с. өсүмдүктөрдөн алышса, кээ бирлерин оорунун мүнөзүнө жараша жаныбарлардын кээ бир органдарын карышкырдын, түлкүнүн *өтүн* жана *сүт азыктарын, сары майды, этти* кадимки дары катары колдонгон учурлары көп болгондугу айтылат. Жада калса кошуундагы ар бир жоокер өз алдынча өзүн-өзү дарылап алганды же алгачкы жардам көрсөтүү ыкмаларын да өздөштүрүп алышкан. Байыртадан келе жаткан кыргыздардын сандык түшүнүктөрүн эпосто чагылдыруу менен алар өзүлөрүнүн чеберчилигин да көрсөтө алышкан. Жогоруда келтирилген мисалдардын көпчүлүгү бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калса, кээ

бирлерин күнүмдүк жашообузда колдонуп келебиз. Демек, мурунку заманда эле кыргыздардын сан түшүнүгү же “математикалык билимдери” алда канча жогору болгон. Кыргыз кол өнөрчүлүк билими башка канатташ элдердин арасында алдыңкы орундарда туарын элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү болгон эпостордо айтылгандай тери буюмдары өзүнүн ар тараптуулугу: кийсе-кийим, салгылашта -курал-жарак, үй-тиричилигинде идиш-аяк, чакырык же кулактандырууда -добулбас кагып, сурнай тартуу сыяктуу касиеттери менен айырмаланып келет. Жогоруда келтирилген маалыматтардан өзгөчө азыркы чыгыш календарынын өзөгү болгон элдик календарь жөнүндө жергиликтүү жана кытайлык кыргыз окумуштууларынын ой пикирлери тууралуу жана кыргыз элиндеги эсептери эч жаздым кетпеген Манаке, Айбаш, Сүтүке, Атай өндүү эсепчилер кайталангыс өнөр ээлери жөнүндө кызыктуу маалыматтар топтолгон. Кыргыздардын меймандос эл экендигин алардын мейман сыйлоонун элдик дипломатиялык эрежелерин сактай билгендигинде. Конок күтүүнүн эрежелери жагынан кыргыздардын айырмачылыгы-келген конокко арнап мал соёрдо тилек тилеп, бата кылышы, улуулата устукан тартуусу. Мындан сырткары дагы кыргыз аялдарындагы сымбаттоо азыркыча косметологиялык билимдеринин жогору өнүккөндүгүн дагы байкадык. Демек, кыргыздар өзүнүн күнүмдүк жашоосунда дайыма салттуу билимдерди байма-бай пайдаланышкан, өркүндөтүшкөн жана кийинки муундарга мурас катары калтырышкан. Кыргыздардын турмуштук бай тажрыйбаларынан топтолгон салттуу билимдери бири-бири менен абдан тыгыз байланышкан. Алардын элементтери толук болбосо дагы бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1.1.Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Изилдөөнүн объектиси - Ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу “Манас” эпосундагы аталыштар.

Изилдөөнүн предмети- Ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу “Манас” эпосундагы аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы.

Бул илимий иште изилдөөнүн кошумча материалдары катары кыргыз салттуу билимдеринин түрлөрү каралды жана анын бир бутагы болгон элдик дарыгерчилик С. Орозбаковдун 1978-1982-жылдары жарыкка чыккан 4 томдугу, С. Каралаевдин “Манас” бөлүмүнүн 1984-1986-ж. басылып чыккан 2 томдугу жана Ж. Мамайдын “Манас” бөлүмүнүн 2001-2004-ж. жылдары жарыкка чыккан “Манас” китептеринде кезиккен оорулар жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарды билдирген сөздөр, сөз тизмектери аркылуу иликтөөгө алынды. Эскерте кетүүчү жагдай изилдөө ишибизде “Манас” үчилтигинин биринчи бөлүмү “Манас” бөлүмүнө гана изилдөө иштери жүргүзүлүп, айрым аталыштардын структуралык, семантикалык жана этимологиялык табиятын аныктадык. Дарыгерчиликке байланыштуу эпосто кезиккен аталыштар оорунун мүнөзүнө жараша азыркы илимий медицинадагы бөлүмдөрдүн аталыштарын эске алуу менен төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүндү:

- 1. Акушердик менен байланыштуу аталыштардагы топ:** төрөө жана аял оорулары: жерик, талгак, бакан коюу, толгоо тартуу, курсак оңдоо, бел тартуу, басып тартуу, мартуу, калчылдак, саруулоо, толгоо чакыруу, тукумсуздук оорулары;
- 2. Жугуштуу оорулар менен байланыштуу аталыштардагы топ:** кара оору, өпкөдөн кагынуу, жөтөл, чечек, кезик оорулары;
- 3. Фармакологиялык аталыштардагы топ:** денедегу ууну чыгаруу, денедегу жараат үчүн колдонулуучу апы-үпү, эбеп-себеп, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, азиз, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан, күчала, калдыркандын жалбырагы, куну, нуш, күл азык;
- 4. Ортопедия менен байланыштуу аталыштардагы топ:** сынган сөөктү, ордуан чыккан сөөктөрдү шак-шактоо, мумиё ичирүү;
- 5. Диетология менен байланыштуу аталыштардагы топ:** Мүнөздөп

тамак берүү сүт, суу, шекер, бал сыяктуу дарылар менен дарылоо; Суу ичирүү;

6. Эпилепсия менен байланыштуу аталыштардагы топ эс алдыруу, суу бүркүү, учуктоо, кебек түтөтүү, курмушу / курумшу түтөтүү, садага чабуу;

7. Физиотерапияга байланыштуу аталыштардагы топ массаж, укалоо денени жибитүү, тебелөө, денедегу сары суудан арылтуу.

8.Токсикология менен байланыштуу аталыштардагы топ: ууландыруу, денедегу ууну чыгаруу;

9. Хирургия менен байланыштуу аталыштардагы топ: денедегу жара, ириң, бузулган кандарды чыгаруу, шишикти жаруу; бузук кандарды тазалоо;

10. Дарылоодо колдонулуучу аспаптар: тинтүүр, картык, наштар (аштар), шимшүүр, шакшак, күпсөр, чексе;

11. Элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексика.

Бул аталыштардын кээ бири азыркы учурда колдонуудан чыгып калса, алардын кээ бирлери азыркы күндө башка аталыштар менен же алардын өтмө маанилеринде колдонулуп жаткандыгын кезиктиребиз. Мисалы, эпосто кезиккен жугуштуу оорулардан *кезик* деген оорунун түрү азыркы медицинада колдонулбайт, ал эми *чечек* оорусунун башка аталыштары мисалы, *суу чечек*, *маймыл чечек* деген сыяктуу түрлөрү айтылып, дарылоо иштери жүргүзүлүп келе жатат. *Чечек* сөзүнүн оозеки кепте өтмө мааниси катары улуу муундагы адамдардын өспүрүм тентек балдарды урушуу, жемелөө маанисинде “*сениби, чечек*” же “*чечек чыккансып*” деп адамдын бир нерсени жактырбай турган абалына карата айтылган формаларынын колдонулуп жүргөндүгүнө күбө болобуз. Эпостогу фармакологиялык топ деп аталган топто: *эбен себен, апы-үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, куну, нуш, ийсең, жуушаң, калдыркандын жалбырак, чар дары, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан, мумия* сыяктуу дары-дармектердин, дарылоо үчүн атайын аспаптар: *тинтүүр, аштар, наштар, картык, сапсалга, шимшүүр, бычак, искек* ошондой эле *чексе*,

күпсөр өндүү дары-дармек салуучу, сактоочу, жасала турган дарынын көлөмүн өлчөй турган буюмдардын аталыштарына жана элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексиканы билдирген *тамырчы, кыл тамырчы, сыныкчы, далычы, куучу, бубу-бакшы, аначы, көчөтчү* ж.б. аталыштарга чакан этимологиялык анализ жүргүзүлдү.

Ишибиздеги изилдөөгө алынган материалдардагы аталыштарга анализ жүргүзүүдө К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгү”, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү”, “Байыркы түрк сөздүгү”, 3 томдук “Монгол тилинин этимологиялык сөздүгү”, “Манас” энциклопедиясы 1-2-томдору, К. Карасаевдин “Кабус Наама, “Манас” сөздүгү, “Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы” өндүү бир топ илимий булактар каралып чыкты.

Эпостогу оору жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарга анализ жүргүзүп, иликтөөлөрдө маалымат булактарын топтоодо, аларды системалаштырууда, сыпаттама методу колдонулуп, аталыштарга структура-семантикалык, этимологиялык анализдин принциптери колдонулду.

1. 2. Семантика, семантикалык талаа жөнүндө кыскача түшүнүк

Тил илиминде тилдик бирдиктердин маанилик табиятын изилдөөчү илимдин бир тармагы семантика деп аталат. Бул термин грек тилинин “sema”-белги, “semantikos”- белгилөөчү деген түшүнүктү туюндурат. Семантиканын изилдөө объектиси - сөз элементтеринин бирдиги болгон белгилөөчү, денотат жана, албетте, белгиленүүчү эсептелинет. Семантикадагы *белгилөөчү* болуп сөздүн сырткы формасы, акустикалык белги болгон тыбыш, графикалык белги болгон тамга каралса, *денотат* болуп көрүнүш, белгиленген нерсе, ал эми ошол көрүнүштүн адамдын туюм-сезиминдеги чагылдырылышы *белгиленүүчү* болуп саналат. Семантика тилде дайыма семасиология менен тыгыз байланышта каралат. Семасиология термини грек тилинин “*semasia*”-маани, маңыз, белги, “*logos*” сөз, окуу, илим деген сөздөрүнөн куралат. Тил илиминде сөздөрдүн, сөз

айкаштарынын маанисин, типтерин, көп же жеке маанилүүлүгүн, лексика-семантикалык жактан аныктап берүүчү тил илиминин бир тармагы катары кызмат кылат. Булардан сырткары тил илиминде “семантикалык талаа” деген түшүнүк колдонулат. Бул билдирип турган нерселердин заттык жана аткаруучу кызматынын окшоштуктары боюнча жыйындысы деп эсептелинет. Тилчи-окумуштуулардын билдирген пикирлери боюнча “семантикалык талаанын” көптөгөн аныктамалары бар экендигин айтышат. Семантикалык талаанын курамында ар башка сөз түркүмүнөн кирген сөздөр да болушу мүмкүн. Бул боюнча Г. Кыркбаева ал сөздөрдүн маанисин толук ачып берүү үчүн ошол эле семантикалык талаадагы башка сөздөрдүн маанисин билүү зарыл экендигине токтолот жана төмөнкү мүнөздүү белгилердин болушун көрсөтөт [52, 176-178-бб]:

1. Кеңдик (обширность);
2. Бүтүндүк;
3. Ырааттуулук;
4. Элементтердин өз ара байланыш-катышта аныкталышы;
5. Чектердин так ажыратууга мүмкүн эместиги;
6. Үзгүлтүксүздүк; ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, семантикалык талаа маанилик жактан илмектешкен сөздөрдүн, сөз айкаштарынын бир системасы катары эсептелет.

2. 2.3.Сөздүн структурасы, сөзгө структуралык анализ жүргүзүү

Илимдин кандай гана тармагы болбосун, ал ошол тармакка тиешелүү болгон система-структуралардан турат. Ал структураларсыз изилдөө иштерин жүргүзүү мүмкүн эместиги жалпыбызга белгилүү. Ошол сыңары ар бир тилдин өзүнө таандык структуралык өзгөчөлүктөрү бар. Алар сөз өзгөртүү, сөз жасоо ж.б. мүмкүнчүлүгү жагынан бири-биринен анчейин деле айырмаланбагандыгы менен, коомдогу аткарган кызматы, байланышуу функциясы жагынан айырмаланышат [46, 270-б].

Биз изилдөөгө алып жаткан “Манас” эпосундагы оору жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарга структуралык анализ жүргүзүү үчүн сөздүн морфологиялык бөлүктөрүнө кайрылбай кетүүгө болбойт. Тил илиминде сөз структурасы жагынан бир кылка эмес, анткени морфемалар бардык учурда эле бирдей боло бербейт. Ага талдоо жүргүзүүдө анын маанилик касиети, морфологиялык түзүлүшү, тарыхый абалы сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу керек. Сөздүн түзүлүшүн талдоодо анын морфологиялык табиятын ачуу менен гана чектелбестен, анын этимологиясын да аныктап алууга болот. Тилдеги сөздөр теги жактан төл сөздөр менен чектелбестен, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн, туунду сөздөрдүн бар экендигин айгинелейт. Ал эми өздөштүрүлгөн сөздөр ошол тилдин эрежелерине баш ийип кызмат кылат. Сөздөрдүн түзүлүшү, грамматикалык өзгөчөлүгү жагынан тилдер төрт чоң топко бөлүнүшөт. Мындай бөлүштүрүү тилдердин типологиялык классификациясынан кабар берет. Ал топтор төмөнкүлөр:

1. Флексияланма тилдерге фузиялашуу процесси мүнөздүү. Аларда сөздөрдүн уңгу, мүчөлөрү ширешип калгандыктан, алардын чегин ажыратууга мүмкүн эмес. Өз алдынча турганда лексика-семантикалык мааниге ээ боло алышпайт, тактап айтканда морфемалардын чеги жоюлуп кеткендиктен, өз ара ширелишип кетет. Алсак, орус тилинин сон-сна, друг-друг, день-дни сыяктуу сөздөрүнөн байкоого болот. Жогоруда айтылгандай бул сөздөрдүн уңгулары өз алдынча семантикалык мааниге ээ эмес, ал тургай мүчөлөрсүз колдонулбайт. Бул кубулуш көбүнчө индоевропа тилдеринде, анын ичинде орус тилинде кездешүүчү тилдик кубулуш. Фузия кубулушу жөнүндө окумуштуулар Э.Сепир, Ж. Марузо, Г. И. Рамстедт, А. А. Реформатский, В. В. Радлов, В. А. Богородицкийлер изилдөөлөрүн жүргүзүшсө, кийинчерээк бул кубулушка А. Н. Кононов кеңири токтолгон.
2. Агглютинацияланма тилдерде сөздөрдүн уңгу, мүчөсү белгилүү тартипте тизмектешип, чеги так ажырайт.

3. Аморфтуу тилдердеги сөздөр жалаң уңгудан турушуп, сөз мүчөлөрү жокко эсе, болсо да аз гана санда болушу мүмкүн.

4. Инкорпорациялануучу тилдердеги өзгөчөлүк – алардагы сөздөр сүйлөм өңдүү тизмектелип, кээ бир элементтери сиңирилип жок болот дагы ал тынымсыз айтылат. Буга көбүнчө чукча тилин мисал кылышат. Мындай тилдерди айрым учурларда полисинтетикалык же катмарлануучу деп дагы аташат [45, 263-265 б]. Бирок тилдердин мындай типологиялык топторго бөлүнүшү менен кээ бир сөздөрдүн түзүлүш структурасы ар түрдүү болгондуктан, бул эрежеге туура келбеген учурлар да жок эмес. Биринчиден, алыс кетпей эле түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилине иран тилдеринен кирген сөздөрдү алсак болот. Ал сөздөр эзелтен бери колдонулуп келе жаткандыктан, бардыгы эле аны байкай бербейт, бирок уңгу, мүчөгө ажырата алышат. Мисалы, бей+тааныш, на+туура ж.б. Экинчиден, тилибизде аморфтук тилдерге мүнөздүү (мүчөсүз) болгон кээ бир омоним жана көп маанилүү сөздөрдүн болушу. Мисалы, *сыр* (тамак-аш); *сыр* (жашыруун нерсе); сыр (боёк); *өт* (этиш); *өт* (заттык мааниде дене мүчөсү); *өтү толугу* (оору маанисинде); ж.б. Үчүнчүдөн, флективдүү тилдерге мүнөздүү болгон уңгу, мүчөнүн чеги ажырабай, жылышып кеткен, башкача айтканда, ички флекция абалдагы сөздөрдүн болушу. Мисалы, агайын *ага-уни* сөздөрүнүн биригишинен алардын айтылышы өзгөрүүгө дуушар болуу менен, сөз жаңы түзүлүшкө, түргө ээ болду. Ошондой эле бүгүн *бул+күн*, быйыл *бу+жыл* ж.б. Тилдеги мындай типологиялык өзгөчөлүктөр боюнча окумуштуу Б.Орузбаева өзүнүн “Сөз курамы” деген эмгегинде типологиялык белгилердин учурашы ар бир тилге мүнөздүү структуралык түзүлүштүн бардыгын эсепке алып, алардын ар бир түрү жөнүндө маалымат берүү менен, аны жеңил түшүнүүгө боло турганына токтолот. Ошону менен бирге эле типологиялык өзгөчөлүктөр жөнүндө кыскача маалымат алгандан кийин тилибиздеги сөздөрдү төмөнкүдөй түзүлүштөрдөн турган морфологиялык структуралар катары карашыбыз керек деген пикирин билдирүү менен аларды мындайча бөлүштүрөт:

1. Маанисинен ажырабаган бир муундуу уңгулар: *ал, бер, кел*, ж.б.
2. Эки муундан турган, бирок уңгу, мүчөгө ажыратууга мүмкүн болбогон түзүлүштөр тибиндеги уңгулар: *отур, жылкы, кызыл* ж.б.
3. Уңгу жана мүчөгө жеңил жиктелүүчү туунду сөздөр: *мал+чы, жаз+уу+чу* ж.б.
4. Өз алдынча семантикасынан ажыраган сөздөр: *кийин, менен, жана* ж.б.
5. Тыбыштык ширешүүлөрдүн жана сыйлыгышуунун натыйжасында алгачкы формасынан таптакыр ажырап, өзгөрүүгө дуушар болгон эки же андан көп муундан турган бириккен сөздөр: *айер, ошер, ошент* ж.б.
6. Эки түгөйү биригип бир (жалпылоо, кайталоо, уйкаш ж.б.) маанини билдирген кош сөздөр: *ата-эне, кийим-кечек, оюн-күлкү, кир-кок, бала-чака* ж.б.
7. Туруктуу айкаштан түзүлгөн татаал сөздөр: *ат кулак, төө куйрук, кол кап, карагат* ж.б.
8. Өзүнчө турганда маанисиз, бирок күчөтмө мазмун киргизген элементи сөз башына келме татаал түзүлүштөгү (*кыпкызыл, оңой, таптамтуу* ж.б.) сын атоочтор сөздөр.
9. Теги жагынан башка тилдерден өздөштүрүлгөн, ошондуктан морфологиялык түзүлүшү боюнча ошол өздөштүрүп алган тилдин ички грамматикалык закондорунун чегинде жиктөөгө мүмкүн болбогон сөздөр: *конкурент, орбита*, ж.б.
10. Башка тилден өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болгон, кызматчы морфемаларды уңгудан мурда айкашып турган сөздөр: *бейтааныш, бейбаш, микродүйнө* ж.б. [80, 27-б].

Биз изилдөөгө алып жаткан “Манас” эпосундагы оору жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарга чакан структуралык анализ жүргүзүүдө алардын кандай структурадан турары белгилүү болду. Биринчиден, бул аталыштар дагы өз ичинен жөнөкөй жана татаал, тубаса

жана туунду болуп бөлүнүшөт. Тубаса аталыштар уңгу менен мүчөгө ажырабайт. Аларга: *сүт, бал, суу, май, өт, нуш, дары, медет, кан* сыяктуу аталыштар кирет. Бул аталыштар байыркылыгы, көп маанилүүлүгү менен өзгөчөлөнөт, ал эми кээ бирлеринин фразеологизмдердин тутумунда жолуккан учурларын да кездештирдик. Ал эми туунду түрдөгү аталыштар көпчүлүк учурда зат, сын атоочтордон жана этиш сөз түркүмдөрүнүн морфемаларынын жардамы менен жасалат. Төмөндө жөнөкөй аталыштар менен татаал аталыштардын айрымдарынын жасалуу жолдоруна токтолдук.

Жөнөкөй аталыштардын мисалында *бакшы, талгак, жерик, мартуу, безгек, дары, кезик, чечек, кагынуу, медет, калчылдак, оржемил, момия, уулжан, күчала, куну, нуш, шакшак, сынык, сүт, бал, суу, май, өт, учуктоо, курмушу/курумушу, укалоо, тинтүүр, аштар, күнсөр, картык, чексе ж.б.* Мисалы: *-гак // -гык > -ак // -ык > -к* морфемасы этиш сөздөрдөн туунду сөздөрдү жасоо менен, заттын жөндөмүн, сапатын билдирет.

Тал//тал+ -гак=талгак, без+гак=безгек -гак (-гек,-гок,-гөк,-как,-кек,-кок,-көк) этиштен зат атооч жасоочу мүчө;

Жери+ -к (-ак, -ек, -ок, өк, -ык, -ик,-ук,-үк) жерик этиштен сын атооч жасоочу мүчө; *Сын+ -к(-ык)* = сынык этиштен сын атооч жасоочу мүчө;

Чеч+ -ек=чечек -к(-ак,-ек,-ок,-өк,-ык,-ик,-ук,үк) этиштен зат атооч жасоочу мүчө;

оо//өө морфемасы жөнүндө Б. Орузбаева байыркы -агу // -эгу формадан экендигин т.а. тектеш тилдердеги -ев // өв (казак, өзбек ж.б.), -а// -е, -о// -ө (хакас, тува, алтай ж.б.) же -ау // -еу (карачай-балкар), *-ыа* (якут) курандылары менен тектештиги саналган тилдерге арналган грамматикалык же атайын изилдөөлөрдө баяндалат деген пикирин билдирет [80, 292-б]. Эпостон алынган мисалга кайрыла турган болсок, аталган морфема менен *учуктоо (кебез түтөтүп учуктоо) учукта* этишинин кыймыл атоочун кезиктирдик. Бул аталыш боюнча ишибиздин кийинки этимологиялык изилдөөлөрүбүзгө байланышкан жерде кеңири токтолобуз. Бул мисалда

oo//өө морфемасы тыбыштык жасалуу жана этимологиялык касиети боюнча жамдама сан атоочтун куранды мүчөсүнө окшош болгондугу менен, уңгу жана туунду этиштерден кыймыл атоочту жасады. Демек, бул морфема жамдама сан атоочторду уюштурууга салыштырмалуу этиштин кыймыл атоочторун жасоодо кеңири колдонулат. Алсак, толгоо, кырчоо, көсөө ж.б.

уур/үүр морфемасы этиштен атооч жасоочу мүчөнү кабыл алуу менен тинтүүр, шимшүүр, окшуур деген дарылоо үчүн колдонулган заттык аталышты түшүндүргөн сөз жасалды. Эпостон алынган мисалдарга токтолсок, *тинт*+*-үүр*, *шимш*(*и*)+*-үүр*, *окшу*+*уур*.

Тил илиминде сөздүн жасалышында метатезалык кубулуш аркылуу жасалган учурлар, т.а. айрым сөздөрдөгү тыбыштардын орун тартиби өзгөрүп жайгашкан учуру да кездешет. Бирок бул орун алмашуу сөздүн маанисин өзгөртпөйт. Курум-көө, ыш (көбүнчө өтө ышталган, көө болгон нерсеге карата айтылат). *Курумшу*-өңү өчүп, эскирип калган жаман кийиз. [113, 102-б]. *Курмушу*-эски кийизден жасалган белбоо, кур. [113, 102-б]. Уңгусу кур 1). Белди бууп байлаш үчүн буюм, белге курчала турган жоолук, кайыш кур, казы кур ж.б. [113, 97-б]. *кур/му/шы*. Бул берилгендерге салыштырмалуу К. Сейдакматов *курмушу* варианты сөздүн баштапкы түрүнө жакыны деп белгилеп, башка түрк тилдеринде *курум // гурум // корым* түрүндө колдонуларын, гурум сөзүнө *-лу* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу *гурумлу* “көө жабылган” сөзү жасалып, ал байыркы түрк тилинде курунлуг болуп айтылып, мүчөнүн башындагы *л* тыбышы *ш* тыбышына өтүүнүн натыйжасында *курумшу* сөзү келип чыгат деп белгилейт [91, 162-б]. Ошондой эле дагы бир мисал катары эпосто кезиккен *мумия* дарысын алдык. Бул аталыш изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча иран тилинин *мом-мум* сөзүнөн алынгандыгы айтылат. Эпосто “мумия”, “момия”, “мобуя” формасында айтылган учурларын кезиктирдик. Мисалы:

Буту-колу сынганга

Момия дары издешип [57, 91-б].

Сыныгы болсо бүтөт деп,

*Аты жакшы мобуя,
Дары берген болучу. [113, 228-б].*

Келтирилген мисалдар кайсы түрүндө айтылбасын, бирок бир эле мумиё (мумия) деген дары жөнүндө түшүнүк берет.

Аталыштардын татаал сөздөрдүн мисалында берилиши. Кыргыз тили татаал сөздөрдүн тобуна кирген кош сөздөргө, кошмок сөздөргө бай тил. Дегенибиз, алардын ар бир компоненти же экөө тең мааниси түшүнүксүз келген сөз тизмектеринен турарын көп эле жолуктурабыз. Ушул өңүттөн алып караганда мааниси түшүнүксүз болгон айрым компоненттери кошулуп айтылган түгөйүнүн тыбыштарына карай, сөздөрдүн түгөйүнө карай өзгөргөн учурларды эпикалык чыгармалардан жолуктурууга болот. Алсак, *аны-үнү дары* же *аны-сапы* дарысы ж.б.

Бул берилген мисалдарда *аны-үнү* кош сөзүндөгү *үнү* сөзү *сапы* сөзүнө алмашылып кеткен учурун Ж.Мамай айткан варианттан байкоого болот. Бирок компоненттери алмашкан учурда деле мааниси өзгөргөн жок, б.а. туюнткан мааниси эпикалык дары мааниси боюнча сакталды.

*Үнү деген дары бар,
Аны деген бир дары,
Төмөнкү кең Мысырдан алдырды [61, 226-б].*

Же:

*Аны менен сапыны,
Кутуга экөөн коштуруп,
Даярлап болуп баарысын [62, 282-б].*

Ал эми эпосто көп жолу кайталанган дагы бир эпикалык дары – бул *эбен-себен*.

*Кажырдын өтүн сыйпатып,
Эбен-себен дарыны,
Аны ичинен бердирип [62, 282-б].*

Бул аталыш татаал сөздөрдүн ичинен кош сөздөрдүн маанилик жактан өз ара катышына карай маанилеш кош сөздөрдүн катарын толуктап, жасалышы боюнча ар башка сөздүн жупталышы аркылуу жасалган. Ошондой эле түрк-монгол тилдериндеги *эмчи-домчу* маанилеш кош сөздүн монголчо түгөйү

дом-эм, шыпаа маанисиндеги сөзгө +-чы мүчөсү айкашып жасалган туунду лексема [80, 223-б]. Эпосто ооруга же аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын ичинен кошмок сөздөргө мисал катары *кырма кызыл дары, кустурма дары, кайнатма кара дары, катырма дары, мээр чөп, кажырдын өтү, чар дары* ж.б.у.с.

Алсак, *кыр+ма* сөзүнүн уңгусу **кыр** сөзү түрк тилдеринде душман, күчтүү, жалындуу душман маанисинде берилип, анын кийинки лексикалык параллелдери катары бөксө тоо, нерсенин чети, жээк, кыруу, жоюу, түп тамыры менен жулуу, талкалоо, сындыруу, жоготуу ж.б. түрүндө берилген: **кыр/хир/хыр, хер** ж.б. ал эми **-ма** курандысын кабыл алуу менен кырма сөзү-ногой, кара калпак тилдеринде “**жыгач аяк**”, кыргыз тилинде **кырма табак**, (точное деревянное блюдо) татар тилинде **кырма аяк / диал .кырмайак** маанисинде, ошондой эле **кырма** сөзүнүн бир нече омоформаларын азербайжан, лобнор тилинде-**кырма** “дробь”, түрк тилинде **kirma** “дробленный ячмень”, ногой, кара калпак тилинде **кырма сақал** маанилерин берерине токтолгон [124, с.230]. **Кызыл** сөзү тилчилер В. Банг менен В. Радловдун пикири боюнча **gizil** сөзү **giz+sil** кызылыраак **giz** -именная основа, а **-sil** - аффикс ослабления степени качества деген түшүнүктө болорун айтышкан [124, 230-б]. Демек, эпостогу дарынын **кырма кызыл** деп аталышы кызыл түстүү дарыны кырып алуу жолу менен кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанып жасалгандыгынан улам аталса керек деген бүтүмгө келдик.

дыр (-дир,-дур,-дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр) морфемасы этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү жалгануу жолу менен жасалган кошмок сөздөр: **Катырма кат+-р** этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү; -р (-ар,-ер,-ор,-өр,-ыр,-ир,-ур,-үр) **катыр+-ма** этиштин кыймыл-аракеттин бир нече жолу кайталанышын билдирүүчү мүчө; -ма куранды мүчөсүнүн жалганган **кыр+ма, кайнат+ма, кустур+ма** деген аталыштардан байкоого болот. Бул сөздөрдө **-ма** курандысы этиш сөздөрдөн кыймыл-аракеттин улам кайталанып туруучу мүнөзүн билдирген туунду атооч сөздөрдү жасайт.

Этиш сөзүнө **-т** аркылуу мамиленин мүчөсүн жалгоо менен *кайна* + **т** = *кайнат* сөзү ага **-ма** мүчөсүнүн жалганышы менен *кайна* + **-т** + **-ма** деген кыймыл-аракеттин улам кайталануусун билдирүүчү сөзү алынды. Бул мисалда деле кайнатуу жолу менен алынган кара дары жөнүндө айтылып жатат. Эпостон алынган дагы бир мисал кустурма дары. Кустурма- **кус -тур -ма** деген бөлүктөрдөн турат. Уңгусу **кус** (ичкен-жегенин кайра оозунан чыгарып таштоо, окшуп таштоо) [113,103-б]. **Кус** + **-дыр** этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү + **-ма** куранды мүчөсү уңгу жана туунду этиштердин кыймыл-аракеттин улам кайталанып туруучу мүнөзүнө жараша туунду атоочторду жасай турган мүчөнү кабыл алуу менен пайда болду.

1) Компоненттери бирдей сөз түркүмүнөн жасалган кошмок сөздөр:

зат атооч + *зат атооч*: *кажырдын өтү, чар дары (бир нече дары чөптүн кошулмасынан алынган дары)*

2) Компоненттери ар башка сөз түркүмүнөн жасалган кошмок сөздөр:

этиш+сын атооч+зат атооч: *кырма кызыл дары, кустурма дары, кайнатма кара дары, катырма дары;*

сын атооч+зат атооч: *мээр чөп;*

Түзүлүшүнө карай:

1) Ар бир компоненти уңгу түрүндө түрүндө турган кошмок сөздөр:

чар дары, мээр чөп, куну дары, нуш дары, ак дары ж.б.

2) Компоненттеринин бири –уңгу, экинчиси-мүчөлүү кошмок сөздөр:

алтай кырмызы, садага чабуу, кебек түтөтүү, суу бүркүү ж.б.

3) Биринчи компоненти мүчөлүү, экинчи компоненти уңгу түрүндө

турган кошмок сөздөр: *кырма кызыл дары, кустурма дары, кайнатма кара дары, катырма дары, кажырдын өтү, калдыркандын жалбырак;*

Тил илиминде сөздүн структурасына, сөздүн составына карай талдоо төмөнкү тартипте жүргүзүлөт:

1. Эң алгач сөздү сөз түркүмүнө, жөнөкөй жана татаалдыгына карай аныктап, уңгу жана мүчөгө ажыратуу;

2. Мүчөнүн аткарган кызматына карай (анын сөз жасоочу, форма жасоочу же сөз өзгөртүүчү экендигин) аныктоо;

3. Мүчөлөрдү түрлөрү боюнча аныктоо;

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгилеп өткөндөй сөздүн структурасы тууралуу кеп кылууда анын морфологиялык бөлүктөрүнө кайрылабыз. Анткени сөзгө структуралык анализ жүргүзүү менен оболу анын маанилик касиетин, морфологиялык түзүлүшүн жана, албетте, анын тарыхый абалын аныктап алабыз. Ошол эле учурда сөздүн теги дагы такталат, б.а. сөз төл сөзбү же туундубу, эгер ал өздөштүрүлгөн сөз болсо кайсы тилден өздөштүрүлгөндүгүн аныктоо менен классификацияланат. Деги эле сөздүн структурасын, семантикасын жана этимологиясын аныктоо бири-бирине тыгыз байланышкан тилдик өзчөлүк экендигине токтолобуз.

2.2. 4. Этимология жана анын табияты. Этимология жөнүндө жалпы маалымат

Этимология термини грек тилинин **etymologia** сөзүнөн алынып, **etymon** сөздүн түпкү мааниси, чындык, реалдуу жана **logos** сөз, окуп, түшүнүү деген сөздөрүнүн айкалышынан алынган. Этимология терминин XIX кылымга чейин тил илиминде “грамматика” маанисин дагы туюндурган [48, 244-б]. Тил илиминде этимологиялык изилдөөнүн ыкмалары болуп лингвистикада колдонулуп жүргөн изилдөө ыкмалар, тактап айтканда, тарыхый, тектештирме-тарыхый, эксперименталдык жана салыштырма -типологиялык ыкмалар саналат. Тилдеги тарыхый процесс болуп анын өзгөрүшү, жаңыланышы, толукталышы эсептелет. Анткени тил бир калыпта кыймылсыз тура бербейт. Ал жандуу организм сыяктуу, өнүгүп-өркүндөө процессинде тилдин тыбыштык түзүлүшү акырындык менен өзгөрөт. Буга географиялык шарттар, кошуна жашаган элдер менен карым-катыштар, алака мамилелер таасирин тийгизет. Ушундан улам сөз формаларында айырмачылыктар, сөздүн тыбыштык түпкү турпаты, алардын түпкү маанисин ачып берүү зарылдыктары улам барып этимологиянын негизги

милдетине айланат. Демек, этимология бөлүмүнүн артыкчылыгы - анын сөздөрдүн түпкү тарыхын изилдеп жатып, көптөгөн баа жеткис факт-материалдарды, сырларды ачып бере алгандыгында. Ал эми анын лингвистикалык илим катары саналашы болуп сөздүн табиятын, маанисин, башка тилдердеги сөз менен сөздү, тыбыш менен тыбышты, айрым учурларда туруктуу сөз айкаштарын салыштырып изилдөөсү эсептелет. **Этимологиянын негизги объектиси** болуп анын алгач эмненин (сөздүнбү, сөз айкашынынбы же сөз мүчөсүнүнбү) түпкү тегин иликтей турагандыгын тактап алышыбыз керек. Мисалы, сөзгө этимологиялык анализ жүргүзө турган болсок, ал этимологиянын негизги объектиси, эгер сөз мүчөсүнө же тыбышка анализ жүргүзө турган болсок, негизги объектибиз ошол тыбыш, ал эми туруктуу сөз айкаштарына илик жүргүзө турган болсок, анын ар бир компонентине ошол эле учурда бир биримдикте билдирип турган лексикалык маанилерине карата да иликтенет жана ал негизги объект болуп эсептелет. Этимологиялык анализ жүргүзүүдө түпкү тегин аныктоо үчүн, сөзсүз түрдө, бир канча тилдер менен салыштыруу жүргүзүлөт. Андыктан кошумча объектилер дагы болушу мүмкүн. Мисалы, илгертен кыргыздар жугуштуу ооруга абдан маани берип келишкен. Алсак, **чечек оорусу**. Ал эми бул оорунун аталышынын маанисине, чыгыш тегине кайрыла турган болсок, М.Кашкаринин “Дивану лугат-ат түрк” сөздүгүндө жана байыркы түрк сөздүгүндө чечек — **çäçäk-чечек**, гүл деп берилсе, [108,143-б]. алтай, крым татарларынын тилинде- чечек оорусунун аталышын **чача, чача мумы** (чечектин энеси) же диний ишенимдердин негизинде оорунун ээси- аял киши деп келишкен. Жогорудагы келтирилген мисалдарга улай башкыр тилинде жана анын диалекттеринде **чечек** сөзүнө байланыштуу бир нече сөз айкаштарын байкоого болот: **сәсәк ояһы** (оорунун өтүшүп кеткени, оорунун очогу), **һыу сәсә ге** (ветрянка; суу чечек), **кара сәсәк; күк сәсәге** (асман чечек), **сәсәк сыгыу** (калкыу) (чечек менен ооруп калуу;), **сәсәк батыу** (оорунун күч алып кеткен учуру). Ал эми казак тилинде **чечек** сөзү- **шешек, қорасан**, ал эми **чечек эмдөө-шешек егу** деген мааниде колдонулса,

орус эли аны эркетип, тергеп *эне чечек* (мать-оспа/мать оспы) [117, 164-173-бб] деп аташты. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *чечек* сөзү - 1. жугуштуу оору; 2. Тилдөө маанисинде көбүнчө тестиер, өспүрүм курактагы балдарга карата айтылуучу сөз. Мисалы, Сениби, чечек! [113, 655-б]. 3. Диалект. байчечекей. Юдахиндин сөздүгүндө улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык. Өтмө маанисинде *чечек чыккансып*-элден качып, эл арасынан безип, жалгыз үй олтуруу [106, 360-б]. деген түшүндүрмөлөрү менен берилген. Демек, бул изилдөөдө *чечек* сөзү этимологиялык изилдөөнүн негизги объектиси болсо, ал эми анын изилденишиндеги башка тилдердеги тыбыштык айырмачылыктары сыяктуу көрүнүштөр анын кошумча объектиси болуп калды.

Этимологиянын тил илиминдеги негизги милдети төмөнкүлөр:

1. Лексикологиянын бир бөлүмү болгондуктан, сөздүн, сөз тизмегинин, сөз мүчөлөрүнүн түпкү келип чыгыш маанисин, байыркы турпатын аныктап берүү болуп эсептелет.
2. Сөздөрдүн тарых таржымалын, чыгыш тегин, алыскы же жакынкы тектештигин изилдөө аркылуу баба тилдеги айырмачылыктары менен окшоштуктары такталат. Тактап айтканда баба тилдеги тыбыштык турпаты, мааниси, өзгөрүүлөрү аныкталат.
3. Жогоруда айтылгандай, этимологиянын дагы бир максаты анын негизги объектиге карата тарыхый семантикасын аныктоо.

Этимологиялык изилдөө жүргүзүүнүн негизги максаттары төмөнкүдөй:

1. Изилдөөдөгү негизги объектинин түпкү тегинен баштап азыркы колдонулушуна чейинки өнүгүшүн, тактап айтканда *этимосун* (чыныгы мааниси), *этимонун* (азыр колдонулуп жүргөн негизги мааниси) аныктоо;
2. Негизги объект эгер өздөштүрүлгөн сөз болсо, анын кайсы тилдин базасынан киргендигин, ал тилде кандай маани берерин, алгачкы теги кайдан келгендигин аныктоо;

3. Эгерде сөздүн этимону тектеш тилдерден табылса, ал тең орток сөз болуп эсептелет. Анткени тектеш тилдердин сөздүк фондусу бир.

Сөздүн, сөз тизмегинин, сөз мүчөсүнүн же тыбыштардын түпкү тегин аныктоодо алардын келип чыгышын, пайда болушун, туюнткан маанилеринин табиятын ачып берүүдө **этимология төмөнкү принциптерге таянат:**

1. Фонетикалык же тыбыштык принцип;
2. Морфосемантикалык принцип;
3. Тарыхый принцип;

Фонетикалык принципте негизги көңүл тыбыштарга бөлүнөт. Мисалы, эпосто эң кеңири кездешкен дары- *мумия~ мобия~ момия~мумуя*. Бул мисалда байкалгандай “*м*” тыбышы менен “*б*”, “*у*” тыбышы менен “*о*” тыбышынын тарыхый алмашуулары көңүл чордонунда болот. Алардын алмашууларынын жүрүшү, алмашуу кайсы доорлорго таандык экендиги аныкталат.

Морфосемантикалык принцип. Мында сөз мүчөлөрү, морфемалардын жана алардын билдирген маанилери такталат. Алсак, *сынык* сөзүнүн этимологиясына токтоло турган болсок “*сын*” сөзүнүн байыркы уңгусу болуп *сы-* сөзү эсептелинет. (бул тууралуу иштин кийинки бөлүмдөрүндө кенен токтолобуз)

сы I. Сындыруу, талкалоо, бүлдүрүү ж.б.

II. жок кылуу ;

III. сындыруу, кыйратуу ж.б.

сы>сын>дыр,-sundur-алтай диалектисинде, крым, шор, кыргыз тилдеринде; *сындырыс*-хакас тилинде; сунду¹/сүндү¹- лобнор тилинде; *sinir*-түрк диалектисинде; *сынык, > -ык/-ук/-ых сынык>*, сынган, талкаланган, жеңилген деген маанилерде колдонулат [129, 398-404-бб]. Ал эми кыргыз тилинде *сын* сөзүнүн сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл алышы менен төмөнкү сөздөрдүн жасалышына токтолдук; сына -*a(-e,-o,-ө)* этиштен этиш жасоочу мүчө *сын+a =сына* бир нерсени баалоо деген

мааниде; **сын+н+а+ак** (-ек,-ок,-өк) -зат атоочтон зат атооч жасоочу мүчө **сын+ак=сынак** сынак китепчеси, сынак тапшыруу;

сынык сынуу **сын+-уу** (кыймыл атоочтун мүчөсү) **сынуу** шагы сынуу;

сындыр **сын +-дыр** (-дир,-дур,-дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр) этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсүн кабыл алуу менен **сындыр нанды сындыр, идишти сындыр; сынган-ган** (-ген,-гон,-гөн,-кан,-кен,-кон,-көн) этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчө **сын+ган=сынган идиш,сынган кол ж.б.** Кыргыз тилинен айырмаланып алтай тилинде **сын-арка** (позвоночник; хребет;) кыргыз тилинде **кыр арка, омуртка; сын-обор** (телосложение)-кыргызча **дене түзүлүш; сын-сөөк** (туловище)-**тулку бой** маанисин берет. [120, 626-б].

Тарыхый принцип. Бул принципте туруктуу сөз тизмектеринин келип чыгуу теги тилдеги байыркы көрүнүштөр аркылуу далилденет. Мисалы, кыргыз элинде жылнаама аңчылык, малчылык, дыйканчылык менен байланышкандыктан, ай аттарын дагы ошол аңчылык мезгилге байланыштырып аташкан. Алсак, аяк оона, баш оона, жалган куран, чын куран у.с. фразеологиялык айкаштар менен берилген. “*Жалган куранда жалама айран ичет*” (жаңыдан мал төлдөп, айран-сүт кененирээк болуп калган кез) деген фразеологизмдеги “*жалган куран*” эликтин куран деген текесинин атынан аталып, айрым учурда кээ бир кайберендер эрте төлдөгөндүктөн, төлү көпчүлүк учурда өлүп калгандыктан *жалган куран* аталат. Этимологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасынан улам жүрүп отуруп этимологиялык сөздүктүн жаралышына түрткү болот.

2.2.5. Этимологиянын башка илимдер менен болгон байланышы

Этимология тил илиминдеги башка бөлүмдөр менен тыгыз байланышта. Себеби тилдик бирдиктердин ар бир компонентинин маанилери так ажыратылып, түшүнүктүү болушу талап кылынат. Сөздөрдүн чыгыш тегин изилдөө илимдин башка тармактары болгон этнография, география, тарых сыяктуу илимдер менен тыгыз байланышта иш алып барат. Тилдик бирдиктердин, тарыхый аталыштардын маанилери бул илимдерсиз толук

ачылбашы мүмкүн. Бул жааттан алып караганда тарых менен этнография илимдеринин ортосунда тыгыз байланыш орун алат. Ал эми географиядагы жер-суулардын аталыштары этимологиясыз аныкталбайт. Этимологиялык изилдөөнүн натыйжасында географияда топонимия, гидронимия, оронимия сыяктуу аталыштардын этимологиялык изилдөөлөрү буга айкын далил болот. Мындай байланыштуу изилдөөлөрдүн натыйжасында географиялык аталыштардын кайсы тилден, качан киргенин, кандай карым-катыштын аркасында тилибизден орун алгандыгы сыяктуу маалыматтар менен бир топ кызыктуу фактылар аныкталат. Этимологиялык изилдөө эки багытта ишке ашат. Ал багыттар төмөнкүлөр:

- ✓ Элдик этимология
- ✓ Илимий этимология

Элдик этимология дегенибиз- иликтөө иштери эл арасында мурдатан бери айтылып келген уламыштарга таянуу менен жүргүзүлүп, оозеки түрдө аткарылат. Ал тилдик факт-материалдардын далилдерине таянбайт. Мисал катары жер-суу аталыштарынын, этнонимдердин келип чыгышы, пайда болушу сыяктуу маалыматтардын чындыкка жакынарак жыйынтыгын берсе, кээ бир учурларда ал божомол түрдө калат. Ушундан улам элдик этимологияны кээде жалган этимология деп да аташат. Буга мисал катары эпосто арбын кезиккен эпикалык дары-дармек катары саналган **аны-үпү, аны-сапы, эбен-себен, чар дары** сыяктуу аталыштар мисал боло алат. Бул дары-дармектер эпосто бардык ооруга колдонулуп, абдан пайдалуулугу кеңири сүрөттөлгөнү менен, алар тууралуу кайда өсөрү, кандай курамдардан турары сыяктуу так маалыматтар жокко эсе. Окуган адам ушундай дарылар болгон экен деген гана ойдо калат.

Илимий этимология- изилденип жаткан сөздүн же сөз айкашынын түпкү тегин иликтеш үчүн атайын далилденген тилдик тарыхый факт-материалдарга таянат. Мисалы, ишибизде берилген мисалдарда элдик хирургиялык аспаптардын бири **тинтүүр** сөзүнүн этимологиясына

токтолсок, **тинтүүр**-нукура кыргыз сөзү. **Тинт** деген этиш сөзгө **-уур(-үүр)-** этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу менен **тинт+үүр=тинтүүр** сөзү жасалган. [91, 56-б]. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө **тинтүүр** сөзү-**ланцет** деп которулат [106, 238-б]. Тинт сөзүнө байланыштуу кыргыз тилинде төмөнкүдөй туундуу сөздөр жасалган. Алсак, **тинт**- нерсени табуу үчүн болгон иш аракет, издөө, аңтаруу; **тинтүү** -тинт сөзүнө кыймыл атоочтун **-үү (-уу)** мүчөсү жалгануу менен **тинт+үү=тинтүү**; кесипти билдирүүчү **-чы (-чи,-чу,-чү)** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинтүүчү** нерсени табуу үчүн атайын алектенген издеп кароочу, аңтаруучу, тинтүүчү адам; аркылуу мамиленин **-т** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинти + -т = тинтит** деген этиштин аркылуу мамилеси; этиштин аркылуу мамилесин уюштуруучу **-дыр (-дир,-дур,-дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр)** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинт+тир=тинтитир** сөзү; **тинт** этишине -туюк мамиленин **-ыл(-л)** мүчөсүнүн уланышы аркылуу **тинт + -ыл = тинтил** деген этиштин туюк мамилеси жасалды. Дагы бир мисал, **дары** сөзү кыргыз тилинде, ал эми казак тилинде **дәрі**, өзбек тилинде - **dori**, тажик тилинде **дорье** түрүндө колдонулат. Ал эми бул тилдердин бардыгында кезиккен “**дары**” сөзүнүн этимологиясы перс тилинин “**дару**” сөзүнөн алынган. Түрк тилдерине мүнөздүү болгон үндүүлөрдүн алмашуусун **а~о~у~ы~и** байкаса болот. Л. А. Введенская менен Н. П. Колесников “Этимология” деген эмгегинде этимологияны төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүштүрүшөт:

- ✓ **Илимий этимология:** *Чыныгы илимий этимология*- мында илимий жактан талашсыз такталып, лингвистикалык талаптарды эске алуу менен объективдүү далилдер эсептелинет. *Гипотетикалык илимий этимология*- бул учурда эгерде сөздүн изилденип жаткан вариантында жетиштүү аргументтер жок болуп, бирок илимий жактан аныкталган болжолду гана колдоно алат [104, 8-11 с].
- ✓ **Илимий эмес этимология:** *Калпыс этимология*-бул учурда зарыл такталган маалыматтардын жана изилдөөчүнүн билиминин аздыгы саналат. *Антиилимий этимология*-мында сөздүн же сөз айкашынын

этимологиясын табууда илимий изилдөө принциптери сакталбай калган учурду айтышат [104, с.30-33].

- ✓ **Элдик этимология:** *Псевдо-элдик этимология* - адатта жазуучулар өзүлөрү жараткан каарманга мүнөз берип, тилдик каражаттар аркылуу сөздөрдү ойлоп табышат. *Балдар этимологиясы*- изилденип жаткан сөздүн баланын тилинде тыбыштары же уңгуларын алмаштыруу менен айтуу. Мисалы орус тилиндеги *молоток-колоток, кружинка-пружинка, вентилятор-вертилятор* ж.б.[104, с.34-48].

✓ **II бап боюнча жыйынтык**

Адам баласы күнүмдүк баарлашууда сөздөрдү пайдаланабыз, бирок ал сөздөрдүн келип чыгыш тарыхы жөнүндө ойлонбойбуз деле. Ал эми лингвист окумуштуулар ошол сөздөрдүн чыныгы түпкү маанисине жетүү үчүн анын азыркы калыбына жеткирип изилдөөдө көп убакыт, талыкпаган эмгек коротушат. Бул эмгек тил илиминин бир тармагы болгон лексикологиянын этимология бөлүмү. Бул бапта көбүнчө илимий иштеги аткарылган теориялык материалдарга токтолдук. Лексикологиянын бир тармагы болгон семантика жана этимологиянын табияты, тил илиминдеги аткарган кызматы, алардын изилдениши жана салыштырууда илимий иштин курамындагы берилген мисалдар менен толукталды. Сөз мааниси, типтерин, көп же жеке маанилүүлүгү жөнүндө семантика изилдесе, ошол сөздүн түпкү теги, келип чыгышы, пайда болушу, алыскы жана жакынкы тектеш тилдердеги алган орду, мааниси сыяктуу суроолорду этимология иликтейт. Ошону менен бирге тил илиминде семантика менен катар эле “семантикалык талаа” түшүнүгү дагы кездешет. Тилчи окумуштуулар тарабынан “семантикалык талаа” тууралуу көптөгөн аныктамалар берилген. Г. Кыркбаева өзүнүн эмгегинде “семантикалык талаанын” кыргыз тил илиминде жетишерлик деңгээлде иликтенбегендигине токтолот [51,176-178-бб]. Эскертүү катары айта кетсек, кыргыз тил илиминде сөздүн семантикасы, структурасы тууралуу изилдөө иштери жетишээрлик деңгээлде каралган. Ал

эми кыргыз тил илиминде этимология тууралуу атайын иликтенген илимий иштер саналуу гана. Ошондуктан илимий ишибиздин көпчүлүк бөлүгүндө этимологияга басым жасадык. Тил илиминин башка бөлүмдөрү сыяктуу эле этимологиянын да максат-милдеттери, изилдөө жүргүзүүдө таяна турган принциптерине кыскача токтолдук. Этимология илими география, тарых, этнография, антропология сыяктуу илимдер менен тыгыз байланышта иш алып барат. Анткени, гидронимиялык, топонимикалык аталыштардын түпкү тегин, келип чыгыш тарыхы сыяктуу суроолордун тегерегинде иликтөөдө дайыма этимологиянын принциптери, ыкмалары колдонулат. Тилчи окумуштуу К. Дыйканов: “Сөздөрдүн этимосу унутулса гана ал архаизмге айланат” деп белгилейт [31, 11-б]. Этимологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы келип этимологиялык сөздүктүн жаралышына түрткү болот. Кыргыз тилинде эң алгачкы этимологиялык сөздүк болуп, К. Сейдакматовдун этимологиялык сөздүгү эсептелинет (1988). Сөздүк тил илиминдеги алгачкы сөздүк болгондуктан, тилдеги кабыл алынган сөздөрдүн бардыгы камтылган эмес. Илимий иште көпчүлүк учурда “Байыркы түрк сөздүгү”, “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү”, К. Карасаевдин “Кабус наама” жана “Манас сөздүктөрү”, монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгү (3 томдон турган эмгек) өңдүү бир топ сөздүктөрдү пайдаландык. Лексиканын башка тармактарына караганда этимологиялык изилдөө эчак унутулуп, колдонуудан чыгып калган сөздөр тууралуу кызык факт-материалдарды тартуулайт. Этимологиялык изилдөөлөр бир четинен өтө татаал процесс болсо, бир четинен окуган адамды улам кызыктырып, өзүнө тартып турган тил илиминин тарыхка бай бөлүгү десек болот. Анткени окуучудан тартып окумуштууга чейин сөз тегин табууга т.а. этимологиялаштырууга кызыгышат. Бирок бул аракеттер илимдин көз карашы менен алып келгенде элдик этимологиянын жаралышына таяныч болот. Буга мисал катары жер-суу аттарынын аталыштарына байланыштуу айтылган уламыштарды атасак болот. Этимология тилдеги сөздүн тарыхын,

өнүгүү мыйзам-ченемин, башка тилдерден кирген сөздөрдү тактап, талдоодо өзгөчө орунда турат.

III БАП. “МАНАС” ЭПОСУНДА КЕЗДЕШКЕН ООРУЛАР ЖАНА АЛАРДЫ АЙЫКТЫРУУГА БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАРДЫН СТРУКТУРАСЫ, СЕМАНТИКАСЫ ЖАНА ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Тилдин лексика бөлүмү анын башка бөлүмдөрүнө караганда коомдун өнүгүшү, андагы өзгөрүү менен түздөн -түз байланышта өнүгүп, жаңыланып отурат. Азыркы кыргыз лексикасы бүгүнкүдөй деңгээлге бир эле убакытта калыптанган эмес, ал кылымдар боюу куралып келди.

Тилдин лексикалык курамын ар кандай тематикалык топко кирген сөздөр түзүп турат. Ар бир кесипке, тармакка байланышкан сөздөрдүн өзүнө тиешелүү лексика-семантикалык топтору бар. Ар бир тематикалык топ боюнча өзүнчө изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Алсак, аскердик терминдер (Кадырова Ч.), тамак-аш лексикасы (А. Жапанов), ат-жабдыктары (Усмамбетов Б. Ж.) ж.б. Ал эми бул иште кыргыз тилиндеги жана “Манас” эпосундагы оору аталыштарынын структура-семантикалык жана этимологиялык табиятын ачуу менен катар алардын варианттар ортосундагы айырмачылыктарына да талдоолор жүргүзүлдү.

Көчмөндөрдүн салттуу медицинасы жөнүндө жогортодон сөз болду, эми оору деген эмне, оорунун кандай түрлөрү бар экендигине кыскача токтололу. Азыркы илимий медицина ооруга мындай түшүндүрмө берет: Оору— организмди кыйнаган, жагымсыз, кээде чыдатпаган сезим. Ал көбүнчө киши менен жаныбарлардын организмине күчтүү таасир тийгенден келип чыгат. Оору адамды кыйнап, тынчын алат, эмгекке жарамсыз кылып, катуу кармаган, сыздаган, сайгылашкан, ачыштырган жана башка түрлөрдө сезилет [27, 528-б]. Ал эми биз сөз кылып жаткан “*оору*” сөзүнүн этимологиясына кайрыла тураган болсок, алгач кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө мындай берилет: *Оору I*. 1. Дарт, кесел, табы жоктук. Батмандап кирген оору мыскалдап чыгат (макал). 2 Сыркоо, ноокас, оорулуу. Ооруну сураса

айыкканга тете (макал). **Оору II.** 1. Ооруксунуу, сыздоо, чыдатпоо. Бүткөн боюмдун бардыгы кол тийгизбей ооруп калыптыр. 2. Дартка, кеселге кабылуу, ноокастоо, сырकोолоо. Узак ооруду [113, 292-б]. “Оору” сөзү келип чыгыш теги боюнча байыркы түрк тилдеринде **а:гыр** формасында баштапкы уңгу а: ғ ~ ағ~ав этиштеринен аффикстер -у/-ы- жалгануусунан улам **а:гыр ~ ағыр ~ авыр** сөздөрү жаралган. Салыштырсак, **агры** - формасында азербайжан, түрк тилдеринде; каракалпак, казак, өзбек тилинде – **авру**; кыргыз, алтай тилдеринде **о:ру**; хакас тилинде- **агырыг**; башкыр тилинде - **авырын**; лобнор тилинде – **агыйык, агыйк ж.б.** Ошондой эле **-сын** аффиксинин жалгануусу менен **о:руксун** кыргыз тилинде; **авруксун**-түндүк-чыгыш тилдеринде жана тува тилинде **а:рзын** формалары колдонулат. Түрк тилдеринин дээрлик көпчүлүгүндө **а:гыр ~ агыр ~ авыр** оору, жагымсыз жан кыйнаган сезим деген түшүнүктөрдү берет. Толуктап кетүүчү нерсе байыркы түрк тилиндеги **а:з/-у:з** формасында фонетикалык өзгөрүүгө учуроо менен кыргыз тилинин азыркы созулма оо, уу тыбыштарын берет. Алсак, **агры** – оору, **бугдай** – буудай, **сагат-саат, тоотаг** маанисинде [85, 86-87-бб]. Азыркы илимий медицинада оорунун ички органдардын оорулары, тери оорулары, сөөк-муун оорулары, баш, тиш, көз оорулары сыяктуу көп түрлөрү бар экендигин айтышат.

Ал эми салттуу дарыгерчиликте оору эки түргө бөлүнөт: 1) *Көзгө көрүнгөн оорулар*, б.а. адамдарга оорунун себептери түшүнүктүү болгон оорулар. Мындай ооруларды айыктыруу үчүн ар түрдүү ыкмалар, дарылар колдонулган. Мисалы, ар кандай жаракаттардын түрлөрү, сыныктар, суук тийүү ж.б.

2) *адамдарга белгисиз болгон оорулар*. Алсак, жалпы элди каптаган оору же жугуштуу оорулар. Мындай ооруларды айыктырууда, сөзсүз түрдө, сыйкырдуу күчтөргө, куучуларга, жана алар колдонгон ыкмаларга, айтымдарга басым жасашкан. Натыйжада бардык оорулар *тышкы* жана *ички оорулар* деп бөлүнгөн. Тышкы ооруларды ар кандай жаракаттарды, сыныктарды май менен, өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектер менен,

кээде жаныбарлардын органдарынан иштетип дарылашкан. Ал эми ички оорулардын себеби көрүнбөгөндүктөн, аларда атайын оорунун ээси бар деп ойлошкон дагы бакшыларга, куучуларга кайрылышкан. Келтирилген маалыматтарды Б. З. Нанзатовдун жана М. М. Содномпилованын изилдөөлөрүнөн да көрүүгө болот [115, 132-141-бб]. Булардан сырткары элдик медицинада “жандуу оору” деген да түшүнүк бар. Мында көбүнчө жан дүйнөгө байланыштуу б.а. психологиялык жактан жабыркаган оорунун түрү.

Мурда кыргыздарда илимий медицина өнүккөнгө чейин эле салттуу дарыгерчиликтин өкүлдөрүнө кайрылгандыгы белгилүү. Эзелтеден табият менен тыгыз жашаган кыргыз эли жаратылыштан өзүлөрүнө керектүү ар түрдүү дары-дармектерди иштетип, пайдалана алышкан. Дарылоодо ар кандай ыкмаларды колдонуу менен, кээде өсүмдүктөрдү пайдаланышса, айрым бир учурларда жаныбарлардын этин, сүтүн, ал тургай кээ бир дене мүчөлөрүн: өтүн, майын, тарамышын, тырмагын, канын ж.б. дарычылыкка колдонушкан. Дарыгерлер дарылоо иштерин мейли жай турмушта болсун, мейли кан күйгөн согуш талааларында болсун дайыма жүргүзүп келишкен.

“Манас” эпосунун биз изилдөөгө алып жаткан С. Каралаев, С. Орозбаков жана Ж. Мамайдын варианттарынан бир нече оорунун аталыштарын кезиктирүүгө болот. Буга чейин салттуу дарыгерчиликтеги жана “Манас” эпосундагы оорулар боюнча И. Молдобаевдин, А. Муратовдун, Г. Т. Ботоканованын, Н. Тентигул кызынын, Н. Тахированын эмгектери белгилүү. Аталган окумуштуулар элдик дарыгерчиликте ооруларды тематикалык жактан бир нече топторго бөлүштүрүшөт. Алсак, Г. Ботоканова кыргыз элинин салттуу медицинасы колдонулган жалпы ооруларды, дарттарды төмөндөгүдөй типтерге ажыратат: төрөө жана аял оорулары; балдар оорулары; сезгенүү оорулары; муун жана кол аяк оорулары; ичеги-карын оорулары; өпкө оорулары; баш оорулары; тери-шишик оорулары; келте, кара тумоо (тиф); безгек калтыратма (малярия); ички оорулары; көз оорулары; тиш оорулары; кара жама (цынга); тамак оорулары; жылан жана

кара курт чагуу; суук тийүү; сынуулар, ордуан чыгуулар; шал оорулары; жин оорулары; талма (эпилепсия) [18,420-б].

Ал эми Тентигул к. Назира “Манас” эпосундагы салттуу дарыгерчиликти рационалдуу жана эмпирикалык багыттары деп төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрөт: 1.*Рационалдуу багытына* ар кандай себептерден улам, алсак, жылан, курт-кумурска чаккандан, безгек, ысытма, цингандан улам пайда болгон илдеттер, мертинүүлөр, сыныктар, сырткы оорулардын айрым түрлөрүн дарылоо;

2.*Эмпирикалык дарылоо* ыкмаларына өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектерди колдонуу; Организмге физикалык таасир көрсөтүү ыкмалары укалоо, сыныкчылык, спорттук оюндар ж.б.; жаратылыштын коргоо күчтөрүн пайдалануу; минералдык булак суулары, журт которуу ж.б.; мүнөздөп тамактануу [98, 43-б.].

Н.Тахирова диссертациялык ишинде «Манас» эпосундагы элдик медицина менен илимий медицинанын интеграцияланышы” деген аталышта төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрөт:

Илимий медициналык аталышы-*хирургия*. Хирургиялык ыкмалар: ириндеген жердин иринин,бузулган кандарды чыгаруу; ок кустуруу; денеден окту жана калдыктарын чыгаруу. Хирургиялык инструменттер: аштар – жараны тилип ириңди агызуучу аспап; курмушу – токтобогон канды кийиз күйгүзүп басуу; тинтүүр, шимшүүр.

Илимий аталышы-*фармакология*: эбеп менен себеп, апы-үпү, барпы, ийсең, момуя, кырма кызыл дары, кайнатма кара дары, жуушаң, кытайдын кара дарысы, жот дары, искеме дары, ак дары, куну, нуш, медет, карышкырдын, түлкүнүн, кажырдын, аюунун өтү; Дарылардын курамы: чөп дарылар: (мээр чөп, уулжан, оржемил, (нуржемил,) ак кодол, күчала, жалбыз); тамырлар; жаныбарлардын органдары (өт, жүрөк, тери, май) илимий аталышы органотерапия;

Минералдык суулар (мүрөк суулар, арашан суулар);

Илимий аталышы-акушердик: толгоону ыкчамдатуучу дарыларды колдонуу; толгоо келбей жатканда жин-шайтанды кубалоо; курсак оңдоо; киндик кесүү; ж.б.

Илимий аталышы-*ортопедия* сынган жерге жыгач аштап шакшак коюп таңуу; ж.б.

Диетология: мүнөздөп ысык, суук тамак берүү; жаныбарлардын эти менен дарылоо; карандай суу ичирүү; ысык булактарга түшүрүү ж.б. [97,126-190 б].

Жогорудагы илимий изилдөөлөр философиялык, маданият таануу, адабият жана педагогикалык багытта жана мүнөздө жазылып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылган. Бирок буга чейин “Манас” эпосундагы оору аталыштарына лингвистикалык жактан анализ жасала элек. Бул жыйынтыктарга таянуу менен “Манас” эпосундагы оору аталыштары жана аларды айыктыруу ыкмалары 11 топторго бөлүштүрүлдү:

3.1.1. “Манас” эпосундагы аял ооруларынын аталыштарын билдирген лексикалык- семантикалык топ жана алардын структуралык- семантикалык этимологиясы

Кыргыз элинин салттуу дарылоосу жөнүндө Тентигул кызы Назира өзүнүн “Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги” деген эмгегинде Т. Мейер-Штейнег менен К.Зидгофтун элдик медицинаны эмпирикалык рационализм менен диний мистицизм сыяктуу эки чоң жетишкендиктин туундусу катары кароо толук мүмкүн деген пикирин билдирүү менен, кыргыздардын элдик салттуу дарылоосун ушул эки багытта өнүккөндүгүнө көңүл бурат [99, 11-б]. Булар менен катар эле В. И. Кушелевский кыргыздардын элдик салттуу дарылоосун мистикалык, эмпирикалык жана аралаш деп аталган үч топко бөлөт жана аларга төмөндөгүдөй түшүндүрмөлөрдү берген. Мисалы, кыргыздар өзүлөрүнүн жашоо-турмушунда дарылоонун мистикалык каражаттарына кайрылышат. Алсак, дубалар менен узун, кууш кагаздарга жазылып, түтүкчө бүктөлүп, кийилип, жибек материалдан тигилип, мойнуна тагылган тумар же дубатумар, жолборстун тырмактары, жапайы

камандардын азуулары, борпоң таштар жана башка көптөгөн нерселерди талисман катары ар кандай оорулардан сактайт деген түшүнүктө болуу менен, ар кандай окууларга ишенишет [111, 236-237-бб]. Жогоруда бөлүштүрүлгөн топтор боюнча ар бирине кыскача эпостон алынган мисалдардын негизинде токтолуп көрөлү. Алсак: Кош бойлуу мезгил –бул болочок эненин өмүрүндөгү абдан кооптуу жана ошол эле учурда абдан жооптуу мезгил. Бизге турмуш өзү далилдегендей чоң энелерибизден, улуу муундагы адамдардан укканыбызча кыргыз аялдарынын көпчүлүгүнүн төрөтү жеңил болгон деп келишет. Анткени көчмөн турмушта жашагандыктан, алар төрөгөңгө чейин ат минип, дайыма жандуу кыймылда жүрө алышкан. Ошентсе да төрөт учуру өзүнүн кооптуулугу менен айырмаланып келген. Эл арасындагы дарымчы бүбү-бакшылар, аначылар кош бойлуу аялдын жалгыз жүрүүсү анын өмүрүнө жана ымыркайдын өмүрүнө коркунуч туудураарын айтып келишкен. Төрөт учурунда бүбү-бакшыларга, аначыларга кайрылышкан. Бул тууралуу “бакшы” деген аталышка төмөнкүдөй аныктамалар берилет.

А. Диваев өзүнүн “Бакшы дарыгер жана сыйкырчы катары ” деген эмгегинде “бакшы” деген сөз чагатай тилинен алынып, *кыргызча табып, шаман, сыйкырчы, көз боочу* түшүнүгүн берет. Ар кандай ооруларда көрүнүктүү ролдордун бирин көпчүлүк учурда кыргыздын «бакшылары» ойнойт, алар төрөт учурунда, нерв жана психикалык ооруларда, ревматизмде, шал оорусунда рухтар (“жин”, “пери”, “албарсты”, “мартуу”) ж.б. менен иш алып барууда кадыр-баркка ээ болгон адам катары белгиленет [107, 20-б]. Кээде кыргыз бакшылары да дарылоо учурунда комузду пайдаланарын айтат [107, 308-б]. Ал эми “Манас” энциклопедиясында бакшы сөзүнө түшүндүрмө иретинде бир нече маани берилет:

“Бакшы”-(санскритче *бхикши-мугалим, насаатчы*)- 1) түрк-монгол элдеринин тилинде алгач будда дининдеги кечилдерин билдирген, кийин ушул термин менен шамандар, эмчи-домчулар атала баштаган. Эл арасында кара жиндүү бакшы жана ак бакшы деген түшүнүктөр болгон. Бакшы аял

төрөгөндө албарсты басууда (кээ бир учурларда мартуу деп да аташкан) оң таасир тийгизиш, аны кууй ала турган касиети бар деген ишенимде болушкан. Кыргыздар аял бакшыны “*бүбү*” деп аташкан.

2) Өзбек, түркмөн, каракалпак элдеринде дугар менен элдик ырларды аткарган ырчылар.

Демек, бакшыларды атайын оорулууларды айыктыруу жана төрөт учурунда төрөттү жеңилдетет деген ишеним менен чакырышкан [65,134-б]. Ал эми “Манас” эпосундагы өздөштүрүлгөн сөздөр” сөздүгүндө *бакшы* сөзү-кытай тилинин *окутуучу, устат* сөзүнөн алынгандыгын, тактап айтканда, ооруларды шамандык жол менен окуган, көргөн адам [1, 33-б], деген түшүнүктү беришет. Ал эми *бакшы* сөзүнүн араб тилиндеги түшүндүрмөсүндө арабча (ар.уохший-жапайы, айбанчылык, олдоксон)-жиндүү, чымындуу эмчи; бакшылар оорулууну бийлеп, кыйкырып, бакырып, түкүрүп көрүүчү, алардын бул кылыктары жапайылыкты элестетип турар эле (коркок балдар көрүүдөн коркушуп, кетип калышар эле). Туунду сөздөр: *бакшылан, бакшылануу, бакшыланыш, бакшылык (жиндилек)* [47, 41-б]. Биздин оюбузча бакшы сөзү түрк тилдүү элдердин анын ичинде кыргыз тилинде *Бак–кара* (смотреть, ухаживать, заботиться) *багуу, кароо* формасына *-(ы)ш* мүчөсүнүн жалгануусу менен *багыш, караш* сөзү жаралышы мүмкүн деген пикирдебиз. Анткени түрк тилинин бак сөзүнө *-(ы)н* аффикси жалгануусу менен *багын (бақ-ын)* баш ийүү формасында кыргыз, казак, кара калпак, татар, башкыр тилдеринде колдонулса, *-ала ~ -ыла* аффикстери жалгануу менен *бақ-ала* кыргыз тилинде, *бак-ыла* кыргыз, казак, кара калпак, тува тилдеринде байкоо, көз салуу, текшерүү ж.б. маанилеринде колдонуларын эске алуу менен бакшы сөзү түрк тилине тиешелүү эле сөз болуусу мүмкүн деген пикирди Э. В. Севортяндын пикирине таянуу менен билдиребиз [86, с.39-40]. Бул боюнча манасчы С. Орозбаковдун айткан вариантында:

Баканды кармап бакырды,

Бакшы менен бүбүдөн

Немесин койбой чакырды [55,56-б], деп эскерилет.

Жогоруда келтирилген ыр саптарында белгиленгендей, элдик медицинадагы дайыма колдонулган ыкма бул төрөт учурунда **баканга сүйөнүү**. Толгоо учурунда боз үйгө атайылап орнотулган *баканга сүйөнүү* менен аял кандайдыр бир жеңилдикти сезген. Бул ыкма бүгүнкү күндө кайрадан жанданып, учурда көпчүлүк төрөт үйлөрүндө натыйжалуу колдонулуп келет. “Баканга сүйөнүү же бакан кармоо ыкмасындагы **“бакан”** сөзү кыргыз-монгол тилдериндеги орток сөз. Боз үйдү же чатырды тиреп турган түркүк, мамы, тирөөч [113, 32-б]. Ал эми Э. В. Севортяндын “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө” **“бакан”** сөзү кыргыз тилинде жана аны менен катар эле казак, каракалпак, башкыр, өзбек диалектисинде **“бақан”** түрүндө колдонулса, татар диалектисинде *паган/рауап*, алтай диалектисинде *пакан/раган* формасында колдонулгандыгы берилип, I, II маанилеринде боз үйдүн алдындагы ат байлоочу мамы. 2. А. татар, якут тилинде-колонна; Б. татар, башкыр тилдеринде- мамы; В. Каракалпак, өзбек, алтай диалектисинде – шырмый; кийиз менен боз үйдүн алкагынын үстүңкү бөлүгүн көтөрүүчү түркүк-кыргыз, казак тилдеринде; ал эми лобнор тилинде тикенектүү өсүмдүк маанисин берет [86, 42-б]. Азыркы учурда кыргыз тилинде бакандын *ала бакан, ача бакан, түндүк бакан* деген түрлөрүн колдонуу менен *бакан* сөзү катышкан сөз айкаштарын дайыма эле жолуктуруп жүрөбүз. Ал эми **сүйөнүү** кыргыз тилинин төл сөзү, **сүй этиши сөзүнө+-ө-этиштин кыймыл атоочун жасоочу мүчө +-н** этиштин өздүк мамилесинин мүчөсү жана **+уу (-үү)** кыймыл атоочту уюштуруучу мүчө жалгануу менен *сүйөнүү- жөлөө,таёо,жөлөй кармоо, бирөөгө же бир нерсеге таянуу маанилерин берип жана сүйөн, сүйөнүч (сүйөнч), сүйөө; сүйөн* сөзү жасалды. Мисалда көрсөтүлгөндөй *баканга сүйөнүү* ыкмасын төрөт учурунда толгоону жеңилдетүү максатында колдонушкан.

Төрөт учурунда колдонулуучу ыкмалардын дагы бири-**курсак оңдоо** ыкмасы. Эпосто С.Орозбаковдун вариантында:

Толгоосу эми толду деп,

Туур күнү болду деп

Бердикенин катыны

Беленденип алыптыр,

Кутубайдын катыны

Курсагын оңдоп калыптыр [55, 56-б],

деген саптар менен сүрөттөлөт. Бул ыкма менен тажрыйбалуу деп эсептелинген төрөткө катыштыгы бар аялдар, бүбүлөр же киндик энелер эненин курсагындагы тескери келип калган баланы ар кандай иш-аракеттерди жасоо жолу менен жардам беришкен.

Ал эми төрөт оорлоп кеткен учурда же кандайдыр бир себептерден улам анын көпкө созулган учурунда төрөткө катышып жаткан аялдар ***басып тартуу же бел тартуу*** ыкмасын колдонушкан. Бул боюнча эпосто төмөнкүдөй баяндалат:

Талыкшып турган келинди

Тарта көр деди белимди [56, 58-б],

Же:

Байбиче бакан тиреди.

Бекем туйлап кеткенде

Басып тарткан катындар

Башы жерге киреди.[56, 58-б].

“***Басып тартуу***” же “***бел тартуу***”—толготуп жаткан аялдын төрөтүнө жардамдашуу максатында колдонулган атайын эски ыкмалардын бири. Бул учурда басып тартууну билген тажрыйбалуу аялдар тарабынан кылдаттык менен аткарылса, бел тартууда кара күч көп талап кылынып, карылуу келиндер кээде күйөөсү же башка адам тарабынан ишке ашырылган [65, 44-б.]. *Бел тартуу* кыргыз элинин төл сөзү. ***Бел*** сөзүнүн берген маанилерине токтолсок, бел-***bel***-байыркы түрк сөздүгүндө *I* поясница; *bel II* холм; *III bel gi1-nasyцatъ*[108, с93]; *алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө-Бел-1)* спина, поясница; 2) хребет; ***Бел II*** зоол. *таймень (рыба)*; ***Бел III*** боковое подвесное

украшение, прикреплялась к чегедеку; *белдүүш*[120, с.110]; *Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө-BEL* халх, бур. *бэл*, калм. *бел*, бок, поясница; подвеска на поясе для огнива и футляра с ножом; косорог,склон; *belkegüsün*. *Тюрк.др.тюрк. bel* поясница,; холм, кирг.*бел* поясница,талия;горный перевал в форме седловины,чув. *пилёк* поясница,талия;[122, с.83]. Демек, *бел тартуу* сөз тизмегиндеги *бел* сөзү дененин арка жактан жамбашка жакын бир аз ичкерген бөлүгүн билдирди. Ал эми *тартуу* сөзү *тарт-уу* деген эки бөлүктөн туруп, *тарт* сөзү – кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө 1. Өзүнө карай сүйрөө, булкуу, жылдыруу, жыюу, ордунан козголтуу. 2. Чоюу, керүү. 3.Кандайдыр унаа менен жүк ташуу, жеткирүү. 4. Тамак-аш коюу, берүү. 5. Тартуу кылуу. 6. Таразалап ченөө,өлчөө. 7. Музыкалык аспаптарды ойнотуу, күүгө келтирүү [113, 460-461-бб], д.у.с. бир нече маанилери каралган. Бул маанилердин ичинен изилдөө ишибизге тиешелүү мааниси 1. Өзүнө карай сүйрөө, булкуу, жылдыруу, жыюу, ордунан козголтуу. Ушундай эле маанилерди байыркы түрк сөздүгүндө [108, с.538], кыргыз-орус тилинин котормо сөздүгүндө [105, с.209-210], алтай-орус тилдеринин сөздүгүндөгү [120, с.656-657]. маанилерин кезиктирдик. Ал эми монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *тарт* маанисин *УҮҗАРА-* (*уҮҗа-ра-*) *Халх.*, бур. *угзар-*, калм. *угзр-* дёргать, тянуть рывками деген маанилерин кезиктирдик. [122, с.192]. Демек, *тарт* сөзү жогоруда берген маанилерине улай кыргыз тилинде +-уу (-үү) этиштен зат атооч жасоочу мүчөнү кабыл алуу менен элдик дарыгерчиликтеги *бел тартуу* деген төрөт процессиндеги жардам көрсөтүүчү ыкмалардын бирин билдирген сөз тизмеги жасалды.

Аялдын кош бойлуу учуруна байланыштуу дагы бир көрүнүш–*талгак*. “*Талгак*” — аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай, тамакка табити тартпай калган учуру. Эпикалык чыгармаларда, адатта, кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс жана башка жаныбарлардын, аюунун жүрөгүнө, жыландын, куштун жана башка жандыктардын этине талгак болот. Бул боюнча эпосто С. Каралаевдин айткан вариантында

Ал Жакыптын зайыбы

Күмөндүү талгак болуптур.

Жылкыдан сексен бээ сойду,

Эт экен деп тойгон жок,

Ал байбиче Чыйырды

Талгагын такыр койгон жок [56, 49-б], -

деп берилсе, бул вариантка салыштырмалуу Жүсүп Мамайдын вариантында Чыйырды асмандап учкан зымырык куштун көз майына, шердин жүрөгү менен тилин абдан күсөп жегиси келгенин, б.а. талгагынын дарылары ушулар экендигин:

Жесем деп шердин жүрөгүн

Дагы турат тилегим.

Шердин тилин жесем деп,

Ушулардын баарысы,

Талгагымдын дарысы [62, 43-б],

деген саптар менен айтат. Ошондой эле болочок эненин бой кат кезиндеги оор абалы, денедеги өзгөрүүлөрү жөнүндө:

Оозунан сары зил кетип,

Арыктап бели кындыйды.

Сепкил басып мурунун,

Өзгөрдү беттин чымыры [62, 42-б],

Же:

Мээ аралаш сары зил,

Кусуп ийип кан Манас,

Төбөсү менен тик түштү [60, 227-б],

деген ыр саптары аркылуу аялдын кош бойлуу кезиндеги абалын таамай бере алган. Ал эми С. Каралаевдин вариантынан сары зил аталышына жогорудагыдай ыр саптарын мисалга келтирдик. Берилген мисалдардан ***сарыз зил*** деген сөз тизмектерине кыскача токтололу. ***Сары зил-1***. Оорунун, дарттын натыйжасында пайда болгон ачуу, саргыч суюктук, шишик, жаранын ичине толуп кеткен бузулган жаман суюктук. 2. өтм. Ачуу, каар, ыза. Кепте *зилде, зилдеп кетти, зилдетти, зилдүү жара* сыяктуу түз

маанидеги сөз тизмектери айтылса, өтмө мааниде *сөзү зилдүү, арманы зил болду, көңүлү зилдеген* сыяктуу маанилерде колдонулат. Бул мисалдарда **сары зил** сөз тизмегинин берген мааниси кош бойлуу аялдын организминдеги кош бойлуулуктун алгачкы белгилеринин бири тууралуу болсо, С. Каралаевдин вариантында жарадар болгон баатырдын абалы сүрөттөлөт. Демек, бул эки мисалда тең сары түстөгү ачуу суюктук тууралуу баяндалды.

Талгак сөзү (кыргыз тилине араб тилинин *талх*- туздун ачуусу + *ак*- туздуу тамакты каалоо). Туунду сөз–**талгактык** [47, 150-б]. Ал эми котормо жана түшүндүрмө сөздүктөрдө төмөнкүдөй мааниде чечмеленет: I. боюнда бар аялдын тамакка табити тартпай, бир башка тамакты, даамды эңсеши, күсөөсү; II. Өтмө маанисинде-кылдаттык; III. Күчтүү каалоо, өтө каалоо. [106, 190-б]. Тал III 1. Эси ооп калуу, эс учун билбей калуу. Бул айтылгандарга салыштырмалуу алтай сөздүгүндө талгак-страдающий падучей болезнью, эпилепсией; талгак кижиге- человек, страдающий падучей болезнью; талгак оору-падучая болезнь, эпилепсия [120, с.645]. деген маанилерди берет. Биздин оюбузча **талгак** сөзүнүн жасалышы төмөнкүдөй: *талы+гак Тал I. Бутактары ичке, ийилчек келген жыгач өсүмдүгү; Тал II. Тарам-тарам болуп бөлүнүп кеткен ичке нерселердин бир даанасы; Тал III. 1). Эси ооп калуу, эс-учун билбей калуу. 2). Чарчоо, чаалыгуу; Бул берилген маанилердин ичинен талгак сөзүнө үчүнчү маанидеги тал + -ы эси ооп калуу деген этиш сөзгө этиштен зат атооч жасоочу + -гак (-гек,-гок,-как, -кек,-кок,-көк) мүчөсүнүн жалганышы менен тал + -ы + -гак түрүндө талгак сөзү чыгышы мүмкүн деген пикирдебиз. Ошондой эле бул мисалдан **ы тыбышынын апокапалык кубулушка** (тыбыштар сөз аягындагы басымга байланыштуу түшүп айтылбай калган учур)[68, 372-б]. дуушар болгондугун байкаса болот.*

Талгак сөзүнүн лексикалык маанисине токтоло турган болсок, адамдын ден соолугунун өзгөрүлгөн абалы; зат атооч, атооч жөндөмөдө, жекелик санда, III жак; бир маанилүү сөз, түз мааниде; синоними – эпосто *жерик* сөзү

менен берилген; кыргыз тилинин төл сөзү; Эпостогу туунду сөздөр: *талгагы, талгагым, талгагымдын* мисалдарында кездештиребиз. Ал эми С. Орозбаков айткан вариантта Чыйырды боюна бүткөндөн үч айдан кийин жолборстун жүрөгүнө **талгак** болуп калат.

*Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү [56, 56-б].*

Боюнда бар аялдын тигил же бул тамакка талгак болуусу табигый көрүнүш. Күндөлүк турмушта кош бойлуу аялдар кадимки эле жеп жаткан тамак-аштын кээ бир түрлөрүнө талгак болушса, ал эми эпикалык чыгармаларда көпчүлүк учурда кабыландын же кыйынчылык менен алынуучу зымырык куш сыяктуу башка жан-жаныбарлардын эттерине, сорпосуна талгак болуусу жолугат. Бул көрүнүш, сыягы, алгачкы коомдук түзүлүштүн мезгилиндеги диндик көз караштар, башкача айтканда тотемизм менен байланыштуу. Жоокерчилик заманда кыргыздын ар бир аялы элди душмандардан коргоп алуу үчүн баатыр уул же кыз төрөөнү көксөөлөрүнөн дагы келип чыгышы мүмкүн. Жогорудагы варианттарга салыштырмалуу С. Орозбаковдун вариантында талгак сөзү менен бирге эле “*жерик*” сөзү колдонулат. **Жерик**-боюнда бар аялдын өзүнчө оорусу-кандайдыр бир белгилүү бир тамакты өтө күзөө. Оору-талгак деп да айтылат [65, 71-б].

Жерик I Боюнда бар аялдын өзүнчө оорусу, кандайдыр бир тамакты өтө күсөп, башка тамактарды көргүсү келбегендиги. *Мисалы,*

*Жесем деп жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт.
Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче,
Жеригинен жүдөдү [55, 51-б].*

Жерик II Жек көрүү, көргүсү келбөө, жерүү. М., Аракты арбын ичпесе, Акыл кайдан жериксин. (Осмонкул). [112, 503-б]. **Жери** жатыркоо, четтөө, тажоо, көргүсү келбөө. М., Казы, чучук жегем деп, жарма нанды жерибе (“Ала-Тоо”). // Өз баласын жанына жолотпой, эмизбей, бакпай коюу [113,

502-б]. Бул аталыш боюнча алтай тилинин сөздүгүндө: ЈЕРИ- 1) отказываться от своего детёныша (о животных); кой кураанын јериди овца отказалась от своего ягнёнка; 2) перен. отказываться от своего ребёнка [120, с.200]. Бул келтирилген маалыматтардан улам, эпосто айтылган *жерик* сөзү “*жери*” деген этиш сөзүнө **+к (-ак,-ек,-ок,-өк,-ык,-ик,-ук,-үк)** этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу аркылуу жерик сөзү келип чыгышы мүмкүн. Демек, бул мисалда аялдын организмдеги өзгөрүүсү жөнүндө айтылды. Эпостон алынган мисалдарда туунду сөз катары: *жериги, жеригинен* мисалдарында берилген.

Эпосто аял ооруларынын дагы бири бул — болочок эненин кош бойлуулугунун акыркы учурлары *толгоо тартуусу* менен коштолот. *Толгоо*-төрөт мезгилиндеги ичтин булчуңдарынын катуу жыйрылып мезгил-мезгили менен ооруган абал [113, 509-б]. Толго-1. Буроо, кайруу, имерүү. 2. Буралта чырмоо, курчоо. Мындан улам *толгоо* сөзү –*толго* деген этиш сөзгө+-оо (-өө) этиштин кыймыл атоочун уюштуруучу мүчөнүн жалганышы менен толгоо сөзү жасалды. Узакка созулган толгоо тартуу болочок баланын тегин эмес, өзгөчө бала болоорунан кабар берет. Мисалы: Бул боюнча С. Орозбаковдун вариантында:

Байбичеге нетти деп,

Мартуу басып кетти деп

Катындын баары чоочуду [56, 59-б],

деген ыр саптары менен берилген.

Ай-күнүнө жеткен энеге эл арасындагы тажрыйбалуу, төрөткө катыштыгы бар атайын даярдалган аялдар жардам беришет. Ар кандай себептерден улам төрөт учурунда аялдын эсин жоготуусу же эси ооп калуусу эпосто “*мартуу*” же эл арасында *кара басуу, албарсты басуу* деген түшүнүк менен берилет. Ал эми *албарсты* түшүнүгү тууралуу мифологиялык сөздүктө мындай чечмеленет: *Албасты* у турок, казанских, крымских и западносибирских татар, казахов, башкир, тувинцев, алтайцев, узбеков (*албасты, алвасты*), туркмен (*ал, албассы*), киргизов (*албарсты*), каракалпаков, ногойцев

(албаслы), азербайджанцев (хал, халанасы), кумыков (албаслыкъатын), балкарцев и карачаевцев (алмасты), злой демон, связанный с водной стихией. У турок назывался также ал, ал-ана, ал-кары, ал-кузы, у тувинцев и алтайцев – албыс, у казахов, каракалпаков, киргизов, узбеков – *марту́* (*мартуу́*, *марту́в*, *марту́к*), узбеков Заревшанской долины – *сары кыз* (“жёлтая дева”), у западносибирских татар – *сары чэч* [жёлтоволокосая (дева)].... Киргизы и казахи различали *чёрную* (*кара*), наиболее вредоносную, и *жёлтую* (*сары*), или *вонючую* (*сасык*). [132. с.33]. Ал эми элдик дарыгерчиликте аны кимдер, кантип, кандай ыкмалар менен айыктырышкан деген суроо жаралбай койбойт.

1. **Кара басуу, албарсты басуу, мартуу** – кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин бири. Оорунун ээсин төрөп жаткан аялдан кубалап чыгуу үчүн көзү ачык адамды (ошол оорунун ээсин көрүү касиетине ээ адамды) чакырып, ал эси ооп жаткан аялды камчы менен чаап зыяндуу күчтү коркутуп качырууга аракет кылат. Албарстыны көрүү касиетине айбандардан айрыкча бүркүт ээ деген ишенимде кара басып жаткан аялга бүркүт алып келүү учурлары да көп болгон. Ушул ишенимге ылайык бүркүтчү киши да куучулук (албарстыны оорулуудан кубалап кетирүү өнөрүнө ээ адам куучу аталган) сапатына ээ болот делип түшүнүлгөн. Кара басуу оорусу аялдын өлүмү менен аяктаган учурда элдин эң эски ишениминде албарсты оорулуунун өпкөсүн сууруп алып, сууга салып жиберди — дешкен. Бул жерде куучунун максаты жана милдети албарстыга аялдын өпкөсүн сууруп кетүүгө жол бербей, аялдын денесиндеги терс күчтү кубалап чыгып, кайра келтирбөө [64, 117-б]. Ушундай эле маалыматты Ф. Поярковдун эмгегинен да байкоого болот. Эмгекте (*албоста*) *албарсты* - төрөттөгү каардуу рух, ал жыгачтарда жана эски короолордо жашайт. Албарсты узун бойлуу, башы чоң, эмчеги тизесине жеткен аялдын кейпинде чагылдырылган; манжалары узун жана курч тырмактар менен куралданган, чачы абдан узун жана жерге түшөт. Төрөттө эси оогон аялды албарсты муунтуп жатат деген түшүнүктө болушат. Элдик дарылоонун көпчүлүк

учурунда суу кенен колдонулса, албарсты баскан учурда алар төрөп жаткан аялга суу беришпейт, жада калса боз үйгө да суу киргизишпейт. Толгоосу абдан оорлогон учурда аялга тууганчылыгы жактан эң жакын байбиче катуу үн чыгарып ыйлайт. Эгер ал да жардам бербесе, боз үйгө бүркүттү алып келишкен, анткени албарсты андан корккондуктан кетип калат деген ишенимде болушат деп жазат [119, 41-43-б].

Ал эми бул аталыштын этимологиясына кайрыла турган болсок, *мартуу* сөзү араб тилинин “*мортәеш*”¹. Калтыроо, калтырак сөзүнөн алынган. [1, 121-б]. 2. Өтмө мааниде — эмне болду? Эмне болуп жатасың? Бул эмнең? ж.б. сыяктуу маанилерде (туура эмес иштеген күнөөлүү адамга карата сени *кара бастыбы?* Сени кайсы *кара басты?* ж. б.) [113, 19-б].

Мартуу сөзүнүн лексикалык мааниси—адамдын ден соолугунун төрөт учурундагы жана андан кийинки абалы, жеке маанилүү сөз. Ал эми грамматикалык мааниси—зат атооч, жалпы, конкреттүү, жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө туруп, жак, сан боюнча өзгөрө алат, жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлөт. Азыркы учурда бул аталыш колдонулбайт. Кээ бир учурларда өтмө маанисин түшүндүргөн *сени кайсы кара басты? же кара баскыр!* деген сөз айкаштары тилдөө, урушуу, чочулоо, кандайдыр бир нерседен кооптонуу учурларда колдонулат. К.Сейдакматов жогорудагы *бакшы, бүбү, куучу* сыяктуу сөздөрдүн семантикалык белгилери өзгөргөндүгүн белгилейт. Окумуштуунун пикири боюнча сөздөрдүн семантикалык белгилеринин өнүгүшүн эки түрдүү багытта аныктоого болот. 1) Сөз жөнүндөгү түшүнүктүн өзгөрүүсүнө жараша сөздүн семантикалык белгилери өзгөрөт; 2) Кээ бир сөздөрдүн демейдеги маанисине карата ал жөнүндө илимий түшүнүктөрдүн кошулушу; *бакшы, бүбү, табып, куучу* деген сөздөрдүн учурда семантикалык белгилери азайып, колдонулушу тарый баштаган сөздөр. Азыр алардын атайын медициналык билими жок туруп оорулууну айыктырууга аракет кылган адам деген түшүнүк берет. Себеби азыр оорулууларды дарылоо, айыктыруу үчүн медициналык жактан толук шарттар түзүлгөн [89, 115-116-б].

Төрөт учурундагы дагы бир көрүнүш же оору десек да болот, бул–*калчылдак кирүү*. Манасчы Жүсүп Мамайдын вариантында ай-күнү жетип, төрөөр убагы келген Бирмыскал менен Бурулчага калчылдак кирип ооруган учуру

*Калчылдак кирип эки кыз,
Кара бойдон тер кетип,
-Кеткен экен саруулап,
Энелерден үмүт жок,
Күч келиптир ат минген, [62, 669-б].*

деген саптар аркылуу баяндалат. Демек, *калчылдак (лихорадка)* -оорусу аялдарда кош бойлуу учурунда да кезигет. Дененин температурасынын олуттуу өзгөрүүсүнөн улам чыйрыгып, калтырак басуу абалын түшүндүрсө, “саруулап” кеткен абал боюнча К. Юдахиндин сөздүгүндө адамдын жүзүндө өзгөрүү болуп, кубарат. Коркуу белгиси пайда болуп, өңү саруулайт, муундары калтырайт деген түшүнүктү берсе, ал эми “калчылдак” сөзү боюнча *калтыра* маанисинде берилген. М.: *Коркконунан колдору калтырап чыкты*. Калчылдак оорусу кыргыз тилинде “*безгек*” деген аталыш менен берилсе, Э. Севортяндын сөздүгүндө “*безгек / bezgek*” түрүндө түрк тилинде жана анын диалектилеринде, кыргыз, казак, ногой, каракалпак тилдеринде, ал эми *bezrek / bezgak* түрүндө уйгур тилинде жана диалекттеринде, өзбек, *bizgek / bizgak* формасында татар тилинде, *bizrek / biḡgäk* түрүндө башкыр тилинде колдонулат. Бул берилген бардык формаларында безгек сөзү “без” *b(äz)-bz- bäs-(ig) >gak, bāzgak*, *bäs* -дрожать, *bäzig*-“дрожь” деген этиш сөзгө аффикс-*қак, -(а)к* жана – *қа* жалганышы менен жасалат. Безгек сөзүнүн этимологиясын эки жол менен жасалат деген да пикирин берет.1) *bäs* этиши аркылуу 2) *bäzig*+аффикс *-äk* Г. Дёрфердин айтуусу боюнча мүчөнүн кыскарышы аркылуу. Бирок, экинчи этимология *bāzgak* туундусун семантикалык жактан да, морфологиялык жактан да канааттандырарлык түшүндүрө албасы айдан ачык.

Демек, “*безгек*” сөзү төмөнкүдөй маанилерди берет:

- 1.1 лихорадка, малярия;
2. Калчылдак, калчылдоо;
3. Безгек (малярийный) башкыр, өзбек тилдеринде; лихорадочный-Zen.:
4. Оорулуу
- 5.өтм.. Курч, жабышчаак, тажатма-башкыр тилинде; [86, 104-б].

В. И. Кушелевскийдин эмгегинде ферганалык кыргыздар калчылдак оорусун *ак дары* менен дарылашкан. Оору өтүшүп кеткен учурларда өлүм менен аяктаган. *Ак дары* орустардын келиши менен түрктөрдөн алынган абдан кымбат дары деп эскерилет [111, с. 171-172]. Дарынын азыркыча аталышы - *хинин*. Дене табы көтөрүлгөндө, оору басаңдатуучу жана малярияга каршы колдонулуучу күкүм түрүндөгү дары. Хинин дарагынан алынып, ачуу даамдуу дары. Хининди азыр синтетикалык жол менен өндүрүшөт.

Жүсүп Мамайдын вариантында Каныкейдин Бирмыскал менен Бурулчанын төрөтүн жакындатуу үчүн *толгоо чакыруучу дарыларды* колдонуусу. *Толгоо чакыруучу дары* кыргыз тилинде, ал эми казак тилинде *босануды тудыратын дәри*, өзбек тилинде- *Mehnatni keltirib chigaradigan dori*, тажик тилинде-*dorye, ki боиси меҳнат мегрдад* түрүндө колдонулат. (интернет булактарынан). Ал эми бул тилдердин бардыгындагы “дары” сөзүнүн этимологиясына токтолсок, перс тилинин “дару” сөзүнөн өздөштүрүлгөн. Жогоруда келтирилген мисалдардан улам түрк тилдерине мүнөздүү болгон үндүүлөрдүн алмашуусун *а~о~у~ы~и* байкаса болот.

Мисалы:

*Каныкей айтып таптаамай,
Толгоону мыктап келтирчүү,
Дарыдан берди аябай.
Ал аңгыча болбоду,
Бирмыскалдын бачымдап,
Күчөп калды толгоосу [62, 669-б].*

Ушундан улам *толгоо чакыруучу дарылар* кечөө кийин эле пайда болгон эмес экен деген бүтүмгө келсек болот. Анткени кытай медицинасынын ошол кезде эле алдыга өнүккөндүгүн тарыхый маалыматтардан улам билебиз.

Аялдарда кездешүүчү көйгөйлүү оорулардын бири бул - **тукумсуздук**. Оору аялдын жашоосунда олуттуу көйгөй жарата турган учурлардын бири болуп эсептелет. С. Каралаевдин вариантында:

*Береки алган жарым Чыйырды
Алганым эчен жыл болду,
Барктасам бала төрөбөй
Баарыдан мүшкүл иш болду!?* [60, 60-б],

деп айтылса, С.Орозбаков айткан вариантта:

*Калктын баары сени айтат
Катыны жүрөт туубас деп* [56, 24-б]. –

деген ыр саптар менен берет. Ал эми Жүсүп Мамайдын вариантында **тукумсуздукка кабылган** аялды ардантса гана боюнда болот деген ишеним менен Чыйырдыга жырык уй мингизип, жыртык алачык менен токойго таштайт [61,-188б].

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун С. Каралаев менен С.Орозбаковдун айткан варианттарында аялдар ооруларына байланыштуу аталыштар катары **тукумсуздук, жерик, талгак, баканга сүйөнүү, басып тартуу же бел тартуу, көлбүтүү, курсак оңдоо, толгоо, мартуу, калчылдак, саруулоо** сыяктуу аталыштарды кезиктирдик. Ал эми Жүсүп Мамай айткан вариантта **тукумсуздук, аялдын кош бойлуу кезиндеги денедеги өзгөрүүлөрү: оозунан сары зил кетип, арыктап, тамакка табитинин жоктугу, беттин чымырынын өзгөрүп сепкилдин басышы, саруулап кыйналып жаткан аялдын толгоосун тезирек келтирүү үчүн атайын толгоо чакыртуучу дарылардын колдонулушу, көлбүтүү ыкмалары** сыяктуу аталыштар айтылган. Бул аталыштардын кээ бирлери мисалы “**мартуу**” сөзү эски түшүнүк катары колдонуудан чыгып калса же алардын өтмө маанилери калса, кээ бири бүгүнкү күндөгү жашоого кайтып келип колдонулууда. Алсак, “**бакан кармоо**”, төрөтү жакын калган учурда ичтеги баланы **оңдоо** ыкмасы, **басып тартуу же бел тартуу** ыкмалары, **толгоо чакыруу үчүн атайын дарылар**, ж.б.ыкмалар азыр кээ бир төрөт үйлөрүндө заманбап ыкма менен жаңыланып, натыйжалуу колдонулууда. Демек, учурдагы элдик

медицинада колдонулуп жүргөн бир топ ыкмалардын башаты “Манас” эпосунан башталаарын так, даана айтууга жогоруда келтирилген мисалдар негиз болот.

3.1.2. “Манас” эпосундагы жугуштуу оорулардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык –семантикалык этимологиясы

Дүйнө жүзүндөгү канча жашап өткөн эл болбосун, алар элдик медицинанын мейли эмпирикалык түрүндө болсун, диний-мистикалык түрүндө болсун бир топ ыкмаларын колдонуп келишкен. Ал ыкмалардын кээ бирлери бүгүнкүгө чейин муундан-муунга, устаттан-шакиртке өтүп колдонулуп жүрөт. Көчмөн турмуш кечирип келген кыргыз эли өзүнүн жашоо-тиричилигинде эл арасынан чыккан дарыгерлерге, табыштарга, бакшыларга кайрылып дарыланып келишкен. Ал дарылоо ыкмаларынын көпчүлүгү пайдалуу болгону менен, кээ бирде натыйжасыз болгон учурлар да кездешпей койгон эмес. Ошондой оорулардын бири – жугуштуу оорулар. Жугуштуу оорулар элди далай түмөн-түйшүккө салып келген. Кыргыз эли жугуштуу ооруларга мейли жаныбарлардын болсун, мейли адамдардын арасында болсун абдан маани беришкен. Ооруган адамды өзүлөрүнөн оолактатып, журт которуп, керек болсо мурда ооруган адамдарга бактырып, ооруган адамдын кийимдерин өрттөп же жер казып көөмп салышкан. Анын атын тикелей айтуудан да сактанышкан. Булар тууралуу В. И. Кушелевскийдин [111, с.173], Л. И. Ошаниндин эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Ал эми жугуштуу оорулар жөнүндө негизинен азыркы медицина илиминде мындай түшүндүрмө берилет:

Жугуштуу оорулар — 1) оору козгогуч микроорганизмдер (вирус, бактерия, мите козу карындар) пайда кылып, соо кишиге оорулуудан жана бактерия алып жүрүүчүлөрдөн жугуучу оорулар; [27, 244-б]. Берилген сөз айкашына этимологиялык анализ жүргүзүп көрөлү.

Жугуу-жук II К. Юдахиндин сөздүгүндө -кыймыл аракетти билдирип, бир нерсеге жабышуу (прилипание) маанисин берет [105, 267-б]. 1-вариантта **Жук** этиш сөзүнө + **-ыз** этиштин аркылуу мамилесин билдирүүчү мүчөсүнүн жалганышы аркылуу **жук + ыз > жугуз**, (мисалы, ук-угуз, там-тамыз) деген кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзү алынды. 2-вариантта жук этиш сөзүнө -уу кыймыл атоочтун мүчөсүн кабыл алуу менен **жук + -уу > жугуу**, Мисалы, **кел + -үү > келүү, күт + -үү > күтүү** формасында жасалды. Этимологиялык сөздүктө *жугуштуу оору-заразная болезнь* деп берилип, байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *JUQ-I* маанисинде *жугунду, тамак аштын калдыгы; JUQ-II жабышуу, жугуу* маанисинде которулган. Мисалы, *май колго жабышты* [112, 281-б]. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **Жук I** жабышуу, жармашуу, калдыгы калуу, изи калуу; **жук II** *Оору, башка бирөөгө тароо, өтүү*. Жугуш II **жук II** этишинин кош мамилеси. *Акыл оошот, ырыс жугушат*. (макал). Жугуштуу бирөөдөн бирөөгө тез жуга турган, башкаларга тарала турган оору [113, 534-б]. деген түшүндүрмө берилген. Ал эми кээ бир булактардан **оору сөзү** 1.иран тилинин “**дәрд**” оору, сыркоо, илдет сөздөрүнөн алынып, 2.өтмө маанисинде кайгы, мээнет, азап деген маанилерди бере тургандыгын кезиктирдик [1, 54-б]. Ал эми кыргыз тилинде **оору** сөзүнүн синонимдери катары **кесел, дарт** сыяктуу сөздөрдү колдонсок, башка түрк элдери сыяктуу эле кээ бир оору аталыштарын бүгүнкү күндө деле тергеп, так атынан айтпаган учурларды көп эле кездештиребиз. Алсак, “*жаман оору*”, “*үч тамга*”, “*берки оору*”, “*баягы жарыктык тура*” деген аталыштарды колдонгон учурлар көп. Биз изилдөөгө алып жаткан “Манас” эпосунан кезиккен жугуштуу оорулар катары **кара оору, кабыргадан кагынуу, чечек, кезик, жөтөл оору** сыяктуу мисалдарды кезиктирдик. Алсак:

Кара оорудан катпайбы,

Мага окшогон балдарды

Кагын алып жатпайбы [58, 11-б.]

Кара оору-азыркы түшүнүк менен алганда жалпы элди каптаган оору, эпидемия. Бул аталышка этимологиялык илик жүргүзөлү. “**Кара**” сөзү кыргыз тилинде көп маанилүү сөз. Алсак, Э. Севортяндын ЭСТЯ эмгегинде 1) өң түстү билдирген учурда түрк тилдеринин дээрлик көпчүлүгүндө түрк, азербайжан, каракалпак, кыргыз, казак, татар, башкыр, алтай, уйгур тилдеринде кара, qara, q’ara формасында колдонулса, хакас тилинде жана диалектилеринде хара, чуваш тилинде хура маанисинде колдонулат.

2) Мындан сырткары, өтмө маанилерде **кул, күң** маанилерине эпитет катары кыргыз, түрк, казак, ногой, башкыр ж.б. тилдерде; **Кара** сөзүнүн семантикалык тарыхын түзүү үчүн анын туунду маанилерин монгол жана перс тилдеринде салыштырган; [128, с.286-287].

а) кумык тилиндеги **кара эт** монгол тилинде *хар мах*; кыргызча *кара сөз*-монголдун *хар хер* (элдик тил), башкырча *кара буран* (вихрь) монголчо *хар салхи* (буря); кыргыз тилинде **кара сөз**-прозаикалык кеп;

б) азербайжанча **кара су** застойная вода-перс тилинде сийаһаб мутная, грязная **вода, саз**; чувашча хура сил (смерч)-перс тилинде сийаһаб; түркчө *yüzükara* (маскарананган) -перс тилинде сийаһру (намыссыз). Мындай маанилеринен сырткары дагы синонимдик катарлары бар. 1. Кара бир нерсени же бирөөнү кароо, дарылоо; 2. Текшерүү, карап чыгуу; 3. Багуу, кам көрүү, тарбиялоо; 4. Күтүү; 5. Көңүл бөлүү, кайтаруу, багуу; 6. Таандык болуу, ж.б. 7. Оор жумуш, карапайым жашоо 7. Айрым диалектилерде кара сөзүнүн омоними катары масса, көпчүлүк (толпа) мисалы, кыргыз тилинде *караламан калк*, монгол тилинде кош сөздүн экинчи компоненти катары *морь хар*-жылкы жана башкалар түрк тилине салыштырганда *jilqi qara* ‘скот’, монг. *хүн хар* ‘кимдир бирөө’, кыргыз тилинде *киши-кара* кимдир бирөө, *караламан калк* якут тилинде *кихи-хара* буол-стать человеком. [127, с.288].

Демек, эпостон келтирилген мисалда **кара оору** бул– *жалпы элди каптаган оору* маанисинде берет.

Көкөтөй ооруп,

Ажал тооруп,

*Кабыргадан кагынып,
Каса ажалы табылып,
Акылынан жаңылып,
Как төбөдөн сезгенип,
Шайманы кетип,
Ажалы жетип [61,7-б].*

Кагын сөзүнүн мааниси боюнча кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жана “Манас” эпосунун сөздүгүндө төмөнкүдөй аныктама берилген: **I** Суук тийүүдөн пайда болгон өпкө оорусу, өпкөнүн сезгениши. [113, 635-б]. Суук тийүүнүн натыйжасында кабыргадан сезгенип, кан түкүрүп ооруган өпкө оорусу [64, 78-б]. Ал эми Э. Севортяндын эмгегинде 1. **Кагын**-кыргыз тилинде кар жааган жер; башкыр тилинде- шамалдуу жер; 2. Кагын сөзү- кыргыз, кара калпак тилдеринде өпкөгө суук тийүү. 3. Казак, каракалпак тилдеринде өпкө оорусу түшүнүгүн берет. [127, с.179-180]. Демек, **кагын сөзү** кыргыз тилинин *как, сок, ур* (шамал) мисалы, *жел кагын (уруп)* кетти деген мааниде болсо, кыргыз тилинде *жел как* -монгол тилинин *салхи цохих* (сөзмө сөз которгондо шамал+сок); *salkin (salgin)* салхи (н), *калм*, салькн, сэлкн, **бур.** *һалхин мнгр*, салкт ветер, прохлада, холод [124, с.102]. Байыркы түрк тилинде **salgim**, кирг.*салкын* прохлада, прохладный ветер деген түшүнүктү берет [108, с.483]. Ал эми кыргыз тилиндеги **кагын** өпкөгө суук тийүү жана **кагын**-кар жааган жер -омоним сөздөр экендигин белгилейт. [127, с.179-180]. Жыйынтыктап айтканда, кагын сөзү **как+-ын** как (ур) маанисиндеги уңгу этиштин өздүк мамилесин жасай турган мүчө катары кагын сөзүнөн алынган деген пикирдебиз. Бул мисалда “к”нын “з” га диссимиляция кубулушун байкасак болот.

Бул маалыматка улай эле эпостун бардык варианттарында **жөтөл оорусу** тууралуу да кенен айтылат. Мисалы,

*Дүпө-дүпө жөтөлүп,
Төшөктөн башын көтөрүп,
Өөдө болуп өө десе,*

Падышанын оозунан

Табак-табак кан кетип. [60, 231-б].

Өмөл / Ömel I кар.к.; етел/etel кар.г.; **йөмөл / jötöl** ног.; тар.; чаг.; **йөмөл / jötöl** уйг.; **йомал / jotal** уз.; **жөмөл / götöl** кырг.; сөтөл / sötöl як.; **юмал** чаг., казак.; **дөдүл / dödül** алт.; **чөдүл / čödül** тув.; **чиділ / čidil** хак.;

II jötäl. Йөтөл / **jötäl** - уйг., лоб.; **йомал / jotal** - уз.; **жөмөл / götel**-кырг, каз.;

III өткүр/ötkür-кар.т., еткир-кар.г.; **йөткүр** ног.; **жөткүр** кырг.; **дөткүр** алт.;

Начальный **й**-и его соответствия, представленные в большинстве форм рубрик I-III, являются, вероятно, этимологическими.

I 1. *Кашель* во всех указанных выше источниках; **2.** *Коклюш*-ног.; *чахотка*-будагов (кир=каз.);

II. *кашлять* во всех указанных источниках;

III *кашлять* кар.т.г., ног., ккал., тат., баш., алт., тув.; *откашливаться*-кир., алт.; *легко кашлять, но кашливать* (глав. образом о лошадях) [85, с. 557].

Жөмөл I Дем алуу органдарын эркин иштетпей, демин ооз аркылуу сыртка чыгарта күрсүлдөтүп, жөткүрө берген илдет. Ал эми **жөткүр** дем алуу органдарынын сезгенишинен улам терең күрсүнө жөтөлүү деген түшүнүктү берет [112, 532-б]. Демек, **жөмөл** сөзүнүн туунду формалары: **жөткүр** < *жөт+кыр* (этиштин аркылуу мамилеси); **жөткүрүү** < *жөт+кыр / +уу* (этиштин кыймыл атоочу); *ж.б.* Мындан сырткары *ыкшып жөтөлүү, көк жөмөл, кургак жөмөл* сыяктуу сөз тизмектери да колдонулат.

Эпосто эл арасында кеңири тараган жугуштуу оорунун дагы бир түрү – **чечек оорусу** жөнүндө айтылат. Эпосто **чечек оорусу чаар** деген дагы аталыш менен келтирилген. Алсак, С.Орозбаковдун вариантында “чечек” деген аталыштар менен берилсе,

Чегилбей чечек албайбы,

Жер кучактап калбайбы [57, 11-б].

Ал эми Ж.Мамайдын вариантында чаар, чечек деген аталыштар менен берилип, чечек чыккан адамдын жүзүндө чаар так болуп калгандыгы менен баяндалат. Бирок, бул эки вариантта тең чечек оорусу жугуштуу оору

катарында сүрөттөлөт.

Элинде чаар бар болсо,

Баарын койбой түгөттү.

Чечек чыгып чаар болуп,

Мунун өңү соолуптур [62, 13-б].

Чечек —өтө коркунучтуу катуу кармаган жугуштуу оору. Элде чечек оорусун “**улуу тумоо**” деп аташат. Байыркы мезгилден бери келаткан оору экендигин «Енисей-Оркон» жазмаларында да айтылгандыгынан билүүгө болот [64, 160-б]. Мында адамдар чаң аба менен дем алгандыктан, оору козгоочу вирустар дем алуу органдары аркылуу, кээде тери аркылуу дени соо адамга жугат. Оору бүт денеге тарайт да, акырындап кызыл бүртүкчөлөр пайда болуп, ыйлаакчага айлангандыктан орду жара болуп калат. Карттанган жарадан улам дене бойдо чаарала тактар калат. Мурда чечекти чегип дарылашыптыр. Архивдик материалдарда берилгендей бул оору менен ооруп калган адамды өзүнчө атайын элден оолактатып, ага атайын эски боз үй тигип, тамакты ошол үйдүн керегесинен беришкен. Ооруган адамды карап багуу үчүн ошол элде мурда чечек менен ооруган карыган байбичелерге каратышкан. Кийинчерээк *чечек оорусу* жукпас үчүн алдын ала эмдөө иштери жүргүзүлө баштайт. Бул боюнча архивдик материал катарында Л.В. Ошаниндин Ысык-Көлдүн түштүгүндөгү кыргыздардын жашоо-тиричилигин изилдөөсүндө 1924-1925-жылдардан баштап чечек оорусуна эмдөө жүрүп, жергиликтүү тургундардын массалык түрдө эмдөөгө келишкендигин, мурда элдердин арасында 35% чечек оорусу менен ооругандыгын белгилеп кеткен. Азыр бүткүл дүйнөдө бул оору жоголгон оорулардын катарын толуктайт.

Ал эми бул оорунун аталышынын маанисине, чыгыш тегине кайрыла турган болсок, М.Кашкаринин “Дивану лугат-ат түрк” сөздүгүндө жана байыркы түрк сөздүгүндө чечек — **çäçäk-чечек**, гүл деп берилсе, [108, 143-б]. алтай, крым татарларынын тилинде-чечек оорусунун аталышын **чача, чача мумы** (чечектин энеси) же диний ишенимдердин негизинде оорунун ээси- аял киши деп келишкен. Жогорудагы келтирилген мисалдарга улай

башкыр тилинде жана анын диалекттеринде **чечек** сөзүнө байланыштуу бир нече сөз айкаштарын байкоого болот: **сәсәк ояһы** (оорунун өтүшүп кеткени, оорунун очогу), **һыу сәсә ге** (ветрянка; суу чечек), **кара сәсәк; күк сәсәге** (асман чечек), **сәсәк сыгыу** (калкыу) (чечек менен ооруп калуу;), **сәсәк батыу** (оорунун күч алып кеткен учуру). Ал эми казак тилинде чечек сөзү-**шешек, қорасан**, ал эми **чечек эмдөө-шешек егу** деген мааниде колдонулса, орус эли аны эркелетип, тергеп **эне чечек** (мать-оспа/мать оспы) [117, 164-173-бб]. деп аташты. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **чечек** сөзү - 1. жугуштуу оору; 2. Тилдөө маанисинде көбүнчө тестиер, өспүрүм курактагы балдарга карата айтылуучу сөз [113, 655-б]. 3. Диалект. байчечекей. Юдахиндин сөздүгүндө улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык. Өтмө маанисинде **чечек чыккансып**-элден качып, эл арасынан безип, жалгыз үй олтуруу [106, 360-б]. деген түшүндүрмөлөрү менен берилген. Жогоруда келтирилген мисалдардын дээрлик бардыгында аны тергеп, атын ачык атоодон да жазгангандыгын, сары чачырап өскөн гүлгө окшоштугунун негизинен улам аталып калгандыгын байкадык.

Эпосто айтылгандай эл арасында кезиккен жугуштуу оорунун дагы бир түрү-**кезик**. Ж.Мамай айткан вариантта Ороздунун кезик оору менен ооругандыгы тууралуу айтылса:

*Ороздунун тушунда,
Өткөн ошол кылымда
Кезик оору таралып,
Кеңирсип жаткан кыргызга [62, 29-б].*

Ал эми С. Каралаев айткан вариантта Каражойдун уулу Кожожаштын кезик оору менен ооругандыгы баяндалат;

*Сегиз жылга толду дейт
Кесик оору деп угам.
Кесигинен бул өлсө,
Бизге анык бергени,
Кесигинен айыкса*

Бизге кокуй болгону [60, 107-б].

Кезик I Айыкпас дарт, узакка кармаган кайтпас илдет. Кезик, келте жолугуп, Албады неге өзүмдү? («Мендирман»). Кезик болбой айыкса (Тоголок Молдо) [105, 733-б]. В. И. Кушелевскийдин эмгегинде кезик оорусу *ысытма*, *кезикъ* деген аталыш менен берилип, аны айыктыруу үчүн ич өткөрүүчү, кычкыл суусундук, тыт өңдүү жемиштерди, тамактарды беришкен. Эгер оору кайталанса аны кайталанма же кайталанмак дешкен. Ооруган адамга жаңы союлган жылкынын терисин ысуулай жабышкан. Эгер оору жеңилдебесе, бир нече жолу кайталашкан [111, с.271]. Бул аталыштын башка түрк тилдүү элдердеги аталыштарына токтолсок, мисалы казак тилинде-*кезик- тиф*, *кезик болып ауыру-* тиф болуп ооруду (интернет булактарынан). Алтай тилиндеги сөздүктө ТИФ мед. тиф; *жадын оору*, *жадыш*; алдында көп улус тифле оорып турган болгон (раньше много людей болело тифом) [120, с. 679]. Байыркы түрк сөздүгүндө жана Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө кезик- *kezik* 3. Лихорадка, горячка. Төрт күнү-түнү боюу дененин ысыганы менен коштолгон оору [108, 391-б]. деген түшүндүрмө берилген. К. Карасаевдин “Кабус наама” эмгегинде *кезик* кыргыз сөзү, өзбек тилинде *сезгек*, уйгур тилинде *тумоо* жана анын түрлөрү деген түшүнүк менен берилет [42, 406-б]. Эпосто бул оору кайтпас, айыкпас дарт катарында айтылса, казак тилинде бул оору менен Кунанбайды айыктырган Ыргызбай тууралуу эскерилет. Анда оорусу өтүшүп кеткен Кунанбайды Ыргызбай кырк күндүн ичинде аюунун өтүн боор менен кошо алып кийиктин, сайгактын мүйүзүнөн мыктылап бышырып, кырк түрлүү чөптөрдүн кошулмасын жана жети түрдүү тамактын кошулмасына аюунун өтүн кошуп мүнөздөп тамак берип айыктырган экен. Кийин Кунанбайдын денесинде чечектен калган тактар бар эле деп эскеришет (Казакстан тарыхы порталы, Как Ыргызбай вылечил Кунанбая. <https://e-history.kz/ru/news/show/5630/>© e-history.kz). Ал эми *тиф* кыргыз тилинде *келте* деген аталыш менен аталып, *ич келте*, *баш келте*, *бөртмө келте* деген сыяктуу түрлөрү

болгондугу айтылат. Мисалы, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *келте* I тиф оорусунун бардык түрлөрүнүн жалпы аты. *Келте оорусу*. *Келте* II эски мылтыктын бир түрү. Ак келте, боз келте, кара келте. *Келте* III кыска,чолок, кичине. *Келте* Боз. Бүркүттүн бир түрү. Келте боз салсаң кең кылат [112, 749-б]. деген түшүндүрмөлөр менен берилет. Ал эми К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *келте* I тиф; бөртмө келте сыпной тиф; өзү мынча чоң туруп, куйругунун келтеси; *келте чарым* же келте чам южн. [кэлтә] подмётка; *келте тай* түштүк д.. [кэлтә тай] эки жаштагы кулун; *келте тил* южн. [кэлтә тил] сөзгө чоркок (см. чоркок); *келте* III эски мылтыктын түрү; *Ак келте* (же Аккелте), *сур келте*; [105, 371-б]. Бул сөздүктөргө салыштырмалуу “Манас” эпосунун өздөштүрүлгөн сөздөр сөздүгүндө *келте* сөзү иран тилинин “*кэлтә*” сөзүнөн алынган. I.кыска. өтмө маанисинде корто, кенде,кодоо[1, 97-б].сыяктуу түшүндүрмөлөр менен берилген. Демек, *келте* деген оорунун аталышы менен иран тилинен кирген *келте* сөзү жана жогорудагы түшүндүрмө сөздүктө келтирилген мисалдар омоним сөздөр болушу мүмкүн. Ал эми алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө *кезим* I. *Эпидемия, зараза; Кезим оорулар эпидемические болезни, инфекционные болезни; кезим* II. 1) кусок; бир кезим; 2) отрезок(учаксток для косьбы на сенокосе; *Кезим-тыму* недомагание, тяжёлая болезнь деген түшүнүк менен берилет [120, с. 306].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгилегендей кыргыз эли да башка түрк элдери ушул сыяктуу *жузуштуу ооруларга* абдан көңүл бөлүп келген. Түрк тилдүү элдердин арасында ал тургай орус элинде дагы илгертеден келе жаткан адат боюнча оорунун атын түз, тике айтуудан карманып, тергеп айткандыктары бүгүнкү күндө да кезигет. Жогоруда эпосто келтирилген мисалдардагы оорулардын аталыштары азыркы активдүү лексикабызда дээрлик колдонулбайт, колдонулса дагы оозеки кепте алардын өтмө маанини бергендери алсак, “*чечек чыккансып*”, “*өпкөсүн кагып калыптыр* (жөтөлүп ооруп калыптыр, көбүнчө мал-жандыктарга карата айтылса), кээде “*кетпес кезик келинден сакта*” сыяктуу формада айтылып калган. Себеби учурда

бул аталыштар кезик, чечек оорулары азыр эл арасында жокко эсе. Ал эми келте оорусу медициналык жактан илимге баш ийген, дарылоого толук мүмкүн болгон оорулардын бири.

3.1.3. “Манас” эпосунда фармакологиялык түшүнүктөгү дары-дармек аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Денедегу ууну чыгаруу, денедегу жараат үчүн колдонулуучу апы-үпү, эбеп-себеп, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, азиз, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан, күчала, калдыркандын жалбырагы, куну, нуш, күл азык ж.б. Дары-дармектердин аталыштарына анализ жасоодон мурда дары сөзүнө чакан анализ жүргүзүп көрөлү. *Дары* -иран тилинен кирген сөз, “дару” ооруну сакайтуучу зат, нерсе деген түшүнүктө берилет. Эпостогу мисалдардан берилгендей “дары” сөзү оору басаңдатуучу, сергитүүчү сыяктуу касиеттерге ээ. Ал мурда дарычылыгы бар өсүмдүктөрдөн, жаныбарлардын кээ бир органдарынан, минералдык сырьёлордон алынса, азыр синтетикалык жол менен да алынат. *Дары* сөзү орус тилинде *лекарство, снадобье* маанисин берет. *Дары* сөзүнүн туунду сөздөрү: *дары* затты билдирген сөз болгондуктан, жөндөмө мүчөлөрүнүн бардыгын кабыл алат, (*дары+нын, дары+га, дары+ны, дары+да, дары+дан*); көптүк сандын *-лар* мүчөсүн кабыл алат *дары+лар*; таандык мүчөлөрдү кабыл алып таандыкты билдирет *дарым, дарың, дарыңыз, дарыбыз, дарыңар, дарыңыздар, дарысы;* күдүктү билдирүүчү *-дыр* мүчөсүн кабыл алып, *дары+дыр* формасында (ушул дарыдыр); *-ла* мүчөсүн кабыл алып зат атоочтон этиш жасалат *дары+ла*; *-лык* мүчөсүн кабыл алып атоочтон сын атооч жасалып *дары+лык* (*дарылык касиети бар*) маанисинде берилген. Эпосто варианттар арасындагы окшоштуктар дары маанисинде берилди:

Оржемил деген дарысын,

Жутуп алды баарысын .

Аккан каны басылып ,

Айнектей көзү ачылып ,

Каары бойдон чачылып [58, 104-б].

Күнсөр менен бир дары

Күркүрөп Алмаң суурду эле,

Алакан толгон дарыны

Таңдайына урду эми [60, 125-б].

Жаранын оозун жуудуруп ,

Дакиден коюп буудуруп ,

Сак жагы менен жаткырып ,

*Жарага **дары** жаптырып [62, 156-б].*

Эпосто варианттар арасында эң көп айтылган дарылардын бири - **Апы-Үпү**. Бул дары жөнүндө кенже эпостордон да кезиктирүүгө болот. Апы-үпү — эпосто жана жалпы эле кыргыз фольклорунда дарынын аты.

*«**Үпү** деген дары бар,*

***Апы** деген бир дары,*

Төмөнкү кең Мысырдан алдырды [61, 226-б].

Ал эми «Жаныш-Байыш» эпосунун О. Урманбетов айткан вариантында Апы деп кыргыздар апийимди айткандыгы эскерилет. [64, 95-б]. Апы сөзүнүн берген маанилери төмөнкүдөй: **Апы** –I. ооруну басаңдатуу менен денеден ууну алып чыгат, Мысырдан (азыркы Египет) алынып келинет. Үпү – Апы менен бир колдонулат. **АПЫ** -II.арабча “**фи**” түш, диал.төлем, төлөө, акы . III. Устанын апы. (устанын акысы).[105, 62-б]. Эпосто төмөнкүдөй вариантта да айтылганын кезиктирдик:

Айдарканды сактадым,

Айлынын тузун актадым ,

Айдаркан , Көкчө - деп , жүрүп ,

***Апысын** эч бир таппадым [59, 356-б].*

Ал эми Ж. Мамайдын вариантында **апы-сапы** түрүндө айтылат:

***Апы** менен сапыны,*

Кутуга экөөн коштуруп,

Даярлап болуп баарысын [62, 282-б].

*Үнү деген дарыдан
Жарасына салалык.
Эптеп-септеп Манасты
Айыктырып алалык [60, 207-б].*

Эпостун бул берилген мисалдарында байкалгандай С. Орозбаков менен С. Каралаев айткан варианттарында “*аны-үпү*”, ал эми Ж. Мамайдын вариантында “*аны-сапы*” деп айтылгандыгына караганда эл арасында көп колдонулса керек. Бул дары эпикалык дарылардын катарына кирерин байкадык. Анткени изилдөө ишибизде дары жана анын курамы жөнүндө так, толук маалыматтарды таба алган жокпуз. Манасчынын тилинде бул дарылар бирдикте колдонулуп, денедеги жарага себилип, ооруну басаңдатуучу касиетке ээ. Ушундай эле касиетке ээ болгон дагы бир “*Эбен-себен*” деген дарынын аталышына токтолобуз. Ал эпосто же башка фольклордук чыгармаларда көп айтылат. Бул дарынын аталыштагы *эбен* сөзү иран тилинин *эбер, эвер, dävä (däväjät), dāru* сөзүнөн алынган. *Эбен-себен* сөзү араб тилинен кирип, 1. негиз, шылтоо, 2. Өтмө мааниде дары, дармек [42, 667-б]. деген түшүндүрмө берилсе, байыркы түрк сөздүгүндө *säbäb, säbäb bol* – негиз, шылтоо, мотив болуу деген мааниде берилет. [108, с.493]. Ал эми *эбен* сөзү орус тилинде *снадобье, лекарство* деген мааниде которулат. Демек, жогоруда келтирилген мисалдардан улам, *эбен-себен* дарысы ооруну басаңдатуучу, эбепке себеп болуп, “сеп” алдырып, тез сергитүүчү, тынчтандыруучу дары катары колдонулса керек. “Сеп алып” эс алуу азыркы илимий медицинанын тили менен организмдин чыңалуусу үчүн абдан пайдалуу экендиги эпосто баяндалып, орус тилинде *снадобье, лекарство* маанисин берет [101, 105-б]. Мисалы, эбеп-себеп дары-разные *снадобья*; Манасчылардын айтымына караганда эбеп дарысы өсүмдүктөн алына турган дары болсо керек. Эбеп-себеп дарысы жогоруда берилген апы-үпү сыяктуу эле эпикалык дарылардын катарын толуктайт. Ж. Мамай айткан вариантта эбеп-себеп дарысы жөнүндө мындайча баяндалса,

Шып эттире чыгарып,

*Эки тал эбеп бар экен,
Оозуна салып жегизди,
Ачып көздү жумганча,
Сеп алып калдым дегизди [62, 679-б].*

Ал эми С. Каралаевдин вариантында:

*Себеп деген дарыны
Сээп туруп салды эле.
Дарыны мынча салган соң,
Ичинде уусун алган соң
Көк жсал Манас султандын
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды [60, 173-б].* деп баяндалат.

Кыргыз эпосторунда жана фольклордук чыгармаларында кеңири айтылып келген дагы бир дары аталышы - **мумия, мумиё**. Мумия сынган сөөктү дарылоо үчүн колдонулуучу дары катары сүрөттөлөт. Ал биологиялык табигый продукт. Бальзам сымал жыты бар, кызыл, ак, көгүш, каралжын күрөң түстөгү түрлөрү белгилүү. Курамында органикалык жана органикалык эмес заттар, аминокислота, чайыр, мом, өсүмдүк калдыктары бар. Элдик дарыгерчиликте, сыныкка, бронха астмасы, кургак учук, тамак сиңирүү органдарынын өнөкөт оорулары жана башкаларда кеңири колдонулат. Көптөгөн өлкөлөрдө кезигет. Эпосто “*момия*”, “*мумия*”, “*мобуя*” делип сыныкты бат бүтүрүүчү дары катары байыртадан эле колдонулганы айтылат [66, 180-181-бб]. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: **Мумия**- 1.Бузулуп чирип кетүүдөн сактап, дары-дармек менен катырылган адамдын же айбандын жасаты. 2. өтм. Өтө арык, кургап-катып калгансыган киши. 3. Түрдүү түстөгү порошок түрүндөгү минерал боёк [113, 231-б]. **Мумиё**-асканын жаракаларындагы пайда болуучу, элдик медицинада сөөктүн сыныгын дарылоо үчүн колдонулуучу чайыр түрүндөгү зат **Мум** - 1.Тоодон табылуучу сагыз сыяктуу парафин. 2. өт. Бал аарынын уюгунун кабы [113, 231-б]. Бул берилген маалыматтарга салыштырмалуу “Манас”

эпосунун өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөздүгүндө *мумия* иран тилинин (*tumiyä*) сөзүнөн алынган десе [1,-184 б], К. Малаев түзгөн сөздүктө *мумия* араб тилинин *мумийа* сөзүнөн алынгандыгын белгилейт. [47, 37-б]. Сөздүн уңгусу -мум, орус тилинде воск бизче *мом (парафин), молюя, тоо бальзамы, аркар таш* түшүнүгүндө берилсе, казак тилинде-*тасдәрі, мумие, мумия, тау бальзамы*, тажик тилинде-*мўмие*, өзбек, татар, түрк тилдеринде -*tumiyu* ,*мумиё*-дарынын аталышы, *мумия-мумия* (мумиязы табылды, мумия молодой женщины) ж.б. деген аталыштар менен берилген (онлайн сөздүк. инт.булак). Баардык тилдерде уңгусу мум~мом. Бул жерде түрк тилдерине мүнөздүү болгон сөз варианттуулуктарын байкаса болот: момия ~ мумия, мумиё ~ мобия ~ мобия ж.б.

*Жүрөктөгү кара кан,
Оржемил берип буздуруп,
Буту-колу сынганга*

Момия дары издешип [57, 91-б].

Биздин оюбузча, бул жерде сөздүн *мумиё* деген формасы медициналык жактан алып караганда деле дарычылыкка жакын болуп эсептелинет. Ал эми эпостогу *мобия~мумия~момия~мумуя* деген түрлөрү бир эле дары түшүнүгүн берип, оозеки кептеги колдонулушу боюнча берилсе керек. Мумиё элдик дарыгерчиликте бүгүнкү күндө деле актуалдуу бойдон калууда. Анын курамына 28 химиялык элемент, 30 кичи элемент, 10 окси металлы, 6 аминокислота, бир нече витаминдер тобу жана эфир майы кирет. Ал адам баласынын организмдеги торчолорду калыбына келтирет, кабылдап кетүүгө, токсиндерге каршы иштейт, мээнин иштешин жөнгө салууда дагы ролу чоң. Жогоруда айтылгандай бул заттын составында даба болчу компоненттер көп болгондуктан, ата-бабаларыбыз ар кыл ооруларга каршы дары катары колдонуп келишкен.

Кайнатма кара дары — эпосто кеңири айтылган дарынын бири. К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө кайнатма кара дары — апийим деп божомолдонот [106, 320-б]. С. Каралаевдин варианты боюнча денедеги жарага салынган учурда бузук ириң-кандын баарын сыртка чыгаруу

касиетине ээ дары катары сүрөттөлсө,

*Кайнатма кара дарыдан
Баягы кайран катын Каныкей
Жарасына салды эми.
Ар чириктин баарысын
Кузгундатып тептирип,
Тышынан сууруп алды эми [60, 226-б].*

Ж. Мамайдын варианты боюнча:

*Кишинин өтүң куюшуп,
Кайнатма кара тыгышып,
Кырма кызыл жабышып,
Азизди жанчып таңышып,
Санаасын басты какандык [62, 279-б]. деп*

баяндалат. Жогрудагы эки вариантка салыштырмалуу С.Орозбаков айткан вариантында:

*Бейкүнөө жанга катылбай
Сен да тап деп жолуңду
Кайнатма кара дары бар,
Канатын азыр бүтүрчү
Канча дары баары бар [56, 298-б]. деп*

жарага себилүүчү касиети гана болбостон сынган сөөктү калыбына келтирүүчү дагы касиети бар экендигин баяндайт. Бул боюнча М. Б. Айтматов, Г. Т. Ботоканова ж.б.лар түзгөн “Кыргыз элинин уюткулуу сырлары” эмгегинде кайнатма кара дарыны мурда кыргыздар “апийим” деп аташкандыктарына токтолушуп, оорунун бардык түрүн айыктырууда сууга, сүткө кошуп ичиришкендигин жана сынган жерлерге, жараларга эритип кайнатмасынын тундурмасын сүйкөшөт. Эл аралык аталышы “Опиум” деп аталып, Ысык-Көл, Кочкор, Талас өрөөндөрүнүн тоо кыркаларында жапайы түрлөрү кездешет. [50, 52-б]. Апийим тууралуу “Кыргызча-орусча сөздүктө” грек тилинен иран тили аркылуу кирген, 1.опий, опиум; апийим; 2. оозеки кепте мак (лекарственный) апийим айда-возделывать мак; апийимчи-

наркоман-опиофаг деген түшүнүктө беришсе [105, 61-б], Омашеванын макаласында “Арабское слово эфһйун (апиын) в значении ‘мак снотворный’ используется в современной казахской медицине наряду со словом *көкнәр*” деген пикирде белгилейт. (Омашева Ж.М. Названия лекарственных трав в казахском языке: этимологический аспект 85). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө апийим-1. Кызыл, ак гүлдүү, майда уруктуу тоголок башы бар, сабагы узун келген дары өсүмдүк. 2. Ушул өсүмдүктүн башы ката электе тилип, сүтү тоборсуп, кургай электе кырып алынган дарылык үчүн колдонулуучу маңызы. 3. өтм. Баңги зат. Апийимчи 1. Апийим айдап өстүргөн, апийим чарбасында иштеген киши. 2. Апийим жечү, апийим ичүүчү, баңги [112, 115-б]. Ал эми В. Кушелевскийдин эмгегинде *Афһюнъ-опий* сатыкта эки түрдө кара жана ачык түстө кездешип, кара түсү-тариак, ачыгы кайракча деп аталып, жергиликтүү табыптардын айтуусу боюнча тариакты апийим баштарынын коюу кайнатмасынан, эгер ал кайнатманын тундурмасын аралаштырып кайра кайнатуу жолу менен кайракчаны жасашат. Бул Бухарага Индиядан Кабул аркылуу алынат. Туземдик дарыгерлердин айтуусу боюнча көптөгөн татаал дарылардын курамында болгондуктан, ар түрдүү ооруларда ичүүгө сунушталат. Ошондой эле уулуу курт-кумурскалар чаккан учурда колдонуларын айткан [111, с. 247-248]. Ушул сыяктуу касиетине караганда кайнатма кара дары *мумияга* жакындап кетет [65, 256-б]. Ошондой эле эпосто дайыма кара дары менен бирге кытайдын *кырма кызыл дарысын* - жаратка сүйкөгөн дары катары [65, 340-б]. колдонушат. Ал кара дары сыяктуу эле денедеге жарага сыйпап, тануу менен колдонула турган дары. Кайнатма кара дарыны кайнатуу жолу менен алышкандыктан кайнатма кара дары деп аталса, кырма кызыл дары кытайдан алынган дары деп эсептешет. С. Каралаевдин варианты боюнча:

Кырма кызыл дарыны

Жеңең ичинен баса берди эми

Ошондо ооруган жери басылып,

Кабылан султан каныңдын

Умачтай көзү ачылып [60, 226-б]. деп сүрөттөлсө, Ж. Мамайдын вариантында сыныкка колдонулары баяндалат.

Кырма кызыл дарыны

Сыртынан кенен чапканы,

Таамайына келтирип,

Тал жибек менен таңганы [62, 355-б].

Бул дарылардын курамы же кайдан, кандай сырьёдон алынары тууралуу так маалымат жок. *Аны-үнү, эбен-себен* сыяктуу эле эпикалык дарылардын катарын толуктаган дары-дармектердин бири. Эпосто жогорудагыдай эпикалык дарынын дагы бири-***жашыл кара дары*** жөнүндө да айтылат.

Жашыл кара дарыдан

Кең Багдаттан алдырдым.

Уу ичкен атаң шериңе,

Жан аякка чайкадым,

Күчтүүлүгүн көргөмүн,

Кашыкка өлчөп бергемин,

Ичкен сайын кан атаң

Ооруган жери басылып,

Умачтай көзү ачылып [133, 201-б].

Жашыл кара дары- эпосто сүрөттөлгөнүнө караганда денедеги ууну зилдетип, кустуруу менен чыгаруучу касиети күчтүү дары катары сүрөттөлөт. Жашыл кара дары деп аталышынын себеби күчтүү чөп кошулмаларынан жасалып, өңү жашыл болсо керек деген бүтүмгө келдик. Бул дары дагы эпикалык дарылардын катарын толуктайт.

“Манас” эпосунда-“*медет*” деген дары тууралуу да айтылат. Медет сөзүнүн этимологиясына токтоло турган болсок, ***Медет*** араб сөзү, “*мадэд*” жардам жөлөк, колдоо:

Аны көрүп Алмамбет

Алдадан тилеп чоң медет [58, 317-б], деп

түшүндүрүлсө, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө медет сөзүнүн 2 маанисин кезиктирүүгө болот. Медет I жогорудагыдай жөлөк, колдоо, жардам, таяныч түшүнүгүндө болсо, медет II диал. бийик тоодо өсүүчү дары

чөптүн аты. [113, 205-б]. Эпостон алынган маалымат боюнча *медет* дарысын денедеги ууну тез чыгаруучу касиетине карап колдонушкан. Изилдөө ишибизде бул дарыны дагы эпикалык дарылардын катарына кирерин байкадык. Жогоруда келтирилген мисалдардай бул дары тууралуу дагы так маалыматтар курамы, табылган жок. Медет жөнүндө эпостон Ж. Мамай айткан варианттан төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот:

Эбен-себен алынча,

Медетти берип барынча [62, 732-б].

Залкар манасчы С.Каралаевдин айтуусунда *эбен-себен*, *медет* дарылары оору басаңдатуучу гана эмес, денедеги ууну чыгаруу касиетине да ээ экендиги төмөнкүдөй баяндайт:

Муну айтып Алмамбет

Медет деген дарыны

Берениңдин башына

Беш которуп салды эле [60, 173-б].

Эпосто жана башка элдик оозеки чыгармачылыкта дарычылыгы бар чөп дарылар тууралуу кенен айтылат. Алардын бири - *Мээр чөп*. Бул аталыштын этимологиясына көз чаптыра турган болсок, *Мээр сөзү* иран тилинин “*мэһр*” сөзүнөн кирген[1, 129-б]. Мээр бизче ырайым, сүйкүм, элдик түшүнүктө адамдарга жылдыздуу, сүйкүмдүү күч-кубаттуу кылып көрсөтүүчү чөп.

Мээр чөп менен күлазык,

Табылган жерден алдырган [61, 175-б].

Мээр чөп — сейрек жолугуучу дары өсүмдүк. Көбүнчө Кытайдын түндүк-чыгыш бөлүгүндө, Түндүк Кореяда, Россиянын чыгышында кездешет. Эпостун мүнөздөөсүнө караганда согуштун жүрүшү көпкө созулган кыйын кыстоо учурларда «атчан тамак ичишкен» элдик баатырлардын күл азыгы сыяктуу эле Мээр чөп да каармандардын минген тулпарларынын азык-тоюту болгондугу байкалат. [66, 187-б]. Мээр чөптөн узак сапарга аттанганда жоокерлерге, алардын минген аттарына гүлазык даярдалган. Эпосто чарчап-

чаалыккан адамга, жаныбарга күч берүүчү жомоктогу чөп катары бир нече жолу айтылат. Алсак, С. Каралаевдин варианты боюнча мындай сүрөттөлөт:

*Ала жүрсөң кулазык,
Атка берер мээр чөп,
Каран күн башка түшкөндө
Кереги мунун тиет деп...
Бармактайын чайнаса
Адамдын мээрин кандырган,
Беш талын катып чайнатса
Тулпардын суусун кандырган.* [60, 175-б].

Кыргыз тилинде- *мээр чөп*, азербайжан тилинде - *şirin ot*, түрк тилинде - *matli çimen*, казак тилинде-*тәтті шөп*, монгол тилинде- *чихэрлэг өвс*, тажик тилинде -*алафи ширин*, өзбек тилинде -*chirin ot* деген маанилерде колдонулат. (Интернет булактарынан онлайн создүк). Бул жерде байкагандай “*мээр*” сөзү бардык тилдерде “*сүйкүм, таттуу*” деген маанилеринде колдонулат. Бул туурасында К.Карасаевдин “Кабус Наама” эмгегинде *мээр чөп* фарсы тилинде да “*мехер гийах*” (“*гийах*” –*бизче “чөп”*) деп аталарына күбө болдук [42, 563-б]. Ал эми кыргыз тилинде *кыяк* чөптүн түрү, мисалы *кара кыяк*. Демек, манасчылардын айтуусу боюнча бул чөп чарчап, чаалыкканда сергитүүчү касиети бар, керек учурда суусундукту дагы кандыра турган дары чөп. Кыргыз тилинде “*мээр*” сөзүнүн туунду сөздөрү катары *мээрим, мээримдүү, мээримдүүлүк, мээримин төгүп, мээримсиз, мээримсиздик* сыяктуу сөз формаларын кезиктиребиз. Ал эми “*мээр*” сөзүнүн синоними катары “*жыпар*” сөзүн алсак болот. “Манас” эпосунда колдонулган дарынын бир түрү-*оржемил*. Бул дары аккан канды токтотууга колдонулаары жөнүндө эпостун С. Орозбаков айткан вариантында эскерилип айтылат. Алсак,

*Оржемил деген дарысын,
Жутуп алды баарысын.
Аккан каны басылып*

Каары бойдон чачылып [58, 60-б].

Оржемил же дагы бир аталышы **уулжан** көп жылдык жапайы өскөн, кескин жыттуу, ата-бабаларыбыздын салттуу медицинасында кан токтотуучу эле эмес, ички органдарды дарылоодо да колдонулган дары өсүмдүк. Уулжандын касиети көп ооруларга жагымдуу. Боор, ашказан, жоон ичеги, уйку беши, кант диабетинде жана ички, тышкы жараларда колдонулат. (Дүйшөнбек Чомо уулу. Табыпчылык улуу сыр. Б. 2008. 82-б.) **Уулжан** — элдик медицинада колдонулган дарынын бири. «Манас» эпосунда:

Кустурма берип кустуруп,

Күйүккөн экен ошо деп,

Уулжан берип ичинен

Эски дартын буздуруп,

Жазылып жаткан андан көп [66, 499-б]. деп

сүрөттөлөт. **Уулжан** дары чөп катары кыргыз элдик медицинасында кеңири колдонулуп келген. Ал эми көркөм түрдө фольклористикалык чыгармаларда анын ичинде үчилтикте да сүрөттөлүүсүнө күбө болдук.

Эпосто кездешкен дагы бир дарынын түрү- **Кучала**. Бул сөздүн этимологиясы боюнча “Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөздүгүндө” деген эмгекте кучала -иран тилинин “**кучал, күчэлээ,**” сөзүнөн алынган деп беришсе [1, 112-б], ал эми “Кыргыз элинин уюткулуу сырлары” деген эмгекте **кучала иранча- чилибуха, кучеляба**” деген мааниде колдонулары берилсе [50, 68-б], К. Юдахиндин сөздүгүндө **кучала** иран тилинен кабыл алынып, **кучеля, кучеляба,чилибиха (яд)**. Орус тилиндеги котормосу- **чилибуха;** [105, 474-б].

“Күчү кайтып калат деп,

Кучала туурап салдырган,

Алдырып келип арагын” [57, 428-б].

“Күчтүү болсун арак деп,

Кучаладан салыптыр” [57, 252-б].

Аңчылыкта карышкыр, түлкү сыяктуу жапайы жаныбарларды ууландыруу үчүн да колдонулган. **Кучала**- седеп топчу сыяктуу ак даны бар көп жылдык уулуу өсүмдүк. Орто Азия элдеринде дары катары да, уу катары байыртадан

бери кеңири колдонулуп келген. Кыргыз дарыгерлери күчаланы сууга кайнатып, кымызга, бозого ачытып, кезик оорудан күч-кубаты начарлагандарга, эски ооруларды дарылоого жана жалпы эле иммунитетти көңүл көтөрүү үчүн пайдаланышкан. Күчала уулуу өсүмдүк болгондуктан, анын колдонуу өлчөмүнө элдик дарыгерлер тыкыр көзөмөл жүргүзүшкөн. Данын кургатып, ачыткы катарында да пайдаланышкан. Эпосто күчала күчтүү ачыткы, колдонула турган заттын күчүн жогорулатуу максатында колдонулганы баяндалат. Күчаланын жалпы түрк тилдүү элдердеги аталыштарына сереп салуу менен мындай маалыматты кезиктирдик. Э. Севортяндын сөздүгүндө *Гүйч, гүч* формасында -түрк тилинде жана анын кээ бир диалекттеринде; азербайжан тилинде жана кээ бир диалекттеринде- *гүж*; кара калпак, кыргыз, алтай, уйгур тилинде жана диалекттеринде – *күч/күс; күчү*-чагатай, татар тилинде; *күч/көш* өзбек жана уйгур тилинде; *күш*-казак, ногой, каракалпак тилдеринде. 1. *Күч* (сила) маанисинде-түрк, азербайжан, гагауз, каракалпак, кум, кыргыз, ногой, татар, башкыр, өзбек, хакас тилдеринде; *энергия* маанисинде-казак, хакас, тува тилдеринде; 2. зомбулук, азап маанисинде – азербайжан, якут тилдеринде; 3. күчтүү (сильный) - кыргыз, алтай тилдеринде; 4. жүк, оордук-гагауз, азербайжан тилдеринде; ж.б.

Гүйч~гүч~күч ж.б. тунгус-манчжур лексикалык негиздери аларга туура келет же генетикалык жактан корреляцияланат. Төмөнкүдөй жолдор аркылуу жасалат: 1.-*лы* аффиксин кабыл алуу менен *гүйч-ли/гүчлү/күчлү/күшлү* формасында бардык булактарда *күчтүү (громкий)* деген сын атооч сөзү жасалды; *-лыг, -лык-күч-лүг/күш-лүг* (уйгур диал.) /*күштүг* (тува тилинде)- *күчтүү, күч* (сильный, сила) маанисинде;

2. *-(а)н* мүчөсү жалгануу менен *гүжән* -азербайжан тилинде; *күшен*- каракалпак тилинде, *күшин* -алтай тилинде ж.б. таарынуу, каардануу маанисин түшүндүрсө;

3.-*лан* мүчөсү жалгануу менен *гүч-лен/күчлен/-* күчтөнүү, күч топтоо маанисинде;

4.-**ырка-ырга** мүчөлөрүнүн жалгануусунда **күч-үрке**-алтай тилинде; **кү:сүрге**-якут тилинде-күч менен сыймыктануу, өзүн күчтүү сезүү маанилеринде колдонулаарын белгилеген [125, 96-98-бб]. Демек, бул келтирилген изилдөөлөрдөн улам кыргыз тилинде **“күчала”** дарысы өзүнүн күчтүү касиетинен улам айтылып калган болушу керек деген бүтүмгө келебиз.

Эпосто бир нече дары чөптөрдүн кайнатмасынан, кээде дары чөптөрдүн тамырларын абдан майда ийлеп аралаштырып жасалган **чар дары** жөнүндө да айтылат:

Алты-жети жан аяк,

Чар дары кылып жуткузса.

Казактардын эр Көкчө,

Умачтай көзү ачылды,

Ооруган жери басылды.

Азыркы күндө да Кыргызстандын айрым жерлеринде чар дарыны колдонуп келишет. Көбүнчө тамак-ооз ооруларына, айрыкча жаш балдардын ооз көңдөйлөрү оюлуп (эзилип) кеткенге пайдаланышат. Мистенин дарагынан бөлүнүп чыккан чайырын алып талкалап, ага акак ташты күйгүзүп аралаштырып коюшат (Д. Чомо уулу. Табыпчылык-улуу сыр. Б. 2008, 93-б). Эпосто чар дарынын толук курамы айтылбайт. Бирок *чар дарынын курамы* жөнүндө: *жыпар мончок, залжабил, дорчин, седана, кардамон, хуаджо* деген заттардан турарын жана *чар дары оору басаңдатуучу, кубат берүүчү, заара кубалоочу, табарсык, бел ооруларын басаңдатуучу* касиети бар экендигин жазышат (Калаева Г.С, Байгозиева Н.М.” “Манас” эпосундагы дары өсүмдүктөрдүн колдонулушу жана сүрөттөлүшү”. ЖАМУнун Жарчысы 2021-2. 132-137-бб).

Эпосто кансырап калган учурда калдыркандын жалбырагын жарага жаап, кургатуу максатында колдонулгандыгы айтылат.

Калдыркандын жалбырагын кан токтотуучу, сергитүүчү, чымын-чиркейден коргоочу касиетинен улам колдонулса керек деген тыянакка эпостон алынган төмөнкү саптар түрткү болду. Мисалы,

*Кабылан Манас баатырың,
Кетмек болчу кансырап,
Аккуласы баатырдын,
Калдыркандын жалбырак,
Жарасын жаап жабуулап,
Кан катырып калдыркан,
Кеткени жок кансырап. [62, 277-б].*

“**Калдыркан**” сөзү-кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө 1. Канаттары кооз, түстөрү ар түркүн болгон көпөлөк; 2. Каңылтыр темир. 3. Буттун тизеден төмөнкү бөлүгүн жабуучу согуш кийими [112, 670-б]. Ал эми К. Юдахиндин сөздүгүндө калдыркан 1. Көпөлөк, чоң түрү. 2 . каңылтыр. Ала барчын калдыркан бүркүттүн бир түрү. [106, 331-б].

Эпостун Ж. Мамай айткан вариантында **куну, нуш** дарылар жөнүндө дагы баяндалат. Алсак,

***Куну дары бар эле,**
Каныкейдин колунда,
Кунудан куюп ичирип,
Нуштан кошо чапканда,
Балтаны айдап түшүрүп,
Сакайат элең үч айда,
Жаранын оозун бүтүрүп [62, 679-б].*

Бул вариантка салыштырмалуу куну дары - С. Каралаевдин вариантында ак куунун өтүнөн жасалган дары катары Семетей Акшумкарын кууга салып, дарычылык катары Каныкей менен Чыйырдыга куунун этин бергиси келгендиги жөнүндө сүрөттөлөт:

*Куу алдырып деңизден
Кубанчыга канбасам.
Куунун өтү куну дейт,
Куну деген дары дейт.
Куу алдырып келбесем,
Колумдагы шумкардын
Кубанчысын көрбөсөм.*

Карыганда Каныкей,

Карып калган Чыйырды

Куунун этин бербесем [134, 13-б].

Жогоруда берилген мисалдардан улам куну менен нуш дарысы- эбеп-себеп, медет сыяктуу эле денедеги бузук кандарды чыгарып, денедеги туруп калган курал-жарактын сыныгын, калдыгын чыгаруу үчүн колдонулуучу дарылардын катарын толуктарына күбө болдук. **Куну** сөзү тууралуу К. Юдахиндин эмгегинде 1.росомаха; 2.шкура жеребёнка-недоноска или породистого коня; 3.тяньш. мерлушка ягнёнка-недоноска; 4. Тим эле кундай (о мехе) кундуздун кунусу, жылкынын кунусу (красавец конь (с короткой гладкой шерстью); 5. (по народным представлением) ценный водяной пушной зверь (шерсть которого якобы ложится и в ту, другую сторону, ночью шерсть отсвечивается, а мясо целебно) [106, 446-б]. Э.Севортяндын Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө: **Куну**- 1.кыргыз, шор тилдеринде жана татар диалектилеринде; **хуну** хакас тилинде; **куна** (саг,кач.); **кўны/қыны/кўнў** татар диалектилеринде;

1.росомаха – кыргыз, шор тилдеринде, татар диалектилеринде;

2. Куница- лучший куний мех (**кундуздун кунусу**) кыргыз тилинде;

3.бобр-баш.дилектилеринде *по народным представлениям*, ценный водяной пушной зверь, шерсть которого якобы ложится и в ту, другую сторону, ночью шерсть отсвечивается, мясо целебно-кыргыз тилинде;

4.колонок-(*пром.термин*) (**кунучақ**) шор тилинде;

5.рысь-татар диалектилеринде;

6. шкура жеребёнка-недоноска или породистого коня (*с короткой лоснящейся шерстью*) -кыр.;

7.мерлушка ягнёнка-недоноска (*с короткой и мелкой волнистой шерстью;считается лучшей*) кырг.*тяньш*; деген маалыматтар берилет жана биринчи төрт топ териси баалуу жырткыч жөнүндө айтылат; 5-маанидеги “рысь”-сүлөөсүн сөзү такталууга тийиш, бирок куну болушу мүмкүн эмес;6-

жана 7-маанилерин түрк тилинин кээ бир диалектилеринде **kunu** сегиз айга чейинки кулун маанисин берсе, кыргыз тили менен омоним сөздөрү болушу мүмкүн деген түшүндүрмө берет [128, 148-б]. **Куну, нуш дарылары** денедеги жарааттын бузулган ириң-кандарын сыртка чыгарып, кургатып тазалоодо колдонулуучу дары. Ал эми жаныбарлардын өтү кажырдын, камандын, аюунун, кашкулактын, түлкүнүн кээ бир варианттарда кишинини өтү ж.б. өзүнүн дарылык касиети менен бирге эле ооруну токтотуучу, жарааттын андан ары ириңдеп кетпес үчүн антисептикалык каражат катары жараны кургатуу үчүн колдонулгандыгы эпосто төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

*Шишик күчөп кетпесин,
Кашкулак менен түлкүнүн,
Өтү болсо чапкыла [62, 678-б].*

Булар жөнүндө архивдик материалдар катары В. Кушелевскийдин эмгектеринен да байкоого болот [111, с.259]. Алсак, эпосто булар тууралуу төмөндөгүдөй айтылат:

*Жамгырчы келди сандалып,
Кара сандан кан агып,
Өттөн койуп дары чаап,
Санын койду бек таңып. [62, 123-б].
Көк жору өтүн ичирип,
Айуунун өтүн ичирип,
Кажырдын өтүн сыйпатып. [62, 282-б].
Кулжанын өтүн алдырып,
Жарасына куйдуруп,
Жаранын канын какшытып,
Анын суусун кургатып [62, 497-б].*

Бул берилген мисалдарда келтирилген **өт** сөзүнүн этимологиясына токтолсок, **Ө:Д/О:Д** формасында осмон, чагатай, түрк тилинин кээ бир диалектилеринде, азербайжан тилинде; **ө:m/ö:t** формасында хакас, кыргыз, казак, ногой, каракалпак, өзбек, уйгур, алтай, тува тилдеринде; **йөm/jöt** формасында гагауз тилинде; **ү:m/ü:t** формасында татар, башкыр, хакас, саг тилдеринде; **йөс/üös** түрүндө якут тилинде; **vam/vat** чуваш тилинде колдонулат. Туяндурган маанилерине токтолсок, 1. Желчь бардык

булактарда; желчный пузырь-кумык, казак, каракалпак, өзбек, уйгур диалектилеринде, алтай, хакас, тува тилдеринде; желтуха-өзбек тилинин диалектилеринде;

2.Горечь; 3.Сердце-тур.диал; 4. Переносные по происхождению значения: желчь представляется как место гнева, мужества, поэтому и просто употребляется в значении мужество, отвага. 5.Сердце-тур.диал. 6. Злоба; 7. Ловкий – кыргыз ошондой эле түрк тилдеринин диалектилеринде **өд / өт** формалары **ödek, ödük, ötek, ötlek, ödelek** ж.б. коркок (трусливый, боязливый, трус, робкий) ж.б. маанилерин берсе, айрым диалекттерде “ашказан”, “ич”; Г. Вамбери “желчь,” “гнев”, “ярость” бириктирген деген маалыматтарды берет [85, 504-505-б].

Ал эми буга салыштырмалуу кыргыз тилинде **өт** сөзүнө төмөнкү мүчөлөр жалгануу менен пайда болгон сөздөр: -а(-е,-о,-ө) этиштен тактооч мүчөнү кабыл алуу менен **өт-өтө**;

а(-е,-о,-ө)-тууранды сөздөн түзүлгөн кош сөздүн экөөнө тең жалганган учуру **өтө-мөтө**; -алы(к)—ели(к), -олу(к), -өлү(к) этиштин I жагынын көптүк санынын мүчөсү жалгануу менен **өтөлү(к)**;-ба (-е,-бо,-бө,-па,-пе,-по,-пө) этиштин терс мүчөсү жалгануу менен **өт-өтпө**;-бы (-би,-бу,-бү,-пы,-пи,-пу,пү) суроо мүчөсү жалгануу менен **өт-өтпү?**; жөндөмө мүчөлөрү жалгануу менен **өт, өттүн, өткө, өттү, өттө, өттүн** формалары; этиштин каалоо тилек ыңгайынын -гай (-гей,-гой,-гөй,-кай,-кей,-кой,-көй) **өткөй эле, өткөй элем, өткөй элең** ж.б.; чакчылдын -ганча (-генче,-гончо,-гөнчө,-канча, -кенче,-кончо, -көнчө)-**өт-өткөнчө**;-чакчыл мүчө-**өт-өткөнчөктү/ өткүчөктү**; этиштен зат атооч жасоочу -гын (-гин,-гун,-гүн,-кын,-кин,-кун,-күн) **өт-өткүн**; этиштин аркылуу мамилесинин -гыр (-гир,-гур,-гүр,-кыр,-кир,-кур,-күр) жана -гыз(-гиз,-гуз,-гүз,-кыз,-киз,-куз,-күз) мүчөлөрү жалгануу менен **өт-өткүр, өт-өткүз**; алкоо-каргоо маанисин берүүчү -гыр мүчөсүнүн жалгануусу менен **өт-өткүр**; этиштин өткөн чагынын -ды мүчөсү жалгануу менен **өт-өттү**; күдүктү билдирүүчү-дыр **өт-өттүр** формасы; этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусунда **өт + ык > өтүк**; ж.б.

Эпостун биз изилдөөгө алып жаткан варианттарынан дарычылыгы бар деп эсептелинген жаныбарлардын айрыкча жаш малдын байталдын, багылан козунун *майын (ич май,казысын), канын, терисин* ж.б.ооруну басаңдатуучу, кан токтотуучу, денедеги ууну чыгаруу касиетине карап колдонулгандыктарын төмөнкү мисалдардан кездештирүүгө болот. Мисалы:

*Кулазыктан чайкатып,
Суусунуна бердирип,
Дарыны жаап бактырып,
Байтал бээнин казысын
Жарасына тарттырып,
Кадимкидей эсейтип
Канкорду атка мингизди [60,173-б].
Түшө калып мууздагын,
Күрөөнүн кызыл кандарын,
Мен бутума сыйпайын,
Аккулжадан аккан кан,
Ар жаратка дары деп,
Жүйрүн дөөдөн уккамын [62, 497-б].
Тарамышым кыркылып,
Шылкы муун болуп калгалы,
Мен Алмамбет тас калдым,
Канына чылап кулжанын,
Эми бүтүн сакайдым,
Кулжанын өтүн алдырып,
Жарасына куйдуруп,
Жаранын канын какшытып,
Анын суусун кургатып [62, 497-б].*

Казы сөзүнүн семантикасына жана этимологиясына токтолсок, **казы I** брюшной и рёберный конский жир; колбаса из брюшной о рёберной части. Байтал бээнин *казысы*; *казы-карта* брюшной жир и прямая кишка лошади; **Казы II.** *ар.ист. кадий* (судья,судивший по законам шарията);*казыга сал-* обратиться к кадию,передать дело суду кадия; **Казы III.** *Ар.ист.особо отличившийся участник газавата* [105 ,с. 317]; Ал эми Э.Севортяндын эмгегинде **Қазы** кир., ккалп.,ног., уз.диал., алт., тув., тоф.;

қасы бар.; *қазы* баш., баш. диал., тат.; *қа:зы* кум.; *қези* уйг., *хазы* хак.; *хаха*: як.; *хас* чув., чув. диал.; *‘изо* тат. диал.;

1. (верхний слой) брюшного жира (гл. обр. у лошади, редко верблюда, человека) – во всех источниках, кроме баш., уз. диал.; жировые складки на животе у человека – баш. диал.; подбрюшной запас жира – як.;
2. Колбаса из конины (домашнего приготовления) во всех источниках, кроме алт., тув., хак., як. [127, с. 189-190];

Ал эми монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгү: **QARBING** [←* qarbi-
ng] Халх. *харвин(г)*, калм. *хэрвң* подбрюшный жир. ◇ – Маньчж. *galbin*
большое отвислое брюхо; эвк. *калбинг* подкожный жир оленя, *карбинг* (←
монг.) подкожный жир. ◇ Поскольку монг. *q-* ← *h-* ← *o-* в этом слове, то вряд
ли можно указывать здесь, например, на др.-тюрк. *qazi* брюшной конский
жир и кушанье из него; жировые складки на животе у человека (если,
конечно, монг. *arbin* ← *qarbing*) [124, с. 34]. деген маалыматты берет. Ал эми
бизге тектеш тил болгон алтай тилинен *каазы* 1) конский жир (брюшной,
рёберный); *эки олү каазылу мал сойгон*; 2) *каазы* (колбаса начинённая мясом
и брюшным, рёберным жиром); 3) *пер.жировая складка на животе (у
человека)*; *Каазы-карта брюшной жир и прямая кишка*; *Каазылан шутл.
Обрастать брюшным жиром, отращивать брюшко* [120, с. 243]. сыяктуу
түшүнүктөрдү алууга болот. Демек, бул үч варианттан алынган мисалда
казы сөзү түрк-монгол тилдерине орток сөз катары эсептелинип, бардык
маанилеринде *казы сөзүнүн I* маанисин жылкынын *ич майы* деген
түшүнүктү берет. Мындан сырткары *казы сөзүнүн* өтмө маанилерин
туюндурган *казы байлап алыптыр, казы-карта жал чайнап, казысы кучак
болуптур* сыяктуу сөз тизмектери кээде кепте даяр материал катары
колдонулат.

Мындан сырткары кыргыз элдик дарыгерчилигинде жыландын
этин, терисин дарычылыкка пайдаланып келишкендиги оозеки чыгармачылык

аркылуу дагы берилет. Ошол маалыматтардын бири “Манас” эпосунда төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Азиз жанчып таңышып,

Санаасын басты какандык [62, 613-б].

АЗИЗ I 1. Ардактуу, кадырлуу, ыйык, кымбат, аздек. *Азиз башым кор болгон Атадан жалгыз бала элем* (Токтогул). *Мында алыстан келген азиз меймандарыбыз отурудат* (Таштемиров). *Кечирип кой, жандан азиз окуучум, Кунөө болсо көп кечигип калганым* (Үмөталиев). 2. *°т. Олуя, ыйык, касиеттүү. Андай азиз бала учун* («Манас» С.О.). *Азиз энем Алтынай* («Манас» С.К.). **Азиз II.** Сокур, көзү кароо. Көзү азиз. **Азиз III.** Жылан деген сөздү тергөөдө колдонулат [112, 42-б]. Биздин пикирибизче манасчы “*азиз жанчып таңышып*” дегенине караганда азиз сөзү табу маанисиндеги колдонулган сөз болушу мүмкүн. Элдик дарыгерчиликте мурдатан эле жыландын этин же өзүн кургатып, жанчып, майдалап дарычылыкка колдонушкан.

Эпостун С.Орозбаков айткан вариантында *барны дары* жөнүндө айтылат. Манасчынын айтуусу боюнча *барны дары* жашартуучу, узак жошоону тартуулаган дары. Кытай кандарынын бири-бирине ашык болгон он алты жашар улан-кыздарды атайын дары жасалган карапаларга киргизип, оозун бекем жаап бекитишет. Алардын денелери 3-4 жылда карападагы дарыга эзилип, буламыкка айланганда жашартуучу *барны дары* даяр болот [58, 232-б]. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **Барны I.** Чөптүн бир түрү; **Барны II.** Сары барпы жапайы, боору сары, тумшугу узун, кызгылт канаттуу; **Барны III.** Кадырлуу деген мааниде берилет [112, 201-б].

Жоокерчилик заманда айрыкча көчмөн элдерге мүнөздүү болгон көрүнүш–ат үстүндө баратып курсак тойгузуу. Узак сапарга аттанган кыргыз жоокерлерине дайыма *кулазыгын* камдап узатышкан. *Кулазык* кыргыздардын байыркы тамак-ашынын бир түрү. Ал атайылап кулазыкка арналып бышырылган жылкынын, уйдун, топтоздун, койдун же кийиктин

этинен абдан майдалап тууралат. Кээ бир учурларда аларды кургатып жаргылчакка же сокуга салып жанчышат. Малдын майына ун же талкан аралаштырып бышыктап кууруп алган соң нымдуулукту жакшы сактаган идишке салып сакташат. Узак сапарга, жоого аттанган аскерлердин тамагы болуп саналат. [66, 360-б]. Төмөндө С. Каралаевдин вариантында *күлазык* адамдарга гана эмес, атка да берилери айтылат. Анда *мээр чөптөн* кошулуп жасалып, тоюмдуулукту арттырарын байкоого болот. Ал эми *мээр чөп* тууралуу мындан мурунку мисалдарда токтолгонбуз. Бул варианттарда адамга берер *күлазык* тамак-ашка карата гана колдонулбастан суусунду кандырып, оору басаңдатуучу дагы касиетке ээ экендиги баяндалат. Эпостун төмөнкү саптары буга мүнөздүү:

*Камдап берген Каныкей
Катып жүргөн күлазык,
Суусундары кандырсын [61, 85-б].
Күлазыктан чайкатып
Суусунуна бердирип, [61, 173-б].
Күлазыктан татканда
Эр ээлигип бук болуп,
Мээр чөптөн чалганда
Ат ээлигип нык болуп
Арстандын баарысы
Күлазыктан татканда
Умачтай көзү ачылып
Ооруган жери басылып [56, 175-б].*

Демек, *күлазык* кыргыз турмушунда бир жагынан тамак-аш катары пайдаланылса, бир жагынан күч-кубат берүүчү касиетинен улам бекем орун алгандыгын тактыктаган жогорку ыр саптардан байкоого болот. Ал эми *күлазык* тууралуу “Манас” энциклопедиясында кенен маалымат берилет. Анда эпос изилдөөчү В. Радловдун жазып калтырган материалында *күлазыктын* даярдалышы жана колдонулушу жогоруда келтирилген маалыматтар менен дал келет [66, 360-б]. *Күлазык* сөзүнүн этимологиясы тууралуу Э. Севортяндун эмгегинде күл сөзүн түгөйлүү сөздөрдүн катарына

киргизип, түрк, каракалпак тилдеринде *күл талкан*, тува тилинде, *күл-ушак* (ушак мелкий) *күл –оврам* (оврам –дробить). маанилеринде салыштыруу менен түркм.*күл-талхан* сөзүн уйгур тилинин *күкүм-талхан* сөзү менен салыштырат. Ал эми уйгур тилинин *күкүм* сөзү кыргыз тилинин *күкүм-майда* бөлүкчө, өзбек тилинин *кукун* эң майда бөлүкчө, чаң маанисин берерине токтолот жана бул маселе ачык бойдон калгандыгын эскертет [127, с.138]. Биздин оюбузча *күлазык* сөзүнүн семантикасы абдан майдаланып *күл*, *күкүм* *сымал* өтө майдаланып жасалгандыгынан улам айтылган болсо керек деген пикирдебиз.

3.1.4. “Манас” эпосунда ортопедиялык түшүнүктөгү ооруларды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Кандайдыр бир кокустуктан улам сынган же ордуна чыккан сөөктү калыбына келтирүү иши дагы далай эмгекти жана тажрыйбаны талап кылган. Бул учурда тажрыйбалуу элдик дарыгерлерге, тактап айтканда, сыныкчыларга кайрылышкан. Сыныкчылар сынган сөөктү калыбына келтирүү үчүн аны акырындап укалап отуруп ордуна келтирип, атайын даярдалган шакшакты коюп сыртынан дары берип айыктырышкан. Бул боюнча илимий ишибизде **ортопедиялык топ деген** бөлүгүндө *сынган сөөктү, ордуна чыккан сөөктөрдү шак-шактоо, мумия ичирүү* жөнүндө эпостон маалыматтарды келтирдик. Сөөк деген эмне? Сөөк тулку бойду түз алып жүрүүчү, муун, тарамыш, булчуң жана анын байламталары менен бирдикте таяныч-кыймылдаткыч кызмат аткарат. Ансыз кандайдыр бир кыймыл- аракетти жасоого, тамактанууга мүмкүн эмес. Бирок турмуштук ар кандай кырдаалдардан улам сөөк ордуна жылышып кетиши же сынышы мүмкүн. Сөөктүн жабыркашын эл арасында “чыгып кеткен” же “сынган” деп айтышат. Медицинада сыныктын ачык жана жабык деген түрлөрү бар. Эгер сөөк менен кошо анын сыртындагы териге зыян келсе, бул сөөктүн сыныгынын ачык түрү, ал эми сынган сөөк менен териге зыян келбеген

учурда сөөк сыныгынын жабык түрү деп аталат. Сөөктүн сыныгына азыр медицинада клиникалык-лабораториялык изилдөөлөрдү жүргүзүлүп аныкташса, мурда сынган колу-бутту эл арасынан чыккан атайын дарыгерлер-сыныкчылар шакшак коюу ыкмасы менен дарылашкан. Ал ыкма *шакшактоо* деп аталат. Шакшак коюу үчүн сынган сөөктү этияттык менен ордуна келтирип, катуу нерсе же атайын даярдалган жыгачтарды коюп алтай кырмызын, кырма кызыл дарыны, кайнатма кара дарыны сыртынан кенен чаап, тал жибек менен таңып, мумия азыркы аталышы (мумия) мумиё берип сакайтышкан. Мисалы, С Орозбаковдо:

*Колу сынып таңдырып,
Байлап жүргөн дагы бар.
Буту сынган мунун деп
Теректерден табышып,
Челек кылып чабышып
Оюп жүргөн андан көп,
Колу чыккан экен деп
Колтугунан көтөрүп
Чоюп жүргөн андан көп [57, 91-б].* деп сүрөттөлсө,

Ж. Мамайдын вариантында:

*Сүйкөп алып жарага
Сынып калган канатын
Кыябына салганы,
Алып алтай кырмызы
Канатын аста таңганы.
Дарыга канат сырдады,
Тал жибек менен чырмады [62, 299-б].* деп айтылат.

Жогорудагы эки вариантка салыштырмалуу С. Каралаевдин вариантында:

*Колу сынып кокуйлап,
Качкандары мындан көп.
Буту сынып ошондо*

Жаткандары мындан көп [60, 158-б]. деп сүрөттөлөт.

Бул саптардан байыркы кыргыздар сөөктүн сыныгына бактын бутактарынын өзөгүн тешип, сынган колго же бутка кийгизип *шакшак* коюп, катуу жибек менен таңышкан. *Шакшак* сөзүнүн маанисине токтоло турган болсок, *шакшак* сөзү кыргыз сөзү, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: 1. Кол, бут ж.б. сыныктарды эбине келтирип, кыймылдатпас үчүн таңып коюуда пайдаланылган атайын даярдалган жыгач. 2. Манжа сөөктөр. 3. Бутундагы боосун чокубас үчүн жыгачтан майда кылып жонуп, жипке тизип, алгыр куштун башына кийгизип коюучу нерсе. 4. Бөлөк-бөлөк болуп самсаалап тоңгон муздар; какмар, шакмарланып жабышкан кир, чыла. *Жол көрүнбөй түз болуп, Сакалы шакшак муз болуп* («Эр Табылды»). *Шакшакта* 1. Шакшак коюп таңуу. 2. Шакшак болуп самсаалап, катып туруу [113, 701-б]. деген түшүндүрмө берилсе, К.Карасаевдин эмгегинде *шакшак* сөзү иран тилинен оошкон сөз катары карап, *шакшак -буттун бармактары. Союл менен шакшагын кыйрата чааптыр* деген мисал менен түшүндүрмөсүн берет [42, 798-б]. Бир жагдай, К. Карасаев шакшак сөзүн иран тилинен оошкон деген пикирин айтат, бирок биз ал сөздүн иран тили менен байланышы жөнүндөгү маселеге анча ынана бербедик, алар менен карым-катышта боло электе эле ал сөз байыркы сөз катары кыргыз эли колдонгон сөз. Сибир элдеринде жолугуп атат, демек ошол чөлкөмдө жүргөндө эле колдонгон кыргыздар бул сөздү. Тектеш түрк тилдеринде шакшак сөзүнө маанилеш төмөнкүдөй аталыштарды байкоого болот. Мисалы, казак тилинде *таңгыш* қалақ, алтай тилинде *ТАН- I* (перевязывать; накладывать повязку) ~ *тан‘гыш* ~ *тан‘ыш* ~ *тан‘гышкак* ~ *тан‘гышкын* туунду формалары жасалган; уңгусу-тан- I; повязка [120, с.652]; Ал эми алтай -орус тилдеринин сөздүгүндө *шакшак* сөзү боюнча мындай түшүндүрмө берилет:

Шакшак 1) клин; үзүктебей иштенерге көп шакшак белетеп алды чтобы непрерывно работать, приготовил много клиньев; 2) мед. лубок, твёрдый фиксатор, накладка, дощечка (на место костного перелома); ийттин бертик будына шакшакты жаба таңар привязывать лубок к травмированной ноге

собаки) [120, с.870].

Шакшакта - 1) вбивать клин; когысталган жерлерди шакшактаар вбивать клинья в имеющиеся зазор места; 2) мед. устанавливать твёрдый фиксатор, привязывать дощечки к чему; Шыркалу тўлкўнин балазын шакшактап, будына тургусканыс (Р. Танытпасов) Привязав дощечки к раненой ноге лисёнка, подняли [его] на ноги [120, с.870].

Шакшактам - понуд. от шакшакта-когыс жерлерди шакшактадар заставлять забивать клинья в зазорные места; *сынган бутты шакшактадып алар* заставить установить твёрдый фиксатор на сломанную ногу [120, с.871]. Бул келтирилген мисалдардын уңгу сөзү катары **шаа** сөзү алынат.

Шаа - I 1) забивать (клин); шаашкакты шаар забивать клин; 2) загонять, затолкать, втискивать кого; койлорды кажаанга шаар загонять овец в кошару

Шаа - II устанавливать, определять, называть выкуп за невесту; кудаларга шаалтаны шаар определять сватам выкуп за невесту. Мындан сырткары *шаашкак/шаанчак/шаашпак* (клин, клинышек) бизче шынаа деген туунду формалары дагы колдонулат [120, с. 868]. Азыркы кыргыз тилинде **шакшак** сөзүнүн туундулары катары морфологиялык жактан жөндөмө мүчөлөрү жалгануу менен (шакшактын, шакшакка, шакшакты, шакшакта, шакшактан,) сан, жак таандык мүчөлөрүн кабыл алуу ж.б. жолдор аркылуу туунду сөздөрү жасалган; Сыныкчылар шакшакты узундугу бирдей болгон, бирдей өлчөмдөгү (өтө калың эмес) катуу жыгачтардан даярдап, үзүлбөй турган жибек же пахта кездемеден катуу таңып байлашкан. Бул болсо сынган же чыккан сөөктүн түз, тез бүтүшүнө көмөк берген. Мурдагы убактарда шакшакка төөнүн же кара койдун жүнүн колдонушкан. Сыныкчы казанга катуу кайнап жаткан туздуу сууга койдун же төөнүн жүнүн салып, ысык боюнча сөөктүн сынган же чыккан жерине жая салып, ысуулай шакшак коюп таңган. Шакшак сыныктын түрүнө жараша колго, бутка, омурткага, моюнга д.у.с. жерлерге коюлат.

Сынык сөзүнүн этимологиясына токтоло турган болсок “сын” сөзүнүн байыркы уңгусу болуп **сы-** сөзү эсептелет [129, с.398-404]. Э. Севортяндын

эмгегинде Байыркы түрк тилинде жана анын диалектилеринде **-сы** формасында;

I. Сындыруу, талкалоо, бүлдүрүү ж.б. II. жок кылуу ; III. сындыруу, кыйратуу ж.б. **сы > сын - сындыр,-sundur** - алтай диалектисинде, крым, шор, кыргыз тилдеринде;**сындырыс**-хакас тилинде; сундуî/сүндүî- лобнор тилинде; sinir-түрк диалектисинде; **сынык, > -ык/-ук/-ых сынык>**, сынган, талкаланган, жеңилген деген маанилерде колдонулат. Ал эми кыргыз тилинде сын сөзүнүн сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл алышы менен төмөнкү сөздөрдүн жасалышына токтолдук; сына **-a(-e,-o,-ө)** этиштен этиш жасоочу мүчө **сын + a = сына** бир нерсени баалоо деген мааниде; **сынак-ак (-ек,-ок,-өк)** -зат атоочтон зат атооч жасоочу мүчө **сын + ак = сынак** сынак китепчеси, сынак тапшыруу; сынуу сын + -уу (кыймыл атоочтун мүчөсү) **сынуу** шагы сынуу; сындыр сын + **-дыр (-дир,-дур,-дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр)** этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсүн кабыл алуу менен **сындыр** нанды **сындыр, идишти сындыр**;сынган-ган (**-ген,-гон,-гөн,-кан,-кен,-кон,-көн**) этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчө сын+ган=**сынган идиш,сынган кол ж.б.** Кыргыз тилинен айырмаланып алтай тилинде **сын-арка** (позвоночник; хребет;) кыргыз тилинде **кыр арка, омуртка; сын-обор** (телосложение) - кыргыз тилинде **дене түзүлүш; сын-сөөк** (туловище)-**тулку бой, сынгыр 1). Рослый-бойлуу; 2). Ломкий-сынма, морт** ж.б. маанилери бар [120, с. 629].

Эпостун Ж. Мамай айткан вариантында төкөр уста Бөлөкбайдын диалогунда:

Атайын толгон майтыйтып,

Майтык кылды бутумду.

Тарткамын душман кастыгын.

Жардам берсең ар кимиң,

Жасаймын Манас жабдыгын [61, 115-б].

деген ырсаптар менен берилет. Эң оболу кыргыз тилинин котормо сөздүгүнө токтолсок, **Майтык / майрык**-кыйшык, көрүнүшү бир жагына жантык, түз

эмес, кебинен кетип, майрыйган[106, с.13]; деген түшүндүрмө менен берилген. Майрый этиш сөзүнүн туунду формалары: *майрый* + *-т* этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү жалгануу аркылуу > *майрыйт*; *майрый* + *-уу* этиштин кыймыл атоочу > *майрыуу*; ж.б. Ал эми кыргыз-орус тилдеринин котормо сөздүгү *Майтык* / *майрык-1*. (об обуви) кособокий, стоптавшийся; 2. Косолапый [106, с.13]; деген котормолорду берди. Бул маалыматтарга улай эле алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө *майрык* / *мыйрык* түрүндө колдонулуп, 1). Кривой, изогнутый; 2). Косолапый; деген түшүндүрмөлөр менен берилип синонимдик катмар катары *мыйрык* / *койрык* / *тыйрык*; *мыйрык-тейрик*, *тыйрык-мыйрык* формалары да бар экендиги көрсөтүлгөн. Этиштик мааниде *мыйры-*(быть согнутым, сгибаться) этиш сөзүнүн туунду формалары катары *мыйрыл-*(быть искривленным, кривиться), *мыйрында-*(извиваться), *мыйрындат-*(извивает), *мыйрындаш-*(вместе кривляться) д.у.с. түрдө колдонулары көрсөтүлгөн. Казак тилинде *майтык*/*майрык-маймак аяк*, өтмө мааниде *қолпизган, олпы-солпы, еписиз*; татар тилинде 1). *чалыш аяк*лы. 2). *килбәтсез, шыксыз*; башкыр тилинде-*тайыш, тайыш аяк*, 2). *Килбәтһез, шөкәтһез*; өзбек тилинде-*таутоғ* маанилеринде болорун байкадык. Берилген түшүндүрмөлөрдүн бардыгында маанилери *кыйшык, түз эмес, бир жагына жантайган* деген абалда берилген.

3.1.5. “Манас” эпосунда диетологиялык аталышындагы түшүнүктөрдү билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык - семантикалык этимологиясы.

Мүнөздөп тамак берүү *сүт, суу, шекер, бал сыяктуу тамак-аштарды дары катары колдонуу* менен дарылоо; Мисалы: Жарадар болгон Манасты Каныкей:

*Кансыраган экен деп,
Чаначка куйуп артынып,
Жылаңач уйдан сүт алып.
“Суу ичип көзүн ача алса,
Көөнүндө кебин айталса,
Өзөгү сак экен,- деп [62, 281-б].*

*Бармактай тамак таттырбай,
Эс алган сайын баатырга,
Муздак суудан ууртатып,
Кылт дедирип жуткуруп,
Жел киргизбей кумшутуп. [62, 281-б].
Ал Каныкей турбады,
Шекер кошуп сүт берип,
Улам-улам бат берип [62, 282-б].* дарылайт.

Бул топто келтирилген маалыматтардын ичинен дарычылык касиети бар *сүт, бал, шекер* сөздөрүнүн семантикалык жана этимологиялык маанилерине көз чаптыруудан мурда мүнөздөп тамактануу деген эмне, бул боюнча азыркы илимий медицинада жана элдик дарыгерчиликте кандай маалыматтар бар деген суроону аныктап-тактап көрөлү. Ден соолук энциклопедиясында *мүнөздөп тамактануу* (диета менен дарылоо) — атайын белгиленген тамактануу рационун жана режимин ооруну дарылоо жана алдын алуу максатында пайдалануу. Мүнөздөп тамактануу демейде өзүнчө дарылоо ыкмасы эмес, ал дары жана башкалар дарылоо ыкмалары менен бирге сунуш кылынат [27, 482-б]. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө мүнөз тамак-майы, тузу жок жеңил тамак; оорулуу киши ичүүчү диеталык тамак [112, 240-б]. деген түшүндүрмөлөр берилген. Эпосто ооруган адамга же жарадар болгон жоокерге мүнөздөп тамак берүүдө жогоруда мисалдарда келтирилгендей дарылоодо *сүт, суу, бал, шекер* ж.б. кошулат. Мисалдардан бал жана шекер сөздөрүнө этимологиялык анализ жүргүзүүгө аракет кылдык.

Э. Севортяндын сөздүгүндө *бал / bal* түрк, азербайжан, каракалпак, кыргыз, ногой, татар, башкыр тилдеринде; өзбек тилинде жана диалектисинде *bol / бол*; казак тилинин диалектисинде *nal / pal*; чуваш тилинде *nyl / ril*; алтай тилинде *möt / бал*; Ал эми бал саткан сатуучуну *balci / балчы* аташат. Ошондой эле бул эмгекте И. Гелеви баш болгон окумуштуулардын грек тилинин сөз башындагы м тыбышынын б тыбышына өткөндүгүн айтып, санскрит тилинде madhu “мед” экендигине токтолсо, британиялык түрколог Дж. Клосон *бал-* байыркы индоевропа тектүү тилдерде, түрк тилдеринде баштапкы *-м* кабыл алынбай турган мезгилге

тиешелүү экендигине токтолот. Жыйынтыктап айтканда *madnu* “мёд” деген түшүнүктө колдонулаарын айтат. [86, 47-б]. Ал эми монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө *бал* сөзүнө төмөнкүдөй түшүнүк берилген: **BALI** Халхас, бурят, калмак тилдеринде - *бал*, монгол тилинде -*бал* (мёд.)◇ ← Тюрк.: др.-тюрк. *bal* . (Түрк тилдүү болушу мүмкүн болбогон монгол сөздөрү күмөн, сөздүктө ← белгиси менен белгиленген). [122, с.70]; Ал эми бул сөздүккө салыштырмалуу байыркы түрк сөздүгүндө *bal* сөзү орус тилиндеги мёд сөзүнүн маанисинде [108, с.79]. Ал эми К.Юдахиндин сөздүгүндө **Бал I.1.** Мёд. Балдай ширин; бал челек; 2. Фольк. бал ачыт, бал кайнат; кеби ширин, сөзү бал; **Бал II.араб** тилинин бал ачтыр-төлгө сал; бал китеп-төлгө китеп; **Бал III. иран** тилинин күрүч же беде талаасы бөлүнгөн төрт бурчтуу кырка тоо; **Бал IV.** Бал-бал күйүү, бал-бал жануу; **Бал V.**бал (кече, бий кечеси) [105, 102-б]. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген мисалдардан улам, *бал* сөзү (мёд) түрк тилдери менен монгол тилдеринде параллель колдонулуп, бал таттуу, ширин зат экендигин байкадык. Ал эми эпосто бал тамак-аш катары эле эмес, анын дарычылык касиети бар зат экендиги белгиленет. Бал сөзү төмөндөгүдөй жолдор аркылуу жасалат: **Морфологиялык жол менен** бал-зат атооч; жалпы ат; жөндөмө мүчөлөрү менен жекелик жана көптүк түрдө, таандык мүчөлөр менен жекелик жана көптүк санда жөндөлөт; Мисалы: *балдын, балга, балды, балда, балдан, балдардын, балдарга, балдарды, балдарда, балдардан; Балым, балың, (балыңыз), балы;* Салыштыруучу **-дай** мүчөсү жалгануу менен *балдай;* **-күдүктү билдирүүчү -дыр** мүчөсү жалгануу менен *балдыр;* кесипти билдирүүчү **-чы** мүчөсүнүн жалганышы менен *балчы;* жоктукту билдирүүчү **-сыз** мүчөсү жалганып зат атоочтон сын атоотук маанидеги *балсыз* сөзү; ж.б.; Бал сөзүнүн синоними: *асел*, ал эми *балл (унай, кече) маанилери – омофон маанисинде;* Бал сөзүнө байланыштуу сөздөр-*аары, балчелек, балчы;*

Шекер -К.Юдахиндин сөздүгүндө араб тилинен киргендиги берилет. Орус тилине которгондо сахар түшүнүгүн берет. Кум шекер [106, 406-б]. фольк. материалдарда **шекер кеп же кеби шекердей** сыяктуу салыштыруу

маанилеринде колдонулат. Кыргыз тилиндеги шекер сөзүнө байланыштуу туунду сөздөр: морфологиялык жактан заттык мааниде (жалпы ат) жөндөмө мүчөлөрү, жекелик жана көптүк түрдө, таандык мүчөлөр менен жөндөлөт. Синонимдик катмарлары болуп, *кумшекер*, *кант* сөздөрү колдонулат. Байланыштуу сөздөрү- *шекердей*, *шекерлүү*, *шекерсиз ж.б.* Ал эми алтай тилиндеги мааниси: *кант*; с. *чикир*; Оно сахарлу таарга учурап, [аюлар] сахарды аайы-ба жы жок ип алгандар (С. Суразаков) Анан, бир мүшөк кантты сүзүп, [аюу] өтө көп жеди [120, с.575], *чикир* сахар; ср. *Шукир* [120, с.815].

Шукир сахар; јаанам шикирди таарлап алатан бабушка покупала сахар мешками. Туунду сөз алтай тилине салыштырмалуу монгол тилинде шекер сөзүнүн түшүндүрмөсү *čiker* [перс. šakar ← иран. sukara] Халхас тилинде *чихэр*, калмак тилинде- *шикр*, бурят тилинде-*шэхэр* (сахар) [122, с.143]. деген түшүндүрмөлөр берилген. Бул тилдерге салыштырмалуу орус тилинде *шекер* сөзүнүн этимологиясы төмөнкүдөй: байыркы индия тилинин *saknaron*, кийин грек тилинин *saknaron* (сахар), латынча *saccharum* (кант) сөздөрүнөн алынган. Түпкү булагы катары байыркы индиялык уңгусу *sakkhara* “кум, шагыл”, кийинчерээк “кум шекер, кант” (Сахара чөлүнүн аталышы) сөзү эсептелинет. Ушундан улам санскрит тилинде *чаркара*, пали тилинде *сакхара*, перс тилинде *saekaer*, араб тилинде *sukkar*, италия тилинде *zuccherо* оошуп колдонулат. [интерн. булактарынан, онлайн сөздүк]. Демек, бардык тилдерде эле *шекер* сөзү кум сымал майда, кристалл түрүндөгү таттуу азык катары анын ичинде түрк тилдүү элдеринде *шекер* / *шикир* / *чикир* түрүндө колдонулат.

3.1.6. “Манас” эпосунда “ырым-жырымдык дарылоо” түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Бул топко *суу бүркүү*, *учуктоо*, *кебек түтөтүү*, *курмушу түтөтүү*, *садага чабуу* сыяктуу мисалдарга токтолдук. Турмуштук ар кандай

кырдаалдарда кандайдыр бир себептерден улам адам кыска убакыттын ичинде эс учун, акыл-эсин жоготот. Бул учурлар тууралуу элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн анын ичинде “Манас” эпосунан да кезиктирүүгө болот. Далил катары Ж. Мамайдын айткан вариантынан төмөнкү мисалдарды алалы:

*Эки сары күчүктүн,
Биринин ичин жарышты,
Эси оогон кечилге,
Садагага чабышты,
Курмушу менен учуктап,
Куу курмушу журттан таап,
Башына кебек түтөтүп,
Эс алдырып алышты [61, 33-б].*

Белгилүү болгондой элдик дарыгерчиликте эс учун жоготкон учурларда атайын ыкмаларды колдонушкан. Алсак, эси оогон адамды эс алдырууда кебек түтөтүп, курмушу менен учуктап, суу бүркүп, кээ бир учурларда садага чабышкан. Аталган ыкмалар дарыгерчиликтин мистикалык түрүнө кирсе дагы өзүнүн жакшы натыйжасын бергендигин байкоого болот. Ал эми бүгүнкү күндө деле кээ бир учурларда бул ыкмаларды колдонушат. Бул ыкмалардын аталыштарына айрымдарына кыскача анализ жүргүзүүгө аракет кылдык. **Учуктоо- учукта I** Суук тийип, чыйрыгып, сасык тумоолоп калган адамды айыктыруу максатында кычкачты же башка темирди отко салып кызартып, андан кийин чөйчөккө же чыныга куюлган сууну улам-улам ууртап алып, аны ысытылган темир аркылуу адамга бүркүү. *Үнү дагы киркиреп калыптыр. Учуктайынбы?* (Токомбаев). **Учуктап коюу 1. учукта I** менен бирдей. 2. *өт.* Тил албаган адамды, көпкөн жигитти сабап эпке келтирүү. **Учуктат учукта** этишинин аркылуу мамилеси. **учуктоо учукта** этишинин кыймыл атоочу [113, 591-б]. Учук сөзүнүн кыскача этимологиясына токтолсок, Байыркы түрк сөздүгүндө **uċig** сып, налет на губах; **uċig II** uċig jelpik *парн.* Лихорадка; jogadmayuluу uċig jelpik Неисчезающая лихорадка [108, с.604]; Э. Севортяндын Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү эмгегинде төмөнкүдөй маалыматтарды келтирүүгө

болот: *учук* / *uċig* I. Кыргыз, алтай, шор ж.б. тилдерде; *учух* / *uċux*-хакас тилинде; *ужук* / *ugug* тува тилинде; *ушык*-казак тилинде;

Учук / *uċig* / *учык* - түрк, кыргыз, уйгур, өзбек тилинде- *учук* / *uċuk*; ногой тилинде *ушык*; ж.б.

1.Суук тийүүдө, дене табы көтөрүлгөндө эринге чыгуучу исиркек; (түрк, азербайжан, кыргыз тилдеринде); казак, каракалпак, өзбек, уйгур тилдеринде эринге чыккан исиркек;ногой тилинде исиркек (сыпь) ж.б. [85, с. 616-617].

Жыйынтыктап айтканда, элдик дарыгерчиликтин ыкмасы катары учуктоо (үшүп, чыйрыгуудан улам ооруган адамды) ысытылган темирге суу бүркүү менен ооруну коркутуп чыгаруу болуп эсептелгендиктен *учукта* сөзү колдонулса керек.

Жогорудагы мисалда келтирилген *курмушу түтөтүү* ыкмасындагы *курмушу* сөзү монгол жана түрк тилдериндеги орток сөздөрдүн бири болгондуктан кыргыз тилинде *курмушу* – *курумишу* варианттарында колдонула берет. Бул аталыш эки тилге тең таандык болуп, бирок этимологиялык жактан кандай морфемалардан куралгандыгы, кайсы тилге таандык экендиги ачык билинбейт [88, 39-б]. Бул жерден көңүл бөлүп айта кетүүчү нерсе *курмушу-курумишу* сөздөрүндө метатеза кубулушу ачык байкалат. Ал сөз ортосундагы *м // ш* үнсүз тыбыштарынын орун алмашуусу аркылуу жүрүп, тилде сөз варианттуулугу пайда болот. Бирок бул учурда сөз мааниси өзгөрбөй, эки вариантта тең колдонула берет. Бул кубулуштагы дагы бир өзгөчөлүк-түгөй сөздүн бириндеги элемент (тыбыш, муун, мүчө) алгачкы да, экинчисиндеги да ошолорду түзүүчү тыбыштардын орун алмашкан түрү катары эсептелиши керек [80, 64-б]. Кыргыз тилинде метатеза кубулушу жүргөн сөздөр абдан көп жана алар оозеки кепте арбын колдонулат. Мисалы, тегирмен-темирден, бөксө-бөскө, каракчы-каракчы, күмөн-күнөм, балчык-чалчык, балчыйып-былчыйып, жөөлү-дөөрү ж.б. Бул айтылган маалыматтарга улай алтай тилдеринин сөздүгүндө *курымчы* / *курумишы* I пояс; кур, курдак; *курымчы* / *курумишы* II. Кошма, войлок (старый, продымлённый, пожелтевший); Демек, түрк тилдүү элдердин

көпчүлүгүндө *курумушу / курмушу* сөзү – *кур, эски, ышталган кийиз* маанисин берет.

Садага чабуу- садага сөзү араб тилинен кирген. 1. Оору-сыркоодон, кырсыктан кутулуу, ар кандай балаадан сак болуу максатында жасалган курмандык жана бирөөгө берилген кайыр. *Бай Жакыптын малдарын, Манасына садага, Бөлүп койсок не болот?* («Манас» С.О.). 2. Эркелетүү, *Энеңердин колунан даам таткыла, садагалар!* (Сыдыкбеков). *Бактылуу эркин элимдин Балдары силер, садага!* (Нуркамал). *Кээде садага кагуу, садага берүү, курмандык чалуу, садага кылуу* деген формалары колдонулат [113, 364-б]. **Кебек түтөтүү - I. Кебек** - арпа, таруу, конок сыяктуу эгиндердин сокуга салып актагандан, түктөгөндөн же тартылгандан кийинки эленип ташталган кабыгы. *Тазалады кебектен, Өткөздү далай электен* («Жазгыч акындар»). *Түктөп ийип арпаны, Кебегин атала чалып бергендир* («Манас»). [112,739-б].

Түтө I 1. Жалындап күйбөй түтүн чыгуу, түтүн чыгаруу, быкшуу. *М; Билигин көтөрсө ыш түтөйт* (Сыдыкбеков). 2.өт. Күйүт тартуу, кайгыруу. *Сонунбү жалгыз бир тууганынын жаш кеткенине түтөп жүрүп жүрөк ооруга чалдыкты.* Эпостон Ж. Мамайдын варианты боюнча:

*Көрүп Бакай шашылып,
Бетине суудан чачтырып,
Эс акылын таптырып,
Сөзүн укту айттырып* [62, 142-б]. деп сүрөттөлсө,

С. Орозбаковдун варианты боюнча:

*Басып келип Акбалта
Талып калган Жакыптын
Көөдөсүнө бүрккөнү.
Көтөрдү башын бай Жакып,
Суудан бою үрккөнү* [56, 67-б].деп сүрөттөлөт.

Суу бүркүү- сөз тизмегиндеги **бүрк сөзү**-сууну же суюк затты, газды катуу кысым менен чачырата чыгаруу, атырылта чыгаруу, катуу чачыратуу [113, 316-б]. **Бүркүм** -заттык мааниде, жекелик жана көптүк санда жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлөт; Туунду сөздөр: *бүркүү-бүрк* этишинин кыймыл

атоочу; *бүрктүр-бүрк+дыр=бүрктүр бүрк* этишинин аркылуу мамилеси; *бүркүш-бүрк+ыш=бүркүш* этиштин кош мамилеси; *бүркүм суу-бир бүркүү* үчүн алынган суу;

1.Бүркүмгө келбөө-1. Аз эле болуп калуу, бир азда эле түгөнүп тим болуу. Мунуң, бир бүркүм да болгон жок; 2. Туруштук бере албоо. (К.тил. фраз.сөз. 29-б.) Алар мындай абалы менен бүркүмгө да келбейт. Жыйынтыктап айтканда, элдик дарыгерчиликте эс-учун жоготкон адамга *эски кийиз күйгүзүп, садага чабуу, кебек түтөтүү, суу бүркүү* жолу менен жардам беришсе азыркы учурда эл арасында арча, адырашман сыяктуу ыйык делген өсүмдүктөр менен аластап келишет. Илимий медицинада химиялык жол менен жасалган дары-дармектер колдонулат.

3.1.7. “Манас” эпосунда физиология түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Эпосто кездешкен дарылоонун дагы бир ыкмалары – *укалоо, (массаж) денени жибитүү, тебелөө, денедегу сары суудан арылтуу ыкмалары*. Бул ыкмалар тууралуу эпостон төмөнкүдөй мисалдарды келтирдик.

*Жонундагы баягы
Уюп калган сары суу,
Аркасын Жолой эзиптир,
Колдун уусу нетиптир,
Уюп калган сары суу
Кармоосу менен Жолойдун
Боюна тарап кетиптир.
Аткып Жолой жүрүптүр,
Ары-бери сүрүптүр,
Абакеңдин соорусу
Кармаганын сүйүптүр [58, 224-б].*

Бул келтирилген мисалдарда “*сары суу*” оорусу жөнүндө айтылат. Манасчынын пикиринде денедегу уюп калган *сары сууну укалоо, тебелөө, ары-бери сүрүү* менен арылууга боло тургандыгы баяндалат. Илимий медициналык көз караш менен алып караганда “*сары суу*” [121, с.168].

сөөктүн ашташкан жериндеги уюп калган саргыч нерсе. *Муунду сары суу алып*, Бурулуп кызыл өң азган (Токтогул) [113, 381-б]. Туунду маани катарында **сары суу**-сыворотка, айрандан, быштактан, сүзмөдөн у.с. заттардан сарыгып чыккан саргыч түстөгү суюктук; Алтай тилинде **сарсу I** (сарзу) сыворотка; **сарсу II/сарсу-сап** мед.болезнь суставов, ревматизм; [120, с. 573]. Демек, **сары жана суу** деген эки компоненттен туруп, саргыч түстөгү суюктук деген маанини берсе, бул компоненттер өз алдынча турганда төмөндөгүдөй маанилерди берет. **Сары I- 1. Жёлтый** – во всех источниках кроме як.; 2. **Русый** – кирг, ккалп.; хак., чув. –*сарä*; *Белокурый*-тат., *блондин*-ног., уз., алт., хак.,чув.; 3. **Рыжий**-турк., тур., бал., кирг., ног., тат., уз., уйг.; 4. соловый (желтоватый со светлым хвостом и гривой)-каз.,алт., тув.; 5. саврасый (светлогнедой с черным хвостом и гривой)-чув. (*сарä*); 6. сивый; седой, белый; бледный; -чув. (*шурä*); 7. Яркий, красный; светлый,красный; наливной,спелый-чув.(*сарä*); 8. Масло-як.; В нек. источниках **са:ры** отмечено значение желток **йүмүртқа ҳарыҳы** баш.; желтуха **сары ав*ырув*ы** кир. **Сары о:ру**; [129, с. 220-221].

Ал эми кыргыз тилинде **сары I** түс, алтын түстөнгөн өң. **Сары II** көптү уккан, билген, бардык нерседен маалыматы бар кыраакы адам. *Көптү көргөн карылар, куйма кулак сарылар* [113, 380-б]. Берилген түшүндүрмөлөрдөн улам кыргыз тилинде **сары** сөзүнө байланыштуу туунду сөз тизмектери: *сары жыгач, сары май, сарыгуу, сарык жана ошондой эле фразеологимдик катмарлардан да кезиктирүүгө болот. Мисалы, сары эсен, сары казак болуу, сары таман, сары оору, сары карын, сары майдай сактоо, сары ооз балапан.*

Сары суу сөз тизмегинин экинчи компоненти **суу** сөзүнүн этимологиясы төмөнкүдөй: **Суу** сөзүнүн байыркы уңгусу-**сув***. 1. Вода во всех источниках; 2.река-түрк., азербайжан,татар, ккал.,ног., баш., хак.;

4. Напиток-(suv) чув.; питье, жидкость-як.;
5. 4. Сок-турк.,тур., аз.,кум.,уз., кирг.,тоф.;
6. Слеза-закалка “металла” кирг., в диал. Тур.яз;

Значение “сок” связанное *үзүм сувы кирг. жүзүм суусу; чув. хуран шыве-берёзовый сок*; [129, с. 348-349]. Бул маалыматтарга улай кыргыз тилинде **суу** сөзүнүн берген маанилери: **Суу I** Булак, өзөн, дарыя, көл, деңиздерди пайда кылуучу, химиялык жагынан алганда водород менен кислороддун кошулушунан келип чыккан түссүз суюктук. **Суу II 1.** Илеби кайтуу, муздоо, салкын тартуу. *Сууган тамак. Күн сууп калды*; **2.** Мурдагыдай болбой калуу, кызуу болбой, көңүлү кала түшүү, деми кайтуу, басаңдоо. *Көңүлүм сууп калды. Көксөсү суу*; **3.** Тапталуу, көкүрөгү басылуу, мыкты чуркай турган болуу. *Сууп калган буудандар*; [113, 415-416-бб]. Келтирилген түшүндүрмөлөрдөн улам эпосто берилген **сары суу** сөз тизмеги туунду сөз катары колдонулуп, бул мисалда оору маанисин түшүндүрөт.

Укалоо- укала колду ныктай сүргүлөө, укалоо. **Укалат укала** этишинин аркылуу мамилеси; **Укалоо укала** этишинин кыймыл атоочу [113, 576-б].

Ал эми Э. Севортяндын сөздүгүндө укала сөзүнүн башаты болгон байыркы **үв'e / üwe /уша (уз/ув/ужа (мять руками,разминать, кырг. Үбөлө,үбөлөнүп I** түрк тилинде (*uvat*-раздроблять, измельчать) түрк диалектисинде; **II. ү-р;үк-/-йк** кыргыз, казак, каракалпак, уйгур диалектисинде **үк-үт** буудай же башка дандарды майдалоо; **йк-/ йк** көп түрлөрүнүн бир бөлүгү катары **уқ-ала, уқ-але** - майдала, талкалоо; ж.б.

Демек, кыргыз тилиндеги **укала** сөзү жогоруда белгиленгендей, **ук + ала мүчөсүнүн** (кыймыл-аракеттин көп кайталанганын билдирүүчү мүчө) жалгануусу аркылуу жасалган [85, с. 616]. **Укала** сөзүнүн туунду формалары катары: **укалоо, укалат, укалатуу, укалаш** ж.б. сөздөр эсептелинет. Бул жерден дагы белгилей кетүүчү нерсе адабий тилден айырмаланган диалектилик өзгөчөлүктөрдү дагы байкайбыз. Анткени, адабий тилге салыштырганда говорлордогу тыбыштык жактан айырмаланган сөздөрдү т.а. фонетикалык диалектизмдерди көп кезиктиребиз. Мисалы, **укала-ушала, сызык-чызык, топурак-тупурак-турпак** ж.б. Ал эми **укала сөзү** бүгүнкү илимий медицинада массаж деген аталыш менен колдонулат. Ушул массаж сөзүнө байланыштуу айрым түрк тилдүү элдерде төмөнкүдөй аталыштар

бар: .Мисалы, алтай тилинде *сыйму*-массаж, *сыймучы*-массажист, *сыйма*-кимдир бирөөнү сылоо; *сыйман*-сылоо ж.б; [120, с. 626]. Казак тилинде массаж - *сылау, уқалау, массажист(ка) - сылаушы, уқалаушы*; монгол тилинде *ilbi- [il-bi]*; халхас тилинде *-илбэ*, бурят тилинде-*эльбэ*, калмак тилинде – *илв* сылоо, эркететүү, укалоо; [123, с.100].

3.1.8. “Манас” эпосунда токсикологиялык түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы.

Элдик оозеки чыгармачылыкта анын ичинде “Манас” эпосундагы баатырды ууландыруу, денедеги ууну чыгаруу мотивдери кенен сүрөттөлөт. Ууландыруу баатырдык эпостордогу салттуу мотивдерден. Мында жеке душманын гана ууландырбастан өз жанын, мансап-бийлигин сактап калуу үчүн да жакын адамын ууландырышат. Алсак, ошол эле Жакып Семетейден коркконунан, өз жанын сактап калуу үчүн небересин ууландырат. “Манас” эпосунун Ж. Мамай жана С. Каралаев айткан варианттарында “Көзкамандар окуясында”, “Алмамбеттин тыргооттун каны Канышайды өлтүргөнү”, “Сейтектин төрөлүшү”, ж.б. окуяларда кеңири баяндалат. Анда Алмамбет Канышайдын үй кызматчысын өлтүрүп,анын кийимдерин кийип, айлакерлик менен:

*Анда-санда Алмамбет,
Камдай барган ууларды
Бийлемиш болуп билгизбей,
Көп кытайга коргөзбөй,
Көнөк менен көөкөргө
Куюп жүрөт Алмамбет [60,134-б].*

Ал эми ууланган адамдардын абалы мындай сүрөттөлөт:

*Ичкен жерде бүк түшүп,
Төбөсү менен тик түшүп,
Өлүп жаткан мындан көп.
Оозунан көбүк чубуруп,*

*Баса албастан тыбырап,
Араң жаны кыбырап,
Сулап жаткан андан көп [60, 134-б].*

Эпостун Ж. Мамай айткан вариантында сүрөттөлгөндөй ууну ачытылган бозого, кымызга, аракка кошуп беришсе, С. Каралаевдин “Сейтек” эпосунда жаңы төрөлгөн баланын киндигин кесүүчү устараны да атайын даярдалган ууга чылап баланы ууландыруу үчүн даярдашкан. Мисалы,

*Биз көчүп мында келгени,
Манас бир да келбеди,
Чылап койгон уу турат,
Келсе суна берели. [62, 274-б].
Бул устара мизине
Ажыдаардын уусунан,
Чык этпес уунун буусунан
Мизине мыктап салдырдым [131, 15-б].*

Ууландыруу мотивинде уунун чык этпес уу, күйдүргөн уу, чачама уу сыяктуу түрлөрү айтылат.

*Чоң атаң ал чочконун үйүндө
Күпчөккө салган бозону,
Ичинде күйдүргөн уусу кошо бар.
Чачпакка салган бозо бар,
Чачама уусу кошо бар [133, 240-241-бб].*

Күйдүргү уу- *күй* этиш сөзүнө + этиштин аркылуу мамилесин туюндурган **-дыр** мүчөсүнүн жана **-гы** этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу аркылуу жасалат. Ал эми К. Юдахиндин сөздүгүндө күйдүргү **1.** Сибирская язва; **2.** перен. жгучий; күйдүргү уу сильный яд; **3.** Перен. бедовый, смелый; 106, с. 460]. Ал эми **чачама уу** – *чача* + *ма* деген бөлүктөрдөн турат. **Чача** сөзүнүн этимологиялык маанисине токтолсок: Чача-эт же башка нерсе тамакка (кызыл өңгөчкө) туруп калышынан адам какайт. Ал эми шилекей же тамактын бүдүрү кекиртект жакка кетишинен адам чакайт же чачайт. Мына ушул *чака* же *чача* этиштери *кака* сөзүнүн бир же эки **к** тыбышы **ч**

тыбышына алмаштыруудан келип чыгып, андан айырмалуу маани берип калган: *кака* > *чака* > *чача* [91, 248-б]. Демек, *чачама уу* сөзү *чача* сөзүнө + *-ма* (этиштен зат атооч жасоочу) мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалып, аны ичкен адам какап-чакап, аба жетпей муунган абалдан улам айтылса керек деген пикирдебиз. Ал эми *уу* сөзүнүнүн түшүндүрмөлөрү төмөнкүдөй: *Уу I.1.* ууктуруучу зат; 2. *өтм.* Кайгы, зар, муң, азап; 3. *өтм.* Жан кейитип, жанга баткан абал. *Уу II.1.* Мергенчилик, аңчылык, балык кармоочулук. 2. Кандайдыр бир иштин шарты, ыгы, жолу, жөн-жайы, ички сыры; *Уу III.* Тартипсиз, баш аламан чыккан үндөр, кыйкырык-сүрөөн, дуулдаган дабыш [113, 587-б]. *Уу IV.ар.* (*ху-он.т.е.бог*) возглас, котормоюм дервиши сопроваждат свои радения [106, с.311]; Алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө *яд-корон*; смертельный яд -*өлүмдү корон* (русско-алтайский словарь под. ред. Н. А. Баскакова 1963. с 861); Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө - *АуI* (*ср. ауау I*) Халх., бур., калм. *аг* *сильно, крепко, туго* (например, об узкой обуви, приставшем комке грязи); бур., калм. *острый, крепкий, горький* (например, о пище). \diamond – Як. *ах острый вкус в пище*; (?) кирг. *уу яд* [122, с.37]. деген маанилерди берет. Ал эми Э. Севортяндын сөздүгүндө **I** А:ВЫ/А:WІ турк.; аву (кир.=каз.); *аи, аги, аг, ави* тур.диал.ағы/аүі аз.; *агу/аүи* кум., кбал., каз., *аүилуү* (“ядовитый”), *ога/оүа* уйг.;

II у:в/и турк.диал., *ув/иw* кум., кбал.,ног., ккалп.;ув/уу кар.; у:/и: турк.диал., кир., (уу): *у/й каз.*; *ыв/iw* баш.диал.;

А:вы~агув~агу и остальные двухсложные формы-производные, образованные аффиксом-(*а*) *г~ы~у-* в значении средства/орудия действия от глагольного члена омонимической пары а:г “отравлять” а:г “горький”. *Авгу* (*ав-+-гу*) ядовитый: у:к(< у:+-к) кир., о:г(<о:+-к)тув., о:х(<о:+-х) хак.у:лук-(<у:+-лук)-кир. Все формы созначением “отравляться” [85, с. 67]. деген түшүндүрмөлөр берилген. Демек, кыргыз тилинин лексиконундагы *уу* сөзүнүн баштапкы формасы бардык түрк тилдерине мүнөздүү болгон *аи, аги, аг, ави* формасында болуп, кийинчерек фонетикалык өзгөрүүгө учуроонун негизинде (байыркы тилде созулма тамгалар болгон эмес) азыркы биз

колдонулуп жаткан **уу** формасына өткөн. Буга мисал катары *буудай-буздай, тоо-таг, суу-суу ж.б.алсак болот. Уу* заттык маанидеги сөз болгондуктан жөндөмө мүчөлөрү (*уунун, ууга, ууну, ууда, уудан*); жак мүчөлөрү (*уум, ууң, уубуз, ууңар, ууңуздар*) жалганат; сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен *уу + -лар* (көптүктү билдирүүчү мүчө) > *уулар*; *уу + -дай* (салыштыруучу мүчө) > *уудай*; *уу + -дыр* (күдүктү билдирүүчү мүчө) > *уудур*; *уу + -к* (кыймыл атоочтун мүчөсү) > *уук*; *уу + -ла* (зат атоочтон этиш жасоочу мүчө) > *уула*; Мындан сырткары *уу коргошун, уу тырмак, уу тил, уу-дуу болуу* сыяктуу сөз тизмектери колдонулса, *уу* сөзүн туруктуу сөз тизмектердин курамынан да кезиктирүүгө болот. Мисалы, *уу десе, дуу деген; суу ич десе, уу ичкен; мойнунан байлаган ит ууга жарабайт; тилден бал да тамат, уу да тамат; ж.б.*

Кыяр I 1. Амал-айла. 2. Амал-айла өнөрүнө ээ адам. Кээде окумал, амалдуулуктун окуусун билген катары да айтылат. 3. *Өт.* Акылман, билгич, көрөгөч. *Кыйын экен кыяры* («Манас» С.О.). 4. Митаам, амалдуу, айлакер, сыйкырчы [113, 172-б]. деген түшүндүрмө менен берилсе, монгол тилинде **ᠵᠠᠶᠢᠭᠠᠷ** [*ᠵu-yi-γur] Халх. *зуйгар* льстивый, хитрый; калм. *зүүһүр* коварный. ◇ – Др.-тюрк. *juṛla-* обманывать, хитрить; кирг. *жуйкур, жуукур* двуличный, льстивый; интриган (← монг.?). деген түшүндүрмө менен берет [123, с.94]. Ал эми *жуйкур / жууку* сөздөрү *анткор, митаам, чубут, куйту* деген маанини берет. [112, 541-б]. *Жуйкулан, жуйкур, жуйкурлан / жуукурлануу, жуукурлук, жуукурсунуу* сыяктуу маанилерде колдонулат. Кыргыз тилинде **кыяр** сөзүнө маанилеш **кыйды** - *куу, митаам, айлакер* деген маанини берген синонимдик катмары дагы бар. Ал эми **кыяр сөзү кыяр + -ак деген бөлүктөрдөн туруп, кыяр** (митаам, куу адам) + **-ак** (*сын атоочтон сын атооч жасоочу мүчө*) жалгануу менен **кыярак** сөзү жасалды. Ал эми **кый + -а + -р** (*этиштен этиш жасоочу мүчөлөр жалгануусу менен* > **кыяр** сөзү жасалса, **кыяр** сөзүнүн синонимдик маанилеш сөзү болгон **кыйды** сөзү **кый + -ды** деген бөлүктөрдөн туруп, төмөнкү маанилерге ээ. **Кый 1.** Кандайдыр бир курал менен кесе чабуу, чаап кесүү; **2.** Тууралап, ылайыктап

эп келтирүү; 3. Кандайдыр бир нерседен кечүү, аябоо, ыраа көрүү; Натыйжада уңгусу **кый** этиш сөзүнөн кыйгак, *кыйгач, кыйгыл, кыйдам, кыйкаң* анын формалары (*кыйкандоо, кыйкаңда*), *кыйма* (1. туюк шишип чыгуучу жара; 2. Нерсенин четинин кыйып жасалуусу) жана **кыйды** сөзү анын формалары (*кыйдылан, кыйдылануу, кыйдылык*); ж.б. бир топ сөз формалары колдонулат. Учурда **кыяр** сөзүнүн ордуна **кыйды / кыйты / куйту** (кыйтындап, куйтундап ж.б.) сөздөрү колдонулат. Бул маалыматтарга салыштырмалуу алтай тилдеринде **кый** сөзүнүн берген маанилери төмөнкүдөй: **Кый** 1) резать наискось; 2) натирать, мозолить; 3) перен. уклоняться, устраняться; 4) перен. миновать, проходить мимо; 5) перен. избегать, ускользать; 6) двигаться наискось; огибать; 7) переваливать (о солнце); *кыйа көр* - косо смотреть; *кыйа-тейе* нареч. вкривь и вкось; *кыйал* вина, грех; *кыйгак* бот. осока; *кыйгас I* вредный; *кыйгас II* скупой, жадный; *кыйма I* 1) анат. прямая кишка; *кыйма II* кайма, отрочка; [120, с 431- 434]. ж.б. сөз тизмектерин колдонушат. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген маалыматтардан улам биздин пикирибизде, *кыяр*к атайын ачытылып даярдалган уу болушу мүмкүн же ошол ууну даярдаган *айлакер, митаам адам* болсо керек.

3.1.9. “Манас” эпосунда хирургиялык түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Турмуштук ар кандай кырдаалдарда алган жарааттарын айыктыруу үчүн же жара ырбап кеткендеги денедеги ирин, бузулган кандарды чыгаруу, шишикти жаруу сыяктуу дарылоонун каражаттарын жана ыкмаларын колдонуп келишкен. Бул жөнүндө эпостон төмөнкү мисалдардын катарында карадык. Алсак,

*Ичин жарып жинди алып,
Тазалап канын жуудуруп,
Катырма дары куйдуруп.* [62, 694-б].

Ата-бабаларыбыздын азыркы илимий медицинанын башатын мурдатан эле өнүктүрүп, жашоо-тиричилигинде колдонулуп келишкендигин

элдик оозеки чыгармалардан, анын ичинде “Манас” эпосунан, кеңири кезиктирүүгө болот. “Манас” эпосунан элдик хирургиянын элементтерин: кан күйгөн согуш талааларында же кадимки турмуштун ар кандай кырдаалдарында болсун, алган оор-жеңил жаракаттарын айыктыруу, сынган, чыккан сөөктү ордуна салуу, денедеги шишиктен, ириң, бузук кандардан тазалоо сыяктуу сүрөттөөлөрдү кеңири жолуктурабыз. Демек, элдик хирургия - “Манас” эпосунда кеңири таралган тармактардан экендиги талашсыз. Анда согуштан жарадар болгон жоокерге жаанын огу тиет, найза, кылычтан жаракат алат, колу-буту сынып же чыккан учурлар көп эле болот. Ошону менен бирге алган жаракаты ириңдеп, бузук кан, шишик толгондугу кездешет. Кыргыздар эч качан согуш талаасында жарадар болгон жоокерин таштап койгон эмес. Аны айыктырып кайра колго кошуп же алган жарааты оор болгон учурда айыкканча кайра артка жөнөтүшкөн. Мына ушундай учурларда жоокерлердин арасында аларды дарылоо үчүн атайын сыныкчы, кыбачы, канчы, тамырчы, тилмечи сыяктуу дарыгерлери болгон. Алган жаракатынын мүнөзүнө жараша дарылоо үчүн атайын аспаптар: **тинтүүр, аштар, наштар, картык, сапсалга, шимшүүр, бычак, искек** ошондой эле **чексе, күнсөр** өндүү дары-дармек салуучу, сактоочу, жасала турган дарынын көлөмүн өлчөй турган буюмдарды колдонушкан. Ал эми денедеги жараатка, кан токтотууга, бузулган ириң кандарды чыгарып тазалоого, катырып, кургатуу үчүн **эбен себен, апы-үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, куну, нуш, ийсең, жуушан, калдыркандын жалбырак, чар дары, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан** сыяктуу өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектерди колдонушкан. Кээ бир учурларда жаныбарлардын органдарынан алынган мисалы, кажырдын, түлкүнүн, аюунун, карышкырдын, кулжанын өтүн, көк жорунун таз карынын ошондой эле жаныбарлардын майларын, терисин, канын ж.б. пайдаланып келишкендигин эпостогу алынган материалдардан байкоого болот. Ал эми элдик хирургиялык ыкмалар, колдонулуучу каражаттар, дарыгерлер, оорулууну айыктырууда колдонулуучу өсүмдүктөрдөн жана жаныбарлардын кээ бир органдарынан

алынган дары-дармектер боюнча окумуштуулар И. Молдобаев, А. Муратов, Г. Ботоканова, Тентигул к. Назира, Н. Тахирова, Н. Турдубаевалар илимий изилдөөлөрүндө токтолуп өтүшкөн. Бул боюнча изилдөөгө алынып жаткан С. Каралаев, С. Орозбаков жана Ж. Мамайлардын варианттарындагы “Манас” бөлүмүнөн алынган материалдарда кездешкен элдик хирургиялык ыкмаларга жана колдонулуучу каражаттардын аталыштарына төмөндөгүдөй чакан этимологиялык анализ жүргүзүлдү. Алсак, Ж. Мамай айткан вариантта денедеги ириң, бузулган кандарды чыгаруу, шишикти жаруудагы ыкмалар төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

*Жарага дары чаптырып,
Эбеп, себеп, медеттен,
Ылайыктап бердирип,
Кулгунасын агызды,
Канчаларын сакайтып,
Өчкөн отун тамызды.
Кажырдын өтүн табышты,
Эси оогон неченин,
Тирилдирип алышты,
Каратып коюп Үрбүгө,
Жарадарын багышты [62, 651-б.].*

Бул материалда берилген хирургиялык ыкма – денедеги ириңдеп, күчөп кеткен жараны айыктыруу үчүн *кулгунасын агызуу ыкмасын* колдонушкан. Тактап айтканда ириңдеп кеткен жараны тешкилеп, бузук кан, ириңди агызуу менен тазалашкан. Ал эми *кулгуна* сөзүнүн берген мааниси 1.-*котон жара. Кулгуналуу 1. Сифилистик жара; 2. Өтмө маанисинде – ириңдүү, сыздаттып ооруткан жара. Кулгуналуу* сөзү мындай бөлүктөрдөн турат: *кулгу*, *кулгуу-* ичкенин оозунан чыгарып салуу мисалы, эмчектеги баланын эмген сүтүн сыртка чыгарып салуусу, *-на* этиштен зат атооч жасоочу мүчө. Демек, *кулгу+на* деген ириң, бузук кандары сыртка чыгып калган жаранын бир түрү.

Эпосто жарадар болгон жоокерлердин алган жаракатын, денедеги жара, шишиктерден арылтуу, дарылоо жолдору көп жолу эскерилет. Ал эми оору аталышы катары *жара*, *шишик* сөздөрүнө чакан этимологиялык анализ

жүргүзүп көрөлү. Алгач эле кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө сереп салсак **Жара-I**. 1. Талапка ылайык келүү, туура келүү, талаптагыдай болуу, жагып калуу. 2. Кандайдыр бир нерсеге көңүл буруу, назар салуу, көңүлгө алуу. 3. Жарайт формасында, макулдугун билдирүү. 4. Атоочтук формада жараган мыкты, ойдогудай маанини берет. **Жара II**. Кандайдыр бир кокустуктан пайда болгон шишип, ириндеп, ыйлаакчалар пайда болгон тери оорусу, жараат. [112, 467-б]. Ал эми Э. Севортяндын эмгегинде жара сөзү- **ЙА:РА** рана порез-турк., аз., *язва*, болячка— гаг., кирг., каз., ккал. Все исследователи, начиная с А. Вамбери, считают **йара** производным от глагола йа:р - резать, раскалывать. Дж. Клоссон полагал, что **йара**- монг. заимствование. Действительно, слово появляется в тюрк. источниках лишь с XIV в. Соответствие тюрк. анлаутного **й** монг. **й** тоже скорее говорит о заимствованном характера слова [126, с.139-140]. Равным образом **бур. яра** 'болячка, рана, короста, язва' является одноморфемным словом, но его киргизский эквивалент является двухморфемным словом: **жар**-колоть, раскалывать, зарезать, задрать +имя образующий суффикс **-а:** **жара** 'рана, язва, болячка' [122, с. 9]. Ал эми монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө **YARA** 1. [* уаг-а- на тюркской почве] *Халх., калм. яр, бур. яра, даг. жар (яра), дунс. jara*, мнгр. *jāra* болячка, рана, короста, язва; (иногда) сук в древесине. ◇ ← *Тюрк.: туркм. яра* рана, ранение; нарыв, язва, болячка [124, с. 222]. Мындан сырткары **SIRQA** [←* sīr-(ср. sira2)-qa] *Халх., калм. шарх, бур. шарха* язва, рана, болячка. ◇ – *Кирг. сыркоо* болезнь; больной [123, с. 120]; маанилерине күбө болдук.

*Шишиктин оозун ачтырды,
Балтанын көзүн таптырды,
Чириген эттер бултулдап,
Ириң агып кулкулдап,
Чайкалып суудай чулкулдап,
Кышкы муздай кузгундап,
Жарадан чыккан сасыктан,
Үйдүн ичи жыттанып,
Чара-чара ириң, кан,*

Токтоосуз ташып төктүрдү [62, 727-б].

Шишик сөзү - медицинада (*жаңы өсүш, бластома*) — *ашыкча өсүп чоңоюп кеткен ткандар* деген түшүнүк менен берилет [27,791-б]. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **шишик** сөзүнүн маанилери 1. Денени оорудан, урунуу, согулуу сыяктуу башка кырсыктардан улам шишип, чыңалып көөп кеткен, томпоюп калган жери; шишип кетүү илдети. 2. Диал. Шишик ооруга дары катары колдонула турган көп бутактуу өсүмдүк, куурай. [113, 716-б]. Алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө **тижик** 1. опухшее место; опухоль; 2. опухший; **Тижю-** опухать, пухнуть маанилеринде берилсе, казак тилинде –*ісік, өсне*, өзбек тилинде–*g'urra, shish*, татар тилинде– *шеш, кабарчык*, башкыр тилинде– *шеш*, хакас тилинде –*көбіг аалчы*, отеков, припухлостей, опухолей. Демек, кыргыз тилиндеги шишик сөзү **шиши** этиш сөзүнө +**-ык** атооч сөздөрдү жасоочу мүчөнүн жалганышы менен жасалды. Байланыштуу сөздөр: *шишимек, шишимел, шишимик, шишип, шишит, шишиңкиреген* д.у.с. колдонулат.

*Жаман жара экен деп
Көрүп кыйла жан кетти.
Эти ачынып алыптыр,
Эринбей турган эр Манас
Ичи күйүп калыптыр* [56, 60-б].

Келтирилген мисалда айтылгандай **эти ачынып калыптыр** сөз тизмектеринде **эти** сөзү **денеси** деген мааниде берилген. **Эт I** 1. Жаныбарлардын сөөгүнө жабышкан дене ткандары. 2. Союлган малдын, аңдын, канаттуунун, балыктын ж.б. азык-түлүк үчүн колдонулган желе турган дене заты. 3. Ар кандай жемиштердин желе турган жумшак заты. 4. Дене, бүткөн бой. **Эт II.** Кыймыл-аракеттин болушун, бир нерсенин иштелишин билдирүүчү көмөкчү этиш [113, 782-б]. Бул берген маанилердин ичинен **дене, бүткөн бойду** туюндурган мааниси дал келет. Алтай-орус тилдеринин сөздүгүнө сереп салсак, **эт же дене бой** сөзүнө маанилеш - **эт сөдк** (тело) сөз тизмеги туура келип, **эт** сөзүнүн берген маанилери кыргыз тилине үндөш, окшош. **Эт 1.** Мясо; *балтыр эт, чоң эт*; **2.** Мясной; *эт*

продукция. Берилген маалыматтарга улай Э.Севортяндын сөздүгүндө *ЕТ/ЕТ*

1. Мясо во всех источниках. 2. Тело, плоть –кирг., ккалп.,уз.,уйг., алт., хак., як., чув., 3. Труп, тело убитой скотины –як.; труп-чув.; 4. Мякоть (плодов,овощей) – турк., тур., аз., уз. 5. Плата за временное пользование конем и т.д. [85, с.311]; Ал эми *эти ачынып* сөз тизмегиндеги *ачынып* сөзү *ач+-ы+-н+-ып* деген бөлүктөрдөн турат. **Ачын I.** Жамынчысы ачылып калуу, ачык жатып калуу. **Ачын II.** Курсагы ачуу, тамак–аштан кемчил болуу, кыйноо тартуу. **Ачын III** 1. Ооруксунуу, ачыша түшүү. 2. Ызага батып, ачууланып жаалдануу. Келтирилген маанилерден *ооруксунуу, ачыша түшүү* деген сөз тизмегинин мааниси дал келет.

Эпосто кандайдыр бир себептерден көпчүлүк учурларда согуш талаасында жоокердин алган жаракаты ырбап кеткен учурлар жөнүндө дагы көп жолу айтылып эскерилет. Мисалы,

*Он эки түрлөп сырдаган,
Бөрү тил мизин чыгарган,
Учун ууга сугарган,
Шамалга тийсе ырдаган,
Тийген жери ырбаган.* [56, 60-б].

Эти ырбап же жарасы ырбап сөз тизмегинин курамындагы *ырбап* сөзүнө чакан лингвистикалык илик жүргүзүп көрөлү. **Ырба 1.** Жаранын, оорунун, шишиктин күчөп кетүүсү. 2. Ого бетер күч алуу, белгилүү болуу, жайылуу, күчөө [113, 746-б]. **Ырба** этиш сөзүнө + **-т** этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсүнүн жалгануусу менен > **ырат** сөзү; **ырба** + **-т** + **-ыш** (**-иш**,=**уш**,**-үш**) > **ыратыш** этиштин кош мамилеси; **ырба** + **-т** + **-ыптыр** > **ыратыптыр**; **ырба** + **-оо** атоочтуктун мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу > **ырбоо**; **ырба** + **-т** + **-уу** > **ыратуу** этиштин кыймыл атоочу ж.у.с. жасалган сөз формаларын дайыма эле колдонобуз. Алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө **ырба**-уходить, убежать, удаляться ; **Балу 1).** Рана; 2). Болячка, язва; **ириндү балу**- гнойная болячка;**балула**-ранить;**балулат** –заставлять ранить; быть раненным;

балуты-покрываться болячками [120, с.101-102]. маанилеринде колдонуларына күбө болдук.

Эпостун С. Орозбаков айткан вариантында “*тирсек*” тууралуу да эскерилет.

*Кандай экен баласы,
Ал жакыптын Манасы.
Бузук болсо билгин деп,
Эгер бузук көрүнсө
Тирсегинен илгин деп,
Насия мал бергин деп,
Ар борумун көргүн деп* [57, 165-б].

Тирсек 1. Ахиллесово сухожилие; Тирсектен ил-подвесить, зацепив за ахиллесово сухожилие; 2. Ячмень (на глазу) [106, с. 239]. маанидеги котормо менен берилсе, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **тирсек** 1. Согончоктон башталган жоон тарамыш. 2. Көздүн сурмасына чыгуучу ысык; алтай-орус тилдеринин сөздүгүндө **тирсек I**. 1)прыщ, угорь; 2) ячмень (на глазах); **тирсек II**. Недоваренный,сырой; казак тилинде **тирсек-** голень, коленной изгиб; **теріскен**-ячмень, восполнение век; хакас тилинде –**чыртах**, көз оору деген түшүндүрмөлөр берилген. Демек, бул мисалда **тирсек** сөзү көз оору маанисинде эмес, **жоон тарамыш** түрүндө берилип, жоокерчилик заманда **тирсегинен илүү** деген сөз тизмеги жазанын оор түрү катары кабылданган. Ал эми азыркы активдүү лексикабызда көз оорусун туюндурган **тирсек сөзү** –бардык тилдерде көз оору маанисин туюндурса, жоон тарамышты туюндурган **тирсек** сөзү бүгүнкү күндө **тарамыш**, **жоон тарамыш** деген мааниде колдонулат.

Эпостун “Семетей” бөлүгүндө денеге токтоп туруп калган окту “**ок аттоо**” жолу менен дарылоо ыкмасы сүрөттөлөт. Мисалы,

*Очогор тийди төшүнө,
От жаңылды бетине,
Ок токтоду ичине,
Койгуча түшүп ат жооруп,
Коркок болуп төрө ооруп.*

*Ажсал орток абама,
Огун аттап бериңиз. [134, 205-б].*

Ок аттоо жоокерчилик замандагы эң байыркы ишенимдердин бири. Анда Айчүрөктүн сыйкырчылык касиетинин аркасында денедеги болот ок түшүп калат. Ок аттоодо дагы жогоруда айтылган *кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, эбеп-себеп дарылары* колдонулат.

“Сейтек” эпосунда илимий медицинанын элементтеринин бири болгон –трансплантация жөнүндө да сүрөттөлөт. Ж. Мамай айткан вариантта Күлчорону Багдаддан Момунжан келип дарыласа, С. Каралаевдин вариантында Кызылсарт дарылайт. Эки вариантта тең оюлуп калган далынын кечирине жаңы союлган төөнүн, иттин кечирин салып *кайнатма кара дарыдан, кырма кызыл дарыдан, Чоң Мисирден алдырган эбеп-себеп, чар дары, чубалды, мээр менен медеттен, д.у.с.* дарылар туурасында жана жаралуу жерин сүт, кымыз менен таза жуудуруп, күнүгө жаңылап таңып айыктырышкандыгы айтылат. Мисалы,

*Баатырдан калган көк даңгыт,
Баса калып Кызылсарт
Көк даңгытты сойду эле,
Кесип алып кечирин
Күлчорого салды эле.
Ит кечирин эп кыйып,
Кырма кызыл дарыны
Кырк жол сыйпап салганда
Кайнатма кара дарыны
Канча жол сыйпап салганда
Ата байкуш Чоронун
Ооруган жери басылып,
Умачтай көзү ачылып [131, 55-б].*

Бул мисалда келтирилгендей **кечир** сөзүнө структуралык-семантикалык жана этимологиялык чакан анализ жүргүздүк.

Кечир I хрящ лопаточной кости *далынын кечири*; *төштүн кечири* мечевидный остроток грудной кости;

Кечир II *понудит.от кеч II* 1.заставить перейти вброд,переправлять вброд; *кан кечир*-переживать; 2.күн кечир-проводить жизнь,существовать;3. прощать,извинять-кечиресиз ж.б.[105, с. 383-384]; Ал эми түшүндүрмө сөздүктө **кечир I** Далынын аяк ченине туташкан кемирчек; **кечир II** кеч этишинин аркылуу мамилеси. Суудан кечир; **кечир III** кеч III этишинин аркылуу мамилеси. Күнөөмдү кечир[112, 766-767-бб]; Демек **кемирчек** сөзү кемик>кемир>кемирчек формасында туруп, баштапкы формасы катары **кемик** сөзү эсептелинет. **Кемик** тур., гаг., кар.к., кир., ккал., ног., /кемук / *кэмик*-уз.диал./*кймук/кимйк*-тат.,баш./*гемик* тур.диал.,кум.; *гемук*-тур., уз. диал .;

1. Губчатое костное вещество –кир.,тат.диал.;
2. Мягкие части костей –алт.,кум., тат.диал.;
3. Кость-тур.,тур.диал., гаг., кар.к., кир.,каз.,ккал;
4. Нога-аз.,осм. (от колена до ступни);

Производящей основой **кемик** Э.В.Севортьян считает глагол **кем**-грызть, глодать восстанавливаемый из **гемир**-грызть, глодать косвенно подтверждается следующими данными: 1) наличием **kemdi**-сдирать, обглаживать, тув.**хемди**-глодать кость и производного от этого глагола **kemdiik** ободранный, обглоданный; 2) значениями чаг. **Көмүр**-грызть кость или др.вещ; кир.**кемир**-грызть, тув. **Хемир/хемирти/хемиртки**-пористая часть кости; 3) производностью значения хрящ ←-грызть; кир.**кемир**-грызть →**кемирчек** хрящ.[127, с. 37]. Ал эми атлай тилинде кемик-губчатое костное вещество, сахарная кость; **Кемирчек I. 1).**хрящ; 2) *эф*.ухо; **2.** Хрящевый; **Кемирчек II.***зоол.*грызун маанилерин берет[120, с. 311].

Ушул эле бөлүмдө Ж. Мамайдын сүрөттөөсү боюнча дарыгер Момунжан Күлчоронун далысынын кечирин айыктырууда колдонгон ыкмалар, дары-дармектер мындай сүрөттөлөт:

Көп төөлөрдүн өркөчүн,

*Учтары кесип коюлган,
Жыйдырып жүргөн Момунжан,
Көгөрүп кеткен жыттанып,
Сүрсүгөн койдун куйругун,
Аралаштыра сызгырып,
Тым кезинде буудайды,
Сууга таза жуудуруп,
Күнгө жайып кургатып,
Казанга таптап куурутуп,
Адамдын күчү өтсүн деп,
Агарганча тыштарын,
Ушулатып ыштарын,
Тундурган майга чөгөрүп,
Сууганча демдеп көмөрүп,
Аны берет наштада.
Казы-карта бал берет,
Кандыра кара чай берет,
Чыйралып эти катсын деп,
Адырашман эрменден,
Кайнатып суусун да берет[131, 114-б].*

Адырашман- ак гүлдүү, тоголок баш байлай турган, чачырап өсүүчү, элдик медицинада дары катары колдонулуучу көп жылдык жапайы өсүмдүк. Мис., *Адырашман түтөтүп, ырым-жырымын иштеп бүлүндү* (Убукеев) [112, 35-б]. Азыркы илимий аталышы – дикая рута, гармала [105, 23-б]. Ж.Омашева өзүнүн эмгегинде *адырашман* сөзүн перс тили менен байланыштырат: [Ж. Омашева Название лекарственных трав на каз.яз..84]. казак тилинде – *Хадраспан/адыраспан*;

Жыйынтыктап айтканда азыркыдай илимий медицина өнүккөнгө чейин эле эл арасында шишик, жара, ириң,бузук кандарды тазалоо жогоруда берилген ыкмалар менен жасалган. Аларды айыктырууда жаныбарлардын аюунун,

кажырдын, түлкүнүн өтүн антисептик катары колдонушса, *эбен-себенги, катырма дарыны, апы-үпүнү, медетти, оржемилди ж.б. дары-дармек сээп, даки* менен таңып айыктырып алышкан.

3.2.1. “Манас” эпосунда дарылоодо колдонулган аспап-шаймандардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структура-семантикалык этимологиясы.

Эпосто денедеги ириң, бузулган кандарды чыгаруу, шишиктерди жаруу ыкмалары жөнүндө дагы кенири берилет. Илимий ишибизде бул аталыштар боюнча хирургиялык топ деген бөлүктө каралат. Анда элдик дарыгерчиликке байланыштуу бир топ аспаптардын, дары-дармектердин аталыштары менен колдонуу ыкмалары тууралуу жана ал аталыштардын этимологиясы иликтенген. Алсак, элибиз илгертеден хирургиялык ыкма менен дарылоодо *тинтүүр, картык, аштар, окшуур* сыяктуу аспаптарды *чексе, күпсөр* деген дары сактоочу баштык өңдүү буюмдарды колдонуп келишкен. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында

Сом жеринде ок бар деп

Тинтүүр менен копшутуп,

Ок жуткуруп окшутуп [57, 91-б]. деп сүрөттөлөт.

Тинтүүр — элдик медицинада колдонулган хирургиялык аспап катары салгылаштардан кийинки эпизоддорду сүрөттөөдө учурайт. Жараатка салып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билип аны ордунан козгоо үчүн пайдаланылган. Алтын, күмүш, темир зымдан, табылгыдан, коргошундан жасалганы эскерилет. Бул аспап тууралуу эпостогу маалыматтарды археологиялык табылгалар аркылуу бышыкташат. Ал 1971-ж. Тувада Хеличин суусунун Эне-Сай дарыясына куйган жеринде археологиялык казуулардын негизинде А. Д. Грач тапкан. Бирок, 1979-жылга чейин бул буюмдун функциясы алгач так билинген эмес. Аны аныктоо үчүн «Манас» жана башка кыргыз кенже эпосторунда берилген материалдардын таасири

тийген. Ал темир зымдан жасалып, сөөк кынга салынган. Узундугу болжолу 14—15 см келип, зымдын жоондугу 0,5 см. өзөгү (зым) кутудан 1 — 2 см чыгып, башы иймек болуп кайрылган. Ал 9—10-кылымдардагы эне-сайлык кыргыздын мүрзөсүнөн табылган. Бул азыркы кыргыз этносунун эне-сайлык кыргыздар менен байланышы бар экендигин кындын сыртында түшүрүлгөн кыргыздын көчөтүнө окшогон оюуларды эсептешет [66, 437-б]. **Тинтүүр** сөзүнүн этимологиясына токтолсок, **тинтүүр**-нукура кыргыз сөзү. **Тинт** деген этиш сөзгө **-уур (-үүр)**-этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу менен **тинт + үүр = тинтүүр** сөзү жасалган. [90, 56-б]. К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө **тинтүүр** сөзү-**ланцет** деп которулат [106, 480-б]. Тинт сөзүнө байланыштуу кыргыз тилинде төмөнкүдөй туундуу сөздөр жасалган. Алсак, **тинт**- нерсени табуу үчүн болгон иш аракет, издөө, аңтаруу; **тинтүү** -тинт сөзүнө кыймыл атоочтун **-үү (-уу)** мүчөсү жалгануу менен **тинт + -үү = тинтүү**; кесипти билдирүүчү **-чы (-чи,-чу,-чү)** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинтүүчү** нерсени табуу үчүн атайын алектенген издеп кароочу, аңтаруучу, тинтүүчү адам; аркылуу мамиленин **-т** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинти + -т=тинтит** деген этиштин аркылуу мамилеси; этиштин аркылуу мамилесин уюштуруучу **-дыр (-дир,-дур,-дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр)** мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **тинт + -тир = тинтитир** сөзү; **тинт** этишине -туюк мамиленин **-ыл (-л)** мүчөсүнүн уланышы аркылуу **тинт + -ыл=тинтил** деген этиштин туюк мамилеси жасалды.

Эпосто элдик хирургиялык аспаптын дагы бири **-картык**. Ал жөнүндө:

*Кан –ириңин бузулган,
Картык менен тарттырып,
 Жаранын оозун кургатып,
 Күн сегизге толгондо,
 Баатырды өөдө тургузду,
 Сеп алтып жанын жсыргатып [62, 732-б].*

Картык— илгертен эле кеңири таралып ооруган жерден кан алууга, канды, ириңди, денеде туруп калган желди сордуруп таштоодо колдонула турган

уйдун же топоздун мүйүзүнөн жасалган, кадимки оңко сыяктуу коюлган түтүкчө түрүндөгү аспап [66, 284-б]. Көбүнчө табыштар колдонгон. Мүйүздүн көңдөйүн тазалап, тегиздеп, жылмалашкан. Денедеги туюк жаранын оозун же ооруган жерди устара менен чегип кан алуу үчүн да колдонулган. *Картык* сөзүнүн этимологиясына токтолсок, Э. Севортяндын эмгегинде *карт сөзү* түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө түрк, каракалпак, казак, кыргыз, ногой, татар, башкыр тилдеринде- *қарт* формасында, ал эми кумык диалекттеринде-*қорт* формасында кездешерине токтолуу менен *қарт* сөзү – 1. маанисинде кыргыз жана жогоруда айтылган түрк тилдеринде жаранын оозундагы карттанган бөлүгү; 2. катуу-түрк, азербайжан тилдеринде; 3. сырткы кабык- жумуртканын, дандын, китептин мукабасы - тоф тилинде; тува тилинде-дарактын, бадалдын кабыгы, сырткы орогуч; 4. Эски-түрк, каракалпак, азербайжан, кыргыз, казак, ногой, татар тилдеринде адамдын, жаныбардын, өсүмдүктүн жашы деген түшүнүктү берет. Ошондой эле кээ бир изилдөөчүлөрдүн М.Рэсэнен, Дж.Клосондун *қарт* (котур, жара) жана карт(эски) сөздөрү омоним сөздөр экендигин жана Л. З. Будагов менен В. В. Радловдун *карт* “кары” негизги этиштин кары-карытуу уңгусунан келип чыгышы мүмкүн деген пикирлерин берет. Ал эми кыргыз тилинин нукура сөзү болгон *картык* сөзү жогорудагы мисалдарга карай *карт* сөзүнө зат атоочтон зат атооч жасоочу *-ык (-ик,-ук,-үк)- карт+-ык=картык, буудай+ык=буудайык, ич+-ик=ичик, топ+-ук=томук, уч+-ук=учук* түрүндө жасалышы мүмкүн деген пикирдебиз.

Элдик медицинада колдонулган байыркы аспаптардын бири- *аштар*.

*Сом этине калды-деп,
Чыкнай туруп алды-деп,
Аштар алып колуна,
Тилип жаткан андан көп.
Токтогон окту аштарлап
Тилип жаткан андан көп [65, 287-б].*

Аштар, наштар—Кош миздүү, болоттон жасалган курч бычак. Жоокердик замандагы негизги милдети жараттагы бузук канды чыгаруу болгон [65, 113-

б]. Эпосто денеге сайылып токтоп калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн жасалган процесс *аштарлоо* деп аталып, туунду сөз катары **эпосто** “*аштарлан*” сөзүн кезиктиребиз. К. Юдахиндин сөздүгүндө аштар-наштар-иран тилинен кирип, орус тилинде-ланцет деген мааниде берилет[105, 84-б]. Ал эми бул аспаптын этимологиясына токтоло турган болсок, жогорудагыдай К. Юдахиндин эмгегине улай эле К. Малаевдин эмгегинде дагы *наштар* -иран тилинин “*нэштер*” сөзүнөн алынгандыгына токтолуп, кан алууда, жара чегүүдө, пайдалануучу ичкесинен келген бычак экендигин белгилейт. [47,] Ал эми тажик тилинде-*нештар*, казак тилинде - *қандауыр зат*. Денеден қан алуға арналған үшкір кішкене аспап, скальпель; өзбек тилинде - *дудама, хирурглар ништары*.(Rusça-özbekçe onlaýn sözlük).

Дарылоодо хирургиялык аспаптар менен бирге эле атайылап жасалган дары сактоочу баштыкчалар да колдонулат. Алар эпосто **чексе, күнсөр** деген аталыштар менен берилет.

Акылмандын баарысы,

Чекседе белен дарысы [56, 43-б].

Чексе 1. Дары салгыч, дарылар салынуучу баштыкча. *Дарыгер аяр билгичтин, Чекседе белен дарысы* («Манас»). 2. *диал. эск.* Болжол менен пуддун үчтөн бир бөлүгүнө барабар болгон өлчөм бирдиги. *Анча-мынча эгини бар дыйкандан чейректен, чекседен гана эгин алып баратат* (Жантөшев).

Чексе иран тилинен алынып, 1. Дары оролгон кагаз , ороо кагаз .

1. 5-6кг - га барабар салмак өлчөөсү деген маанини берет.

Жетимиш киши барыңар,

Чекселеп дары алынар [59, 81-б].

Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө Чек-1. Сырт кийим тигүү үчүн колдонулган пахта кездеме. 2. *Чек чүк* ар кандай майда нерсе деген маанилерди берет [108, с.143]. **Чекселе** чексеге туура келтирип, чекседен өлчөмгө ылайыктап ченөө. *Анча-мынча эгини бар дыйкандар чейректен эмес, чекселеп гана эгин алып баратат* (Жантөшев). **Чекселеп чекселе** этишинин

аркылуу мамилеси, **чекселөө** этиштин кыймыл атоочу деген формаларда кездешет [113, 650-б].

Эпосто дары салуучу, сактоочу буюм катары **күпсөр** жөнүндө да айтылат. **Күпсөр** - кыргыздын эски сөзү, 1. эск . Ичине жел толтурулган меш, чанач (аны байланып алып, дарыядан өтүшкөн). 2. Дары , ок - дары салынуучу тулуп, баштык .

*Күпсөр менен бир дары,
Күркүрөп Алмаң суурду эле.
Алакан толгон дарыны
Таңдайына урду эми [61, 125-б].*

*Күпсөрдөн дары күбүлсө
Ок - дарысы түгөнүп,
Тизелешип салышып,
Тим эле жандан түңүлсө [60, 144-б].*

Күпсөр—1. ир. Кожаная пороховница; 2. Южн. Наполненный воздухом бурдюк, служащий для переправы через реку; *Өтм.* Күпсөрдөй- (о человеке) толстый, толстенный [106, с.468]. маанисинде берилет.

*Жаранын оозун жуудуруп ,
Дакиден койуп буудуруп ,
Сак жагы менен жаткырып ,
Жарага дары жаптырып [62, 156 -б].*

Берилген мисалда **даки** жөнүндө да кеп козголот. Ал жөнүндө кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү **даки** сөзүнүн эки маанисин берет. **Даки I.1.** Пахтадан токулган жука кездеме. 2.Марли. **Даки II.** Кексе, куу, митаам, амалкөй. **Дакилик** куулук, митаамдык, айлакерлик, кекселик.[112, 357-б]. Даки тууралуу К. Юдахин мындай котормосун берген: **Даки I** ир.уст.белая кисея. **Даки II.** хитрый, лукавый, с хитрецей; (*далайды көрүп даки болгон*) [105,с.181]. Ал эми Н. Баскаковдун редакциясы астында түзүлгөн сөздүктө **Даки** бинт *таңышкак*,бинтовать *таңар*(с 29); Марля *шайрак ак бös*(с 287); Бул маалыматтарга салыштырмалуу монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө **даки** сөзү тууралуу **ВАҮI** Халх., бур., калм. **баг** *пачка, связка*; группа, отряд, **баг** (низовая административная единица в Монголии); орд. **баг**

густой, ветвистый; мнгр. *баг* куст, дерево; ср. *boyu-*, *boyil* -. ◇ – Тюрк. * *baу:* кирг. *боо* верёвка, завязка, сноп; туркм. *баг* верёвка, шнур; як. *быа* верёвка, ремень; каз. *бау* шнур; сноп. ◇ – Др.-тюрк. *baу* оковы, узы, повязка, узел; том, раздел.[122, с. 66]. Э.Севортяндын эмгегинде кыргыз тилинин *боо/буу* байлоо, таңуу маанисин туюндурган сөздөрдүн байыркы формасы *бог/boy* тув.; ~*був-* / *biw* ккал., кбал.; ~ *бу:-* / *bu:* кир.; существительное с приглагольно-именным афф *-ма* в значении результат действия или еги признака– *бу:ма* [86, с.165-166]. деген түшүндүрмөлөрдү берет. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз лексиконундагы *даки* сөзү пахтадан токулган жука кездеме түшүнүгүндө азыркы убакта дагы активдүү колдонулуп жаткан кыргыздын төл сөзү.

Жогоруда алынган мисала *дары* сөзү тууралуу да айтылат. Ал– иран-перс тилинин “*дару*” сөзүнөн алынып, бизче которгондо ооруну сакайтуучу зат, нерсе деген түшүнүктү берет.[47. 27-б]. Кыргыз тилиндеги туунду сөздөр: *ак дары (хинин), кара дары, ок дары, дарыгер / дарыкер\дарыкеч, дарыкана, дарылык* ж.б. Заттык мааниде жөндөмө мүчөлөрүн, таандык мүчөлөрдү кабыл алуу менен жөндөлөт. Синонимдик катмары катары *дары-дармек, дары чөп, шыпаа, даба* ж.б. Антоними - *уу, байланыштуу сөзү-айыгуу, айык*. М. Кашгаринин сөздүгүндөгү “*эм*” сөзү “*дары*” деген иран сөзү менен алмашылса [31, 60-б], *ЕМ 1. халхас, бурят, калмак тилдеринде –дары* (лекарство) [122, 213-б]. Ал эми дарыгер сөзү иран-перс тилинин “*даругар*” табыш, тамырчы, ичиртки берүүчү сөздөрүнөн куралган.

Бал тартуучу даргери,

Көзү ачык мыктуусу,

Жаман менен жакшыны

Айра билчү артыгы [60, 93-б].

Жыйынтыктап айтканда, дарыгерчиликтеги аспаптардын кээ бирлери азыркы илимий медицинада заманбап формада колдонулуп, бирок илимий аталыштарды алып жүргөндүгүн жогоруда белгиледик. Алсак, *тинтүүр-ланцет, картык-оңко (мед.банка), аштар,наштар-скальпель, даки-бинт*

же марля ж.б. Бул илимий аталыштар менен катар эле медицина багытында окуган студенттерге айрыкча, чет элден келген студенттерге аспаптардын кыргызча аталыштары, колдонулушу, байыркылыгы жана албетте илимий медицина өнүккөнгө чейин кыргыз элинин элдик дарыгерчилигинде колдонулгандыгы тууралуу айта жүрүшүбүз менен тилибиздин, улутубуздун байыркылыгын, улуулугун даназалаган болор элек деген пикирдебиз.

3.2.2. Элдик дарыгерчиликке байланыштуу кесиптик лексика жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы

Адам баласы эмгектенүү менен өзүнүн жашоо чөйрөсүн ыңгайлаштырып түзүп ага ылайыкташып жашап келет. Ошол себептен улам кесипчиликтин ар кыл түрү пайда болот. Бул пайда болгон кесипчиликти билдирген аталыштар ошол кесип менен бирге жаралып, ал кесипке байланыштуу баардык маалыматты камтый алат. Бара-бара кесипке байланыштуу аталыштардын активдүү колдонулушу менен тилде кесиптик сөздөрдүн топтору түзүлө баштайт. Ал эми ошол кесипчиликти билдирген аталыштар аркылуу улуттун тарых таржымалын, басып өткөн жолун, тилдин өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктай алабыз.

Кыргыз тилинин сөздүк кору кесипчиликти билдирген нукура элдик сөздөргө бай келет. Демек, кесиптик лексика тилдин жалпы лексикасынын басымдуу бөлүгү катары кызмат кылат. Анын тутумундагы кесипчиликти билдирген аталыштар лексика-семантикалык, тематикалык топторго бөлүштүрүлүп, илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Мындай илимий иликтөөлөр түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин терминологиясынын өнүгүшүнө салым кошуу менен бирге аталган тармактар боюнча көптөгөн түшүндүрмө жана котормо сөздүктөр дагы жарыяланган. Бул илимий иликтөөлөрдө жалпысынан кесиптик лексикага байланыштуу аталыштардын тарыхый басып өткөн жолу, калыптануу процесси, аткарган кызматы, аталыштардын жасалуу жолдору, башка тилдер менен салыштыруу сыяктуу маселелерди изилдеген маалыматтар камтылган. Тил илиминде

кесиптик лексика абдан көлөмдүү бөлүм болгондуктан, ишибизге тиешелүү болгон элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексикага жана алардын структуралык жана семантикалык этимологиясына гана басым жасай тургандыгыбызды эскерте кетүүбүз туура болор.

Көчмөн турмуш кечирген элдин кесиптери да өтө жөнөкөй болгон. Анын ичинде элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексикага байланыштуу аталыштар да жөнөкөйлөштүрүлүп, ошол кездин жашоо шартына ыңгайлаштырылган. Алсак элдин эмпирикалык түшүнүгүндө кээ бир оорулардын ээси бар деген түшүнүктө болушкан дагы, аларды дарылоо үчүн эл арасынан чыккан куучу, бүбү-бакшыларга кайрылышса, убакыттын өтүшү менен дарыгерчиликте пайда болгон табыштарга, тамырчыларга ж.б. кайрыла башташкан. Жогоруда белгилегендей ошол элдик дарыгерчиликте оорунун мүнөзүнө, айыктыруунун ар кандай ыкмалрына жараша бир нече кесиптер пайда болгон. Алсак, албынчы, аначы, тамырчы, демчи, канчы д.у.с. Ал эми кыргыз тилинде сөз жасоодо кесипчиликти билдирүүчү өнүмдүү курандылар аркылуу жасалган кесиптик сөздөр арбын кездешет. Өнүмдүү куранды мүчөлөр сөз жасоо жөндөмдүүлүгүндө абдан көп мүмкүнчүлүктөргө ээ болушат. Алар кандай гана уңгу же негиз болбосун жалгана алышат.

Кыргыз тилиндеги -чы мүчөсү тууралуу Б.Орузбаева өзүнүн “Сөз курамы” деген эмгегинде : *-чы (-чи,-чу,-чү)* курандысынын жардамы менен: а) атооч сөздөрдөн адамдардын иш-аракети боюнча кесибинен атоосун билдирүүчү зат атоочтор жасалат: малчы, өтүкчү, койчу ж.б. Бул мүчө тууралуу кыргыз тил илиминде алгачкы маалыматты К.Тыныстанов бергендигине жана мүчөнүн алгачкы формалары -чы болсо, анын -чи,-чу,-чү формалары деривацияланган варианттары гана [80, 222-б]. Бул курандынын алгачкы милдети (функциясы) ушул убакка чейин өзгөрүлбөй сакталып келе жатышы анын көптөгөн туунду сөздөрдү жасашынан, ошондой эле уңгу+мүчөгө жиктелбей калган сөздөрдө да сакталып калгандыгы күбөлөйт: түрк-монгол тилдериндеги эмчи-домчу маанилеш кош сөздүн монголчо

түгөйү дом-“эм, шыпаа” маанисиндеги сөз+-чы мүчөсү айкашып жасалган туунду лексема [80, 223-б]. Изилдөө ишибизде элдик дарыгерчиликтеги кезиккен төмөнкүдөй кесипчиликтерди жолуктурдук:

1.Албынчы – бийик тоолордо, ашууларда түтөк болгондо адамдын дем алуусу кыйынчылык жараткан учурда, психологиялык жактан алаксытып, жардам берүүчүлөр. Эл арасында бул оору “*түтөк*” деп аталат. Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө “**албын**” сөзү 1. кыргыз тилинде оорунун аталышы, 2. сыйкырчылык жол менен “шайтан кыздарды” кубалоо, ал эми халхас тилинде-албин, бурят тилинде альбан каардуу, жаман рух, “шайтан кыздарды” кубалоо деген түшүнүктө берилет [122, 44-б]. К. Карасаевдин сөздүгүндө орток сөзү катары каралып, түтөктү эмдөө ырымы, монгол тилинде жин, шайтан деген түшүнүктү берери айтылат [41, 29-б]. Котормо сөздүктө түтөк сөзү боюнча мындай маалымат келтирилет: 1. Тоо оорусу, бийиктик оорусу; II. 1. Тоодо, бийиктикте дем жетпеген оору; *Түтөгүп кетти*. 2.Өтмө маанисинде үшкүрүнүү.

Деп ошентип Кулчоро,

арманын айтып түтөгүп [106, 286-б].

Бул берилген мисалда түтөгүп сөзүнүн өтмө маанисинде берилген. Ал эми алтай тилдеринин сөздүгүндө “**албын**” сөзү сыйкыр күч, *албынду* -айлануу, бурмалоо. **Албын-илбин** 1) сыйкырдуу; 2) арбактуу; 3) керемет, адаттан тыш деген маанилерди берет [120, с.56].

2.Аначы – кош бойлуу аялга төрөт учурунда жардам берип, ичтеги бала тескери келген учурда курсак оңдоп, төрөттүн жеңил өтүшүнө жардам берүүчү аял. Аталган сөздүн этимологиясына токтоло турган болсок, “**ана**” сөзү Байыркы Түрк тилинин сөздүгүндө [108, с. 43]. жана түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө 1. “**эне**” (мать) маанисинде хакас, татар тилдеринде - *ине / inä*, лобнор тилинде-*änä*, түрк диалектилеринде *ана/ана* формаларында колдонуларына токтолуу менен, *ене* жана *ана* түрүндө жогоруда аталган көпчүлүк тилдерде жолукканы менен, *ене* формасында байыркы эстеликтерде кезикпей тургандыгын жана анын *ана* формасынан

- кийинки өнүгүшү деп белгилейт [85, с. 279]. көпчүлүк тилдерде;
2. Кадырлуу, урматтуу аял маанисинде -якут тилинде;
 3. Чоң эне (ата тараптан) *әнна* татар диалектилеринде / *әннә* өзбек диалектилеринде түрк диалектилеринде – *анне* түрүндө;
 4. Лакап маанисинде *эже,эжеке*;
 5. Тува тилинде *няня-бала багуучу аял* маанисинде;
 6. Кумук тилинде-*ене* жомоктогудай аял маанисинде;
 7. Жаныбарларда *жатын* маанисинде казак, каракалпак, чуваш, якут тилдеринде, татар, хакас тилинде-*ургаачы* деген мааниде колдонулат.
 8. Буюмдун негизги бөлүгү маанисинде колдонуларын белгилейт

Ене ~ана сөздөрүнөн 1) чакырык формасын билдирген *-ай анай, еней, иней* сөздөрү келип чыкса; 2) эркелетүү-кичирейтүү маанисин билдирген *-ка/ке енеке, инеке* сыяктуу сөздөрү келип чыккан [85, с. 280]. Ал эми байыркы түрк тилдеринде *энеке* сөзү *анас'/ анас'ит-а* (*уменьшить от ана, анас'ит-а-маменька*) маанисинде колдонулат [108, с.43].

Демек, “*аначы*” сөзүнүн өзү эле айтып тургандай *эне, аял* сөздөрүнө тиешелүүлүгүнөн улам аларга “*көмөк, жардам*” бере турган элдик дарыгерчиликтин бир кесибин билдирүүчү сөзү алынган. Бул маалыматтарга улай эле алтай тилдеринде “*аначы*” сөзү “*сыймучы*” сөзү менен түшүндүрүлөт: 1) *укалоочу (массажист)*; 2) *аначы (повитуха)*. Мисалы, *Айылдаш адын чанактап, сыймучы эмегенди экелерге журт түйшөкөн (Д. Каинчин). Котормосу: Айылдаш атына чананы токуп, кыштактагы аначыга жөнөдү [120, с. 626]*. Бул маалыматтарга улай монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө *еме* сөзү тууралуу мындай маалымат келтирилген: *еме* халхас, калмак тилдеринде –ем, бурят тилинде эмэ аял маанисинде; зоол.түшүнүктөгү ургаачы; дунс эмэ (кун) бао амэ мнгр ама/ана (мать) эне маанисинде [122, с. 213]. Ал эми Т. Абдиевдин эмгегинде “аял” сөзү араб тилинен киргендигин жана ал тилибизде эвфемизмдердин курамынан да кездешерине токтолот дагы, аял - I. промедление; азыраак аял кыла тур II. женщина, аял оорулары женские болезни, 2. эвфемизм

маанисинде жена, супруга; аял жакшы эр жакшы жана аялдуу женатый аялдуу деген маанилерине токтолот (Т.А. Юдах.сөзд.арабизмдер 40-б.). Демек, тилибиздеги аначы сөзүнүн баштапкы мааниси түрк тилиндеги “*ана\эне\эме*” маанилери экендигине ынанабыз. Азыркы илимий медицинада аначылык кесипчилиги боюнча бир топ илимий китептер кыргыз тилине которулган. Буга мисал катары В. И. Бодяжинанын “Акушерство” деген аталыштагы окуу китебинин кыргыз тилине которулушунда (Жусупова Эрмек Жусуп кызы, Кожомкулова Жеңиш Жумаш кызы кыргыз тилине которушкан) окуу китептин өзүнүн аталышын “Аначылык” деген аталыш менен беришкен. Аталган окуу китеби Саламаттык Сактоо Министрлиги тарабынан 1994-жылы бекитилген. Бул окуу китепте аначылык-кош бойлуулукка, төрөттөргө, андан кийинки мезгилге байланыштуу физиологиялык, патологиялык процесстер тууралуу илим деген аныктама берилет. (В.И.Бадяжина Аначылык. М.: 1986. -443б). Ал эми эл арасында бүгүнкү күндө деле дайыма эле колдонулуп келген “*эчки туу албай атып койго арачы болуптур*” деген ылакаптагы “*арачы*” сөзүнүн ордуна “*аначы*” сөзүнүн колдонулушу туура деген пикирди айткыбыз келди.

3.Бакшы-көпчүлүк учурда адамдын психологиялык жактан жабыркап, жин оорулары менен ооруган учурда, талмалууларга жардам берет. Ал мазар ээлеринин, ата-бабалардын атын айтып, оттон, суудан секирип, терс энергияны кууп чыгаруучу адамдар. Ал кээде жалгыз, кээде топ-тобу менен иш алып барышат. Кыргыздарда аял бакшыларды **бүбү** дешет жана *бүбү-бакшы* деп чоогу аташат. Бакшы сөзүнүн этимологиясына токтолсок, **бакшы** сөзү кытай тилинин “*окутуучу, устат*” сөзүнөн алынып ооруларды шамандык жол менен окуган, көргөн адам деген түшүнүктө берилсе [1, 33-б].

1. “**Бакшы**”-(санскритче *бхикши-мугалим, насаатчы*)-түрк-монгол элдеринин тилинде алгач будда дининдеги кечилдерин билдирген, кийин ушул термин менен шамандар, эмчи-домчулар атала баштаган.

2) Өзбек, түркмөн, каракалпак элдеринде дугар менен элдик ырларды аткарган ырчылар. Бул маалыматтарга улай К. Карасаев түзгөн сөздүктө

бакшы сөзүнө төмөнкүдөй түшүндүрмө берилет: Бакшы- кыргыз-монгол сөзү, 1. Эмчи-домчу. 2. Жинди болгон адамды көрүүчү, “соолуктуруучу” адам. [41, 56-б]. Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө BAYSI¹-[кит. (через др.тюрк.) bóshi] *Халх., калм. багш, бур.багша* учитель,наставник; мнгр. **баҗше** учитель; господин,владыка; лама. Др.тюрк.bagši. BAYSI²-(Bay¹-si-) *Халх., калм.* Багш-толпиться, скопляться, тесниться деген маанилеринде колдонулаары берилген [123, 69-б].

4. Куучу илимий медицина өнүккөнгө чейин төрөгөн аялдарды кара басып, же жогоруда келтирилгендей “**мартуу**” баскан убакта кара күчтөрдү же ошол кездеги элдин түшүнүгү боюнча албарстыны кууп кетирүү үчүн жардам берүүчү аялдар. Албарстыны атынан атабай “**бетпак**” деп аташып, камчы менен уруп, куушкан. Элдин түшүнүгүндө куучулар адамдарды ар кандай кырсыктардан сактап калуучулар дегенди билдирген. Куучу сөзү кыргызча-орусча сөздүктө 1. Предследующий; 2. Этн.знахарь якобы способный отгонять злых духов от роженицы; деген котормолор менен берилет [106, 456-б]. Куучу сөзүнүн уңгусу болуп куу сөзү эсептелинет. Куу сөзүнүн берген маанилерине токтоло турган болсок, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө Куу I. (ак куу) Өрдөк тукумуна кирүүчү ак түстөгү мойну узун жана кооз келген, сууда жашоочу келгин куш. Куу II. Оттук чагып тутануу үчүн атайын даярдалган тез тутанган куурай,отун. Куу III. Аркы-беркини байкаган, оңой менен алдыра койбогон амалдуу, митаам, шум, айлакер. Куу IV. 1. Суусу, нымы калбай какшыган, куураган, кургак. Куу отун, куу арча. 2. Өтмө маанисинде таяткан, айланы түгөткөн, азапка салган, кыйнаган деген мааниде колдонулат. Куу дүйнө, куу турмуш ж.б. Куу V. Агыш түс (айбандардын,канаттуулардын, сакалдын,чачтын ж.б. түсүнө карата айтылат). Куу байтал, куу сакал ж.б. Куу VI.1. Кубалоо, жетүү үчүн артынан түшүү. 2. Куугунтукка алуу, сүрүү, четтетүү, кубалоо.3. Издөө, артынан түшүү. 4. Артынан калбай доолай берүү, өч, кек, кун алуу аракетин. 5. Тектик, салттык изди, белгини сактоо. VII. Тапталган ителгини чакырууда, жырткыч канаттуулардан коргоодо айтылуучу кыйкырык. Бул жерде

кубалоо, кетирүү, айдоо, жоготуу маанилеринде колдонулуп, куу сөзүнө –чы деген зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу аркылуу куучу деген сөзү жаралган [113, 106-б].

5. Жоймочу, киринечи - адамга көз тийген учурда же адамдын өзүнүн биоталаасы бузулган учурда жардам берүүчүлөр. Жоймочу сөзү *жой* жок кылуу, кыйратуу, *талкалоо* маанисин берген уңгу сөзү жана этиштен атооч жасоочу *-ма* мүчөсү жана кесипти билдирүүчү *-чы* мүчөсүн кабыл алуу аркылуу жасалган. Бул аталыштын кыскача этимологиясына токтолсок, алгач түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *йой* формасында түрк тилинин диалектилеринде, кумук, ногой, өзбек тилдеринде; *йуй* формасында –башкыр тилинде; *жой* формасында-каракалпак, казак жана кыргыз тилдеринде; *жуй*-татар жана анын диалектилеринде; *чос*-тува, тоф жана *сот* формасында якут тилинде колдонулаары айтылып, бардык тилдерде 1. Жок кылуу, жоготуу (уничтожать, ликвидировать, разрушить ж.б.); 2. Жуу (стирать, вытирать); 3. Жоготуу (терять/потерять) [127, с.210]. Түшүндүрмө сөздүктө: жоймочу — жойI: жой болот. Абдан курч болот; Жой II. Амал, айла, ыкым, куулук; Жой III: 1.Жок кылуу, кыйратуу, талкалоо; 2. Кандайдыр бир терс көрүнүштөн, кемчиликтен ж.б. арылуу, кутулуу; 3. Мокоду, ташыркады деп берилип [112, 514-б], котормо сөздүктө жой I название меча; II. Коварство, хитрость, уловка; III. Уничтожать, ликвидировать; утрачивать, терять; [105, 256-б]. Ал эми монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө *јоду*-халхас, калмак тилдеринде, *зод*- бурят тилинде жана *зодо*-бить, колотить, избивать деген түшүндүрмөлөр менен берилип, ал эми кыргыз тилинде *жой*- уничтожать, терять деген маанилерине токтолот [125, с. 82]. *Жой* сөзүнүн жогоруда келтирилген мисалдарынын негизинде жой деген этиш сөзүнө + *-ма* жана кесипти билдирүүчү + *-чы* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалды. Ошондой эле жогоруда келтирилген маалыматтардан улам фонетикалык айырмачылык катары ар бир тилдин тилдик өзгөчөлүктөрүнө карабастан бардык тилдерде берген маанилеринин бирдейлигин байкоого болот.

6.Учукчу- тумоолоп, суукка урунуп, чыйрыгып ооруган адамды учуктоо жолу менен айыктыруучу адам. Эл арасында учукту дарылоонун *жалын учук, суу учук, чий учук* деген түрлөрү болуп, ар бирин өзүнчө ыкмалар менен дарылашкан. Байыркы түрк сөздүгүндө UĖYUQ-сып, налет на губах; uĖg II. UĖĪN- uĖĭn jelvik- uĖĭn / UĖĪQ II: - Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө Учук – түрк тилдеринин көпчүлүгүндө uĖg түрүндө түрк, азербайжан, гагауз тилдеринде, учук-кыргыз тилинде, *учық / ушык / ушын- ногой*, каракалпак, казак тилинде, ушын-казак, ногой / *узук / учгук / формаларында колдонулуп, суук тийүүдө, эт ысыган учурда, лихорадкада эринге чыккан ичине суу толгон кичинекей жара маанисинде колдонулат* [85, с.616].

7.Картыкчы - денедеги уюган канды чыгарууда, туюк жараларды дарылоодо кан алган дарыгерлер аталган. Ал үчүн атайын ири малдын мүйүзүнөн даярдалган ар кандай көлөмдөгү картыктар менен алышса, азыр илимий медицинада атайын жасалган аспаптар колдонулат. Картыкчылар картык коюудагы ылайыктуу мезгил катары өрүк гүлдөгөн мезгилди аташат. Баш ооруда, омурткаларга койгон. Мурда карышкырдын тамырын чайнап дезинфекция үчүн, анан картык коюлган жерге инфекция кирбеш үчүн тилдин учу менен чайналган карышкырдын тамырын коёт. *Картык* сөзү кыргыздын эски сөзү, кан алуучу түтүкчө. Өзбек тилинде *карык* формасында колдонулат. [41, 143-б]. Ал эми картык тууралуу 3-бапта кенен берилген.

8.Күйгүзгүч- мындай дарыгерлер эки түрдүү жол менен дарылашкан. 1-жолу денедеги жараны күйгүзүү жолу менен айыктыруучулар. Көпчүлүк учурда күйдүргү оорусун айыктырышкан. 2-жолу жел тамыр менен ооруган учурда же адамдын ички органдарына суук тийүүдө, баш ооруда, итий менен ооруган балдарды дарылоодо жардам беришкен. Изилдөө ишибизде *күй* сөзүнүн берген маанилери боюнча алтай тилдериндеги жакындыкты байкадык. Алсак, алтай тилинде күй 1) гореть, загораться; 2. перен. Блестеть от возбуждения, болезни и т.п. (о глазах); 3) перен.сгореть; 4) быть в жару, в лихорадочном состоянии; 5) погибнуть от засухи; 6) гнить, преть; [120, с.

414]. Ал эми бул аталышка кыскача талдоо жүргүзсөк, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **күй** сөзүнүн бир нече маанилерине токтолушат. Алсак, күй I маанисинде ал-абал; **күй II** 1. Тутануу, жануу абалында болуу; 2. Жагылган, ичинде оту жанып турган абал; 3. Карарып күйүккө айлануу; 4. Жарык берүү; 5. Суу жетпегендиктен улам өсүмдүктөрдөгү куурап кеткен абалы; адамдарга карарып күнгө күйгөн учур; 6. Кайнаган абалдагы ысык суюктуктун төгүлгөн же чачыраган учурундагы денедеги жагымсыз сезим абал; 7. Адамдын ооруган учурундагы дене температурасынын көтөрүлгөн учуру; 8. Улам үстү-үстүнө коюлган нымдуу нерселердин бузулуп, кургап чирип кетүүсү (суу чөптүн, эгиндин мисалында); 9. Кимдир-бирөөгө жан тартып, боору ачуу; 10. Бир нерсеге катуу кейүү, өксүү; 11. Ыза болуу, жаны кашайып, ичи күйгөн абал; 12. Өкүнүчтө болуп, кейүү; Ал эми өтмө маанилерде төмөнкү учурларда кезиктирүүгө болот. а) Айыпталуу, жалаага жыгылуу, ак жерден каралануу; б) Кандайдыр бир оюндан утулуп, уттуруп жиберүү; (баллы күйүү, кандайдыр бир сумманын жок болуп кетиши мисалында); в) Кимдир бирөөгө ашык болуу, сүйүү; г) Алыста жүргөн адамды чыдамсыздык менен күтүү маанилеринде берилген [113, 114-б]. Бул мисалдардын негизинде күй сөзүнүн II маанисинде турган **күй** этишине + - *каз (-газ)* этиш жасоочу мүчөсү жана зат атооч жасоочу –*гыч* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу *күйгүзгүч* деген денеге чыккан жараны күйгүзүү жолу менен айыктыруучу элдик дарыгерчиликтеги аталыштын бири жасалгандыгын байкаса болот.

9. Жүрөк көтөрүүчү (жүрөк көтөргүч)- жүрөк козголгон учурда же адам бир нерседен корккон учурда тамакка табити тартпай, сыркоологондорго жардам бергендер. Жүрөк көтөрүүдөн мурда корккон баланы апаптап ырымдашат. Апаптоо-кыргыздын эски ырымдарынын бири. Аны билген адам сөөмөйү менен баланын таңдайына көтөрүп “*an!an!*” деп апаптайт. Өтө корккон учурда “*жүрөк куют*” [41, 37-б]. Бул аталыш боюнча сөздүктөрдө төмөнкү маалыматтар келтирилет. Кыргызча-орусча сөздүктө *жүрөк көтөрт* - знахарский способ лечения от испуга: пальцем толкают небо (делают это

обычно старухи); *жүрөк куйдуруу*-этно. знахарский способ лечения от испуга [105, 275-б]; Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө да жүрөк сөзү – *йүрек /йүрөк / йөрөк / йирек / yurek / jürek* д.у.с формаларда кезигип, бардыгында :

1. анат. жүрөк –сердце маанисин берет;
2. внутренность - түрк тилинде - *şeu.*; живот-гагауз тилинде; желудок-печень желчный пузырь -*Zen.*; 3. Душа-түрк, азербайжан, якут ж.б. тилдеринде; 4. Смелость, храбрость-түрк, азербайжан, кыргыз тилдеринде [126, с.270].

10.Тамырчы – адамдын тамырынын согушу аркылуу дарт аныктай алган адамдар. Адамдын тамырынын согушунун термелүүсү аркылуу ооруну экиге бөлүшкөн: ысык жана суук оорулар. Ысык ооруларда кылдаттык менен суу ичирип, дарылаша, суук учурда – күчтүүлөп тамак ичиришкен.

Тамырчылардын кыл тамырчы деген түрлөрү дагы болгон. Алар тамырчылыктын эң мыкты адистери болуп эсептелинген. Ал эми тамыр сөзүнүн этимологиясына токтоло турган болсок, кыргыз тилинде **тамыр** -1. өсүмдүктөрдүн жерге орунтукталып турушун, азык-заттарды өзүнө тартып камсыздоочу жер астындагы бөлүгү; 2. *анат.* Денедеги кан жүрүүчү түтүктөр; 3. Дос, жолдош; Ушундан улам тамыр жаюу, тамырлан, тамырлуу, тамырчы, тамырына балта чабуу, тамырын тартып көр сыяктуу туунду маанилери кеңири колдонулат [113, 452-б]. Ал эми байыркы түрк тилинин сөздүгү боюнча М. Кашгаринин сөздүгүндө *тамар* формасында колдонулуп, кровеносный сосуд, жила деген мааниде колдонулган. Мындан сырткары *tamir, tamur* түрүндө да колдонулуп, 1. кровеносный сосуд,артерия; 2. Канал: (по которому поступает вода) маанисинде жана *tamirliü* жилистый (о мясе) колдонулганы берилет [108, с. 529-530]. Бул маалыматтарга улай эле азыркы алтай тилинде *тамыр* - *вена,сосуд* жана *тамырла,тамырлан, тамыр-жалбырак* сыяктуу туунду формалары колдонулса [120, с. 648-649] , халхас, бурят тилдеринде- *тамир*, калмак тилинде-*тәмр сила,энергия, кровеносный сосуд* маанисин берерин жана бул аталыш байыркы түрк тилинде да *tamir, tamur, тамар* түрүндө колдонулары айтылат [124, с. 151].

11. Үзмөчү - адамдын нерв тамырынын начарлашынан пайда болгон ооруларды айыктырышкан. Көпчүлүк учурда укалоо аркылуу жакшы жыйынтык берилген. Оору күчөп кеткен учурда кайнатма тамак берүү жолу менен айыктырышкан. Үзмөчүлөр адамдын денесиндеги нерв тамырлардын кеткен жолун мыкты өздөштүрүшкөндүктөн баштан баштап омуртка, бут тамырларынын укалоожолу менен ооруну чыгара алышкан. Азыркы тапта үзмөчүлөр жокко эсе. Үзмөчү сөзүнүн этимологиясына токтоло турган болсок, *Үз- рвать. Үз / үс / üs? йүз / jüz* формасында азербайжан, кыргыз, татар, башкыр, өзбек, уйгур, алтай жана лобнор тилдеринде **-бөлүү, жулуу, жырттып алуу, чечип алуу, кесүү, сындыруу, талкалоо,** жана каракалпак тилинде өтмө мааниде **жоготуу** түрүндө колдонулат [85, с. 621-622]. -к мүчөсүнүн жалгануусу менен **үзүк /үзик / үзек** формасында кыргыз, лобнор, алтай, хакас, каракалпак, түрк тилинин диалекттеринде “**үзүлгөн**”, “**кесинди**” маанилеринде колдонулат; Ал эми **-м,-нты** аффикстеринин жалгануусу менен **үзим / үзүм, үзүндү / үзинди** түрүндө - кыргыз, каракалпак тилинде - кесинди дегенди түшүндүрсө, -л мүчөсүн кабыл алуу менен **үзүл-кесил / үзил-кесил, үзүл-кесил, үзүлдү / кесилди, үзүлди / кесилди-“чечкиндүү”** жана тактоочтук мааниде колдонулат [85, с. 621-622]. Демек, кыргыз тилиндеги кесипти билдирүүчү - **үзмөчү** сөзү - этиштен зат атооч жасоочу **-ма** мүчөсүнүн жана кесипти билдирүүчү **-чы** мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу укалоо жолу менен ооруну айыктыра ала турган адам жөнүндө айтылат.

12. Умай эне, бүбү эне, эмчи эне - аялдын кош бойлуу кезинен баштап эмдеп, төрөт учурунда курсак оңдоп **көлбүтүү жолу** менен алектенишкен. Аялдын кош бойлуу мезгилиндеги туудурган коркунучтардын алдын ала билген. Эмчи энелер жаңы төрөлгөн баланын эмгеги түшкөн учурда дагы дарылашкан. Төрөгөн аялды, жаңы төрөлгөн наристени кылдаттык менен этияттык менен кырк күнгө чейин карап багышкан. Эненин жеген тамагына дагы этият мамиле жасашкан. Умай эне араб-кыргыз сөзү. 1. Обо эне, адам баласынын биринчи энеси; 2. өтм. Бөбөктүн колдоочусу; 3. Төрөлгөн баланын тону. Ал эми котормо сөздүктө умай I. Иран тилинин кирип,

сказочная птица. II. мифическое женское существо, охраняющее младенцев); [106, 305-б]. деген түшүнүктү берет. Бул сөздүктөргө салыштырмалуу монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө **umai** Халх., бур. **умай** **утроба, чрево; (анат.) матка.** ◇ – Др.- тюрк. *umaj чрево матери; детское место, послед* [124, с. 197]. түшүнүгүн берери айтылат. Демек, кыргыз тилиндеги умай сөзү башка тилдердегидей эле бөбөктүн колдоочусу, пири деген маанини берерин, энеге байланыштуу эненин курсагындагы бала жатуучу жай деген түшүнүк экендигин айтууга болот.

13.Сыныкчы- сынган же чыккан сөөктү ордуна келтирип, шакшактап дарылашкан. Элдик дарыгерчиликте сыныкчыларды өзгөчө касиеттүү адамдар деп баалашкан. Анткени алардын колдорунун манжаларынын моторикалары абдан сезгич келишет. Сыныкчы оорунун мүнөзүнө жараша дарылоо иштерин жасаган. Дарылоодо көпкө кайнатылган таза суу, аюунун өтүн адамдын жаш өзгөчөлүгүнө карап ичиришкен. Сыныкка өрмө кара деген бийик жерде өскөн, *ак кодол, мамыры, уу коргошун* сыяктуу дары чөптөрдүн кургагандарын күйгүзүп, сынган жерди буулап, шишигин чыгарышса, сынык бүтүп бара жаткан учурда *мумиё* беришкен.

14.Кыбачы, (кыбачыл) - сыныкчылыктын бир түрү. Майдаланып сынган сөөктү сыртынан акырындан кармалап отуруп ордуна келтире билишкен. Бул ыкма эл арасында **кыбалоо** деп да аталат. Аталыш тууралуу түшүндүрмө сөздүктө **кыбачы** I. билгич, тажрыйбалуу, устат, машыккан киши; II. Реформаланган араб арибиндеги жумшартуу белгиси; Кыбачыл 1. Чыккан же сынган сөөктү ордуна салып таңа турган сыныкчы; 2. Билгич, тажрыйбалуу, устат [113, 138-б]. деген маанилерди билдирет. Ал эми кыргызча-орусча сөздүктө “**кыба**” сөзү аталган сөздүктө кыбасы кануу, кыбаны жазуу деген мисалдар менен берилип, ыраазы болуу, ырахаттаануу сыяктуу маанилерде колдонулаарын ал эми “**кыбала**” 1. Сынган, чыккан сөөктү оңдоо; 2. Өтмө мааниде кемчиликтерди, бузулууларды текшерип, кароо жана оңдоо үчүн ага чара көрүү; 3. Бир нерсени билгичтик, кылдаттык менен жасоо; “**Кыбачы**” 1. Абдан өз ишин мыкты билген тажрыйбалуу адам мисалы, кыбачы сугатчы

же динге кыбачы. 2.Костоправ; 3.Реформаланган араб арибиндеги жумшартуу белгиси маанилерге токтолушкан [112, 475-б]. Демек, жогоруда берилген аталыштар сыяктуу эле **кыбачы** сөзү кыба сөзүнө -ла мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу **кыбала** сөзү, ал эми кесипти билдирүүчү -чы мүчөсүн кабыл алуу менен кыба + -чы = **кыбачы** чыккан же сынган сөөктү акырындык менен кармалап отуруп ордуна келтирүүчү дарыгерлик кесиптин дагы бир түрүн билдирүүчү сөз жасалды.

15. Дарымчы – дары жасачуулар же азыркыча фармацевттер. Мурда ар кандай уулар менен, алсак көрүктү (темир усталардын териден жсалган от үйлөткуч шайманы) жыланга чактырып жыландын уусун алган. Мурда азыркыдай дары сактоочу идиштер болбогондуктан, ичегини, мөөндү тазалап, даярдап алышып жыландын уусун, уу коргошунду, чаянды өлтүрүп кургатып сакташкан. Аларды туберкулёздун вирустарын өлтүрүүдө, кулгунада, ар кандай жараларды темиретки, чыйкан, көз жара, уулуу жаныбарлар жылан, кара курт чакканды, оозулуу болгон учурда, тиш ооруларды дарылашат. Жаранын оозун тилип, өздөрү жасаган дарыларды коюп дарылашкан. Өтө кылдаттык менен иштөөнү талап кылган кесип. Дарымчы сөзүнүн мааниси жөнүндө илимий сөздүктөр мындай маанилерди берет: Дарымчы- знахарь, лечащий способом дарым [105, 187-б]. Дарым-заклинание (особый вид знахарского лечения, главной частью которого являлось обрызгивание больного водой изо рта). Дарымчы-дарымдоо жолу менен эмдөөчү эмчи-домчу [105, 368-б]. **Дарым** сөзү аркылуу *дарымдоо, дарымда, дарымдат* ж.у.с. туунду формалары жасалат. Элдик оозеки чыгармачылыкта дарым ырлары деген атайын дарымчы адамдар тарабынан аткарылган ырлардын үлгүлөрүн да колдонулгандыгына күбө болдук. Мисалы,

*“Кереч, кереч кер жылан,
Керегедей бир жылан.
Чоң атаңда доом бар,
Доолашайын бери чык.
Ажыдаардай ак жылан,*

Арбашайын бери чык! – деп,
жылан, кара курт чаккан учурда айтылган [112, 368-б].

16. Демчи – дем салуучу, оорулуу адамга куран аяттарын окуп, сууну же абаны оорулуунун жүзүнө карай үйлөө менен жардам беришкендер. Дем иран тилинен кирген сөз, “өпкөгө аба тартуу, оп тартуу” маанисин берет. Дем салуу-дуба окуп эмдөө [41, 92-б]. деген мааниде колдонулат.

17. Жайчы– бул туурасында “Манас” эпосунун варианттарынан Алмамбетке байланыштуу сүрөттөөлөрдө жана элдик эсепчилик билимде айтылат. Мындай адамдарды аба-ырайын өзгөртө алуучу өзгөчө касиети бар адамдар деп эсептешет. Оорулууга куран аяттарын окуп, дем салуу менен анын айыгып кетүүсүнө психологиялык жактан ишеним, үмүт беришкен. (Жайчылык өнөр тууралуу жогоруда кенен токтолгонбуз).

18. Теңчи – баш ооруган учурда же баштын тең жарым шары ооруп, баш сайгылашып ооруганда теңдешип дарылашкан. Башты төрт тарабынан:

*Тең, тең, тең болсун,
Эки жагы бир болсун!*-деп,

айтымдарды айтышкан. Мурда төөнүн чуудасына теменени өткөрүп алып теңдешсе, кийинчерээк булгары кур менен теңдешет.

19. Тепме – организмге без чочуган учурда тээп жасашкандыктан, тепмечи деп аталган. Дарылоодо эгиз төрөгөн аялга же эгиздин түгөйүнө тептиришкен. Кадимки кемегенин оозун оң буту менен тээп, союлган малдын бездерин без чочуган жерге тартып, таңып коюшкан.

*Эмдебесем мага жазык,
Эм түшпөсө сага жазык
Оорулуунун атын атап,
Кайтсын, кайтсын!*- дешкен.

20. Чекмечи, тилмечи -тери ооруларын дарылоочулар. Булар көпчүлүк учурда жараны наштар менен чегип, тилип эски бузук кандарды чыгаруу менен шакар сыйпашкан. Көпчүлүк учурда тилме оорусу менен ооруган адамдарды дарылашкан.

21. Үйлөгүч – негизинен көз ооруларына анын ичинде көзгө конок

конгондо үйлөп дарылагандар. Кыргыздарда үйлөгүч катары көзүндө калы бар адамга үйлөтүшкөн. Кээде умай энелик кылып жүргөн байбичелер үйлөшкөн. Үйлөгөндө тегерек оймокту жана жети данды алып, коночок конгон көзгө оймок аркылуу үйлөшкөн. Сууга ташталган дандан коноктун (көз оорусу) мүнөзүн билишкен. Оймок менен сыдырышкан.

22.Түкүрүкчү – мурда кыргыздарда эркек кишилер гана түкүрүкчүлөр боло алышкан. Өзүлөрүнүн дубасы болуп, бир саптуу бычак колдонушкан. Кара курт, жылан чакканда, денедеги жараларга түкүрүп, ичине тартылган демди үйлөп айыктырышкан. Дарылоодо шар аккан суунун боюна же суу тегирмендин жанынан эмдешкен. Түкүрүктүн дагы суук, ысык түрлөрү болгон дешет.

23.Чилжаасынчы- Көп убакыт ооруп, төшөккө жатып калган адамды ортого жаткырышып, куранды жатка билген каары (ислам дининдеги билимдүү адам) менен бир топ адамдар 40 ирет “жаасын” сүрөөсүн окушат. Бул, демек, билими күчтүү молдолор гана жасай алышат деген түшүнүктү берет. Дуба окуу жолу менен оорулууга психологиялык жактан ишендирүү, күч берүү. Ал эми түшүндүрмө сөздүктө: *чил йаасин- йаасин* сүрөөсүн кырк жолу окуу. Адам ооруганда кырк жолу кайталап окулат [113, 658-б].

24.Эмчи – элдик дарыгерлерге берилген жалпы ат. Эл арасында эмчи-домчулар деп да аташат. *Ем* - халхас, бурят, калмак тилдеринде жана байыркы түрк тилинде –дары маанисинде колдонулары белгиленген [123, с. 213].

25. Бадикчи – денеге чыккан чечек оорусун “бадик” деп аташып, оорулууну медитация жолу менен психологиялык жактан ишендирүү аркылуу дарылашкан. Дарылап жаткан учурда бадикчи “*көч бадик, көч!*” деген айтымдарды айтуу менен денедеги чечекти жок кыла алышкан. Орто Азия жана түрк элдеринин анын ичинде кыргыз, каракалпак, казак, өзбек элдеринде кеңири колдонулган фольклордук жанр болуп эсептелинет. Бул аталыш тажик элинде “*гулафшон*” кыргыз тилинде *гулапса* деген аталыш менен таанымал. Ал эми өзбек элинде “бадик” термини 1) оору (“кызамык”,

“суу чечек”); 2) ооруну айыктыруу үчүн жасалган ырым; 3) Ооруну айыктыруудагы атайын айтылган айтым, ыр; (С.Аримсаков Б. И. “Жанр “бадик” в обрядовом фольклоре узбеков/ Советская этнография 1986, №4; <https://www.academia.edu/51075056>). Ал эми С. В. Дмитриев өзүнүн изилдөөлөрүндө В. В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” деген эмгегинде *bädic* сөзү перс тилинин “*жаман*”, “*чирик*”, *шамал*” сөздөрүнөн алынгандыгына токтолот (Дмитриев С. В. https://clck.yandex.ru/redirect/n_WOr1F33ck?data).

26. Көчөтчү-элдик ишенимдердин эң байыркыларынан. Түрк тилдүү элдерде анын ичинде кыргыздарда ооруну башка затка, өсүмдүккө же жаныбарларга көчүрүүнүн магиялык күчүнө ишенишкен. Фонетикалык айырмачылыктар болгону менен туюндурган маанилери бирдей эле болгон. Мисалы, башкыр - *апарып ташлау*, *таштан китеу*, эмэл / элэм *таштау*, өзбек тилинде - *кучурма*, *кучурук*; казак тилинде - *көшюрю*, *кучру*, кыргыз элинде - *көчөт* көчүрөм; каракалпак элинде - *көшириу*, кактырыу маанилеринде колдонулат.

III бап боюнча жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, элдик дарыгерчиликтеги оору жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарды “Манас” эпосунун негизинде классификацияланды. Анда философ окумуштуулар Ботоканова Г.Т., Назира Тентигул кызы, Н. Тахировалардын эмгектерине таянуу менен жана азыркы илимий медициналык көз караш боюнча оорунун мүнөзүнө карай 11 топко бөлүштүрүлдү. Ооруга байланыштуу аталыштар манасчылар С. Каралаев, С.Орозбаков жана Ж. Мамайдын айткан варианттарынын негизинде факт-материалдар топтолгон. Илимий ишти жазууда философия, этнография илимдери менен тыгыз байланышта салыштыруу иштери жүргүзүлдү. Тил илиминдеги алгачкы эмгек болгондуктан аталыштардын кээ бирлери араб, иран, парсы, монгол тилдеринен оошкон сөз болгондуктан этимологиялык жактан иликтөө иштеринде сөздөрдүн этимонун табууда бир топ кыйынчылыктар жаралды. С. Каралаев менен С. Орозбаковдун варианттарында аялдар ооруларына байланыштуу аталыштар катары

тукумсуздук, жерик, талгак учуру, баканга сүйөнүү, басып тартуу же бел тартуу, толгоо, мартуу, калчылдак, саруулоо сыяктуу аталыштарды кезиктирдик. Ал эми Жүсүп Мамай айткан вариантта *тукумсуздук, аялдын кош бойлуу кезиндеги денедеги өзгөрүүлөрү: оозунан сары зил кетип, арыктап, тамакка табитинин жоктугу, беттин чымырынын өзгөрүп сепкилдин басышы, саруулап кыйналып жаткан аялдын толгоосун тезирек келтирүү* үчүн атайын толгоо чакыртуучу дарылардын колдонулушу сыяктуу аталыштар айтылган. Бул аталыштардын кээ бирлери мисалы *“мартуу”* сөзү эски түшүнүк катары колдонуудан чыгып калса, кээ бири бүгүнкү күндөгү жашоого жаңыча ыкма менен кайтып келип колдонулууда. Алсак, *“бакан кармоо”*, аялдын төрөтү жакын калган учурда ичтеги *баланы оңдоо* ыкмасы, *басып тартуу же бел тартуу* ыкмалары, *толгоо чакыруу үчүн атайын дарылар*, ж.б.ыкмалар азыр кээ бир төрөт үйлөрүндө заманбап ыкма менен жаңыланып, натыйжалуу колдонулууда. Кыргыз эли да башка түрк элдери сыяктуу *жугуштуу ооруларга* абдан көңүл бөлүп келген. Түрк тилдүү элдердин арасында ал тургай орус элинде дагы илгертеден келе жаткан адат боюнча оорунун атын түз, тике айтуудан карманып, тергеп айткандыктары бүгүнкү күндө да кезигет. Жогоруда эпосто келтирилген мисалдардагы оорулардын аталыштары азыркы активдүү лексикабызда дээрлик колдонулбайт, колдонулса дагы оозеки кепте алардын өтмө маанини бергендери жана өспүрүм тестиер курактагы эркек баланы жемелөөдө дагы колдонулат. Алсак, *“чечек чыккансып”*; *“өпкөсүн кагып калыптыр (жөтөлүп ооруп калыптыр, көбүнчө мал-жандыктарга карата айтылат)*; Чечек! Айтканды ук! деген мисал көбүнчө түндүк диалектиде көп колдонулат. Себеби, учурда бул аталыштар мисалы, кезик, чечек ооруларынын кээ бир түрлөрү азыр эл арасында жокко эсе. Ал эми келте оорусу медициналык жактан илимге баш ийген, дарылоого толук мүмкүн болгон оорулардын бири. Элдик дарыгерчиликтеги кесипчиликтер оорунун мүнөзүнө жараша пайда болуп, аталыштары дага ошол ооруга байланыштуу аталып калган. Элдик кесипчиликке байланыштуу аталыштардан азыркы учурда эл арасында

айтылып жүргөн аталыштардын 25 түрүн кезиктирдик. Жогоруда Н.Тентигул кызы белгилеп өткөндөй элдик дарыгерчиликтеги кесиптерди мүнөзүнө жараша бир нече топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Мистикалык : бүбү-бакшы, куучу, жоймочу-киринечи, учукчу, тепмечи, түкүрүкчү, бадикчи;
2. Диний: демчи, жайчы, үйлөгүч, чилжаасынчы (жаасынчы);
3. Эмпирикалык: чөпчү, дарымчы, (фармацевттер), табыш, тамырчы, аначы, киндик эне, сыныкчылар, кыбачы, күйгүзгүчтөр, жүрөк көтөргүчтөр, үзмөчү, теңчи, укалоочу;
4. Илимий: дарыгерлер врачтар, чекмечи, тилмечи, картыкчы:

КОРУТУНДУ

Кыргыз элинин салттуу билимдери анын ичинде элдик дарыгерчилик тил илиминен башка илим тармактарында шартка жараша изилденип келген. Алсак, тарых, этнография, педагогика, антропология, медицина, фольклористика, ветеринария өңдүү тармактарды атасак болот. Элдик дарыгерчиликтеги аталыштар тилдик каражат катары кыргыз тилинин базалык лексикасына кирип, кээ бир аталыштар активдүү тил каражаттары катары колдонулса, кээ бирлеринин дарылоодогу эски аталыштары колдонуудан чыгып, жаңыча аталыш менен колдонулуп жаткандыгына карабастан таза тилдик аспектиде айрыкча этимологиялык өңүттө изилдене элек. Бул иште “Манас” эпосундагы оору жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын кыргыз тилиндеги структуралык, семантикалык жана этимологиялык жактан изилденишине карай төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды:

1. “Манас” эпосундагы оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасын, семантикасын жана этимологиясын изилдеп жатып, “Манас” эпосун тилдик өңүттө изилдеген бир топ илимий иштерге күбө болдук. Алсак, Н. Мазекованын “Манас” эпосунда колдонулган сөз

формаларына лингвостатистикалык илик” (2000), С. С. Жумалиевдин “Манас” эпосундагы диалектизмдер (2003), Б. Д. Шаршембаевдин “Манас” эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрүн түзүү жана чечмелөө типологиясы (2004), Ч. А. Кадырованын “Манас” эпосундагы аскердик-терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү (2010) ж.б. эмгектерди атасак болот.

2.Элдик дарыгерчилик салттуу билимдин бир тармагы катары каралгандыктан салттуу билимдин башка түрлөрүнө да кайрылууга туура келди. Салттуу билимдин изилдениши анын ичинде элдик медицина боюнча көрүнүктүү этнографтар Ю. В. Бромлей, А. И. Шретер, И. И. Брехман, Н. Б. Басилов ж.б. совет окумуштууларынын тартып, окумуштуулар М. Айтбаев, А. Байбосунов, И. Молдобаев, Ж. Бөкөшев, Г. Т. Ботоканова, Н. Тентигул кызы, А. Муратовдордун эмгектерин айтууга болот.

3. “Манас” эпосундагы оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасын, семантикасын жана этимологиясын изилдөөдө элдик дарыгерчиликке байланыштуу илимий изилдөөлөрдү, макалаларды, сөздүктөрдү, монографиялык эмгектерди карап чыгууга туура келди. Алсак, В. И. Кушелевскийдин “Материалы для медицинской географии и санитарного описания ферганской области”, Ф. Поярковдун “Из области киргизских верований”, Н. Тентигул кызынын “Кыргыздын салттуу дарыгерчилиги” ж.б. эмгектерди атоого болот. “Манас” эпосундагы оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын этимологиясын аныктоодо бир топ кыйынчылыктар болду. Анткени, бул аталыштардын кээ бирлери байыркы түрк тилдеринин үлгүлөрүнөн болсо, кээ бирлери кыргыз тилиндеги арабизм сөздөрү болду. Аталыштардын этимологиясын аныктоо үчүн негизги сөздүктөр катары “Древнетюркский словарь”, Э. В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков”, К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүн”, Кыргыз тилинин түшүндүрмө

сөздүгү”, “Монгол тилдеринин этимологиялык сөздүктөрү” жана “Алтай-орус тилдеринин сөздүктөрү” пайдаланылды.

4. Байыркы кыргыз дарыгерлери тамыр кармап ооруну мүнөзүнө жараша ысык-суук деп бөлүп, ага жараша дарылоонун бир топ ыкмаларын, ар түрдүү дары-дармектерди колдонушкан. Дары-дармектерди жасоодо өзүн курчап турган табияттан керектешинче алып пайлаланган. Ал эми кээ бир ооруларга жаныбарлардын айрым органдарын колдонууга туура келген. Табият тартуулаган минералдык суулардын, органикалык заттардын дарычылык касиетин аныкташып колдоно билишкен. Ал ыкмалардын кээ бирлери бүгүнкү күнгө чейин мурасталып бизге жетип отурат. Алсак, сынган сөөктү шакшактап, мумиё бериши; кан токтотуу үчүн кантемир дарысын берсе кээде эпосто берилгендей кийиз күйгүзүп басышы; денедеги жараат ырбап кетпеши үчүн жаныбарлардын өтүн антисептик катары пайдаланышы; ж.б

5. Дарыгерчилик лексикасындагы аталыштарга коюлган талаптар: айтууга жеңил, кыска, түшүнүктүү, адамдын акыл-сезимине таасир бергидей болушу зарыл.

6. Эпостогу ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштар тематикалык жактан ар түрдүү. Бул иште атлыштар тематикалык жактан топторго бөлүштүрүлүп, классификацияланды. Ал аталыштарга лингвистикалык анализ жүргүзүлдү.

7. “Манас” эпосундагы ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштар элдик медицинанын түзүлүшүн, дарыгерчилик өнөрүн, дарыгерчиликтин түшүнүк-туюмдарын бере алат.

8. Дарыгерчиликтеги аталыштар семантикалык жактан өз алдынча туруп маани берип, морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалат.

9. Дарыгерчиликтеги аталыштар этимологиялык жактан түрк тилдүү элдердеги аталыштары менен салыштырылып окшоштуктары жана айырмачылыктары аныкталды. Кыргыз эли башка элдер сыяктуу эле жугуштуу ооруларга өзгөчө көңүл буруп, ал оорулуу адамды өзүлөрүнөн

оолак кармашкан. Алсак чечек оорусу. Жогорудагы келтирилген мисалдарга улай башкыр тилинде жана анын диалекттеринде **чечек** сөзүнө байланыштуу бир нече сөз айкаштарын байкоого болот: **сәсәк ояһы** (оорунун өтүшүп кеткени, оорунун очогу), **һыу сәсә ге** (ветрянка; суу чечек), **кара сәсәк**; **күк сәсәге** (асман чечек), **сәсәк сыгыу** (калкыу) (чечек менен ооруп калуу;), **сәсәк батыу** (оорунун күч алып кеткен учуру). Ал эми казак тилинде чечек сөзү- **шешек, қорасан**, ал эми **чечек эмдөө-шешек егу** деген мааниде колдонулса, орус эли аны эркетип, тергеп **эне чечек** (мать-оспа / мать оспы) деп аташы. Ошондой эле “лихорадка” оорусун чыйрыгып, калчылдап ооругандыктан кыргызча **калчылдак** деп аталышын айтсак болот.

10. Ошондой эле кыргыз тилинде оорунун мүнөзүнө жараша дарыгерчилик кесиптин ар түрдүүлүгүнө байланыштуу кесиптик лексикага токтолуу менен алардын этимологиялык табиятын ачып берүүгө аракет кылдык.

11. Элдик дарыгерчиликтеги кээ бир дары-дармектердин курамы, кайда өсөрү, кандай дарычылыгы бар, д.у.с так маалыматтар болбогондуктан бул дагы да келечектеги аткарыла турган иш деп эсептейбиз. Алар негизинен эпикалык дарылар деп аталат. Алсак, апы-үпү, эбеп-себеп, медет, чар дары ж.б.

12. “Манас” эпосундагы ооруга жана аны ыйыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы боюнча изилдөө жүргүзүүдө кыргыз элинин элдик дарыгерчилиги азыркы илимий медицинанын башаты экендигине дагы бир жолу ынандык. Алсак, ошол кезде эле өлгөн адамдын денесин катырып (бальзамдап) иритпей-чиритпей жерине алып келиши, маселен, Шыпшайдардын колунан ажал тапкан казактын баатыры Көкчөнүн сөөгүнүн **катырма** куюп катырылышы өңдүү окуялар көп эле кездешет. Демек, “Манас” эпосун ар тараптан талдап изилдесек, дагы далай баалуу бай маалыматтарга күбө болорубуз шексиз

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдырахманов Т. “Манас” эпосундагы өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / Т.Абдырахманов. – Бишкек, 2018. –184 б.
2. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек, 2007. –144 б.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы [Текст]: филол. илим. д-ру ... дисс. 10.02.01 / И. Абдувалиев –ЖМУ, 2007. –281 б.
4. Айтбаев М.Т. Народные знания киргизов XIX-начала XXвв. [Текст] /М.Т. Айтбаев // Известия АН Кирг. ССР.-Ф.: 1959 г. Том 1. Вып 1.
5. Айтматов М.Б. “Манас” эпосу жана салттуу малчылык [Текст]: / М.Б. Айтматов, Г.Т. Ботоканова, А.Ж. Шералиева; К.И. Скрябин ат. КУАУ. –Б.: “Кут-Бер”, 2019. – 58 б.
6. Акунова А. Р. Азыркы кыргыз тили. Лексика [Текст]: Азыркы кыргыз тили ЖОЖ. студенттери үчүн окуу куралы) / А. Р. Акунова, М. Райымбекова – Б.: 2005. –150 б.
7. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа: [Текст] / Б.Аманалиев. – Ф.: 1963. –77 б.
8. Артыкова Ж.А. “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттар [Текст] / Ж.А. Артыкова – Б.: [б.и.], 2017. –209 б:
9. Ахмет Гүнгөр. Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөр [Текст] фил.илим.канд...дис.: 10.02.01, 10.02.06 / Г.Ахмет; Тил илими инст. КР УИА.Б.: – 2006. – 237 б.
10. Байбосунов А. Революцияга чейинки кыргыздардын космология түшүнүктөрүнөн [Текст] // Ала-Тоо Ф.: 1978. №3.134-141- бб.
11. Байбосунов А. Элдик эсепчилер /А. Байбосунов [Текст] // Ала-Тоо Ф.: 1984. №1.94-100 бб.
12. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе [Текст] /А.Байбосунов. Ф.: Мектеп, 1990. –184 с.

13. Бакирова Г. К. Кыргыз тилиндеги фразеологимдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Г. К. Бакирова. Жалал-Абад мамл.унив. – Б.: [б.и.], 2018. –198 б.
14. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков [Текст] / Н.А.Баскаков. М.: “Высшая школа” 1985. – 385с.
15. Бекбоев Т. Табыпчылык башаты- “Манаста” (Кыргыз элинин табыпчылык тарыхы “Манастан” башталат [Текст] // Кыргыз Туусу 1995. 22-август.
16. Бешкемпирова А. И. “Манас” эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантика - стилистикасы. (С.Орозбаковдун жарыяланган варианты боюнча) [Текст] / А. И. Бешкемпирова; Ж. Баласагын ат. КУУ. –Б.: [б.и.], 2019. –198 б.
17. Ботоканова Г. Т. Традиционные знания для устойчивого развития образования / Г.Т. Ботоканова// Известия ВУЗов, Б.: №1, 2012. –211-213с.
18. Ботоканова Г. Т. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери окутуучулар үчүн колдонмо [Текст] / Г. Т. Ботоканова –Б.: 2014. –620 б.
19. Ботоканова Г. Т. “Манас” эпосундагы элдик дарыгерчилик боюнча салттуу билимдер [Текст] / Г.Т. Ботоканова // (“Манас” жана кыргыз салты” Үрүмчү, Шинжаң “Манас” изилдөө борборунун материалдары.) 21. 2. 546-547-бб.
20. Ботоканова Г.Т. Традиционные знание кыргызов: Монография [Текст] / Г. Т. Ботоканова –Б.: “Кут-Бер” 2015.-199 с.
21. Бөкөшов Ж. Кыргыз философиясы. [Текст] / Ж. Бөкөшов. Б.: 2013. “Бийиктик”, – 392 б.
22. Бөкөшов Ж. “Манас” эпосундагы салттуу билимдер / М. Б. Айтматов, А. А. Алимбеков, Ж. Б. Бөкөшов ж.б. [Текст] / Ж. Бөкөшов. –Б.: “Кут-Бер”, 2019. –150 б.
23. Бөрүбаев Т. Кыргыз даамы [Текст] / Т.Бөрүбаев. –Ф.: Кыргызстан, 1984. – 156 б.
24. Бутанаев В. Я. Народная медицина хакасско-минуссинского края. / В. Я. Бутанаев. Абакан – 1995. – 24с.

25. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология: /ЖОЖ фил.фак.ст.үчүн окуу китеби [Текст] / С.Давлетов, С.Кудайбергенов –Ф.: Мектеп, 1980. –235б.
26. Дагыстан Сердар. Кыргыз улуттук тамак-аштарынын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Сердар Дагыстан // Известия вузов. –2014. –№3. –279-282-б.
27. “Ден соолук”: Медициналык энциклопедия [Текст] / Башкы ред. М.Б. Борбугулов. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Баш.ред., – 456 б.
28. Джапанов А. А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы [Текст]: фил. илим. канд. .дис.: 10.02.01, 07.00.07/ А. А. Джапанов, – Бишкек, 2004. – 186 б.
29. Джумагалиева К. В. История традиционной медицины казахского народа [Текст] / К. В. Джумагалиева, Н. Сармурзина, Г. К. Кайргалиева // Известия Самарского научного Центра российской академии наук. Исторические науки Нур-Султан, Т2. №1. –117-126 с.
30. Дүйшеева Т. С. “Манас” эпосунун этномаданий лексикасы [Текст]: фил. илим.канд...дис.: 10.02.01 / Т.С. Дүйшеева; Илим.жет.: И. Абдувалиев; И.Арабаев ат.КМУ– 2014. – 186 б.
31. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К.Дыйканов –Бишкек: [б.и.], 2018. –150 б.
32. Жанчарбекова С. Ж. Кыргыз фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү [Текст]: фил. илим. канд. дис. 10.02.01 / С. Ж. Жанчарбекова. Бишкек, –2021. –200 б.
33. Жапаров Ш., Т.Сыдыкова. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы [Текст] (окуу китеби) / Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова. – Бишкек:Текник, 2013. – 169 б.
34. Жумалиева Г. Э. “Манас” эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы [Текст]:фил.илим.канд..дис.10.02.20. /Г. Э. Жумалиева; Бишкек. –2008. – 174 б.

35. Жумалиев С. С. “Манас” эпосундагы диалектизмдер [Текст] (С. Орозбаковдун варианты боюнча): фил. илим. канд... дис.: 10.02.01 / С. С. Жумалиев. Бишкек, –2003. –162б.
36. Исмаилова Ж. Этимологияны окутуунун айрым маселелери [Текст]: (метод. колдонмо) / Ж. Исмаилова. – Б.: 2014. – 59 б.
37. Кадырова Л. М. Народные медицинские знания сибирских татар Омского Прииртышья (конец XIX-XX вв.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук 07.00.07. / Л. М. Кадырова – М.: –2004. – 24с.
38. Кадырова Ч. А. “Манас” эпосундагы аскердик терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү (Ж. Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунун материалдарынын негизинде) [Текст]: фил. илим. канд... дисс.:10.02.01 / Ч. А. Кадырова. Бишкек, – 2010. – 205б.
39. Кайымова Ф. Кыргыз тили боюнча тилдик-грамматикалык талдоолорду жүргүзүү [Текст]: / Ф. Кайымова. – Ош: Кагаз ресурстары, –2018. – 203 б.
40. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү (XIX-к. аягы-XXк. башы) [Текст]: тарых илим. докт... дисс. 07. 00. 07 / О. Э. Капалбаев. Бишкек, , – 2022. – 350 б.
41. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: [Текст] сөздүк 5100 / Х. К. Карасаев. – Бишкек: [б.и.], 1996. – 424 б.
42. Карасаев Х. Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / Х. Карасаев. – Б.: Шам, 1996. – 855 б.
43. Карасаев Х. К. Камус наама: “Манас” сөздүгү [Текст] / Х. К. Карасаев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. –204 б.
44. Карымшакова Айша Талгар кызы. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери [Текст]: (Макалалар жыйнагы) / А.Т. Карымшакова. БГУ Б.: [б.и.], 2019. – 158 б.
45. Классикалык изилдөөлөр 4-том кыргыз тили боюнча эмгектер [Текст] / Түз.: И. Абдувалиев, Т. Курманалиева. –Б.: “Принэкспресс”, 2017. – 568 б.
46. Кыргыз тили энциклопедиялык окуу куралы / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында.-Б.: Kirland, 2017. 2т.: Лексикология [Текст]:/ Түз.: И.

- Абдувалиев. 2017.–532б. Кыргыз тили: Энциклопедиялык окуу куралы /Башкы ред. Ү. Асанов–Б.: Мам.тил жана энцикл.борбору, К. Карасаев ат. БГУ–Б.: 2004 –694 б.
- 47.Кыргыз тилине кирген араб жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү [Текст] / Түз: К. Малаев. – Б.: 2011. –188 б.
- 48.Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. [Текст] / Жооптуу ред. Мусаев С. Ж. –Б.: 2015. –256 б.
- 49.“Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери” [Текст]: Хрестоматия / М. Б. Айтматов, Г. Т. Ботоканова, А. Ж. Шералиева ж.б. – Б.2017. -302 б.
- 50.Кыргыз элинин уюткулуу сырлары [Текст] / Айтматов М. Б, Абдурасулов Ы. А., Ботоканова Г. Т., К. А. Абдырасулова Э.К.ж.б. – Б.2010. -130 б.
- 51.Кыркбаева Г.Н. “Семантикалык талаа”, “лексика-семантикалык талаа” түшүнүктөрүнүн структуралык өзгөчөлүктөрү/ Г.Н. Кыркбаева // наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №12, 2017.176-178 б.
- 52.Кыркбаева Г. Н. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр жана сөз тизмектери [Текст]: адистиги “Кыргыз тили”: 10.02.01.фил.илим.канд...дис/ Г. Н. Кыркбаева. – Бишкек 2020. – 201б.
- 53.Мазекова Н.Ж. “Манас” эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик (зат атооч) [Текст]: фил. илим. канд. дис. 10. 02.01 / Н. Ж. Мазекова. Бишкек, –2000. –145 б.
- 54.Манас: Сагымбай энциклопедиясы / Кырг. УИА, Ч. Айтматов ат. Тил жана адабият инст; А. Акматалиев жалпы ред.аст. –Б.: Бийиктик плус, 2015. – 1416 б.;
55. Манас: Эпос [Текст] / КыргССР ИА, Тил жана адаб. инст; С.Орозбак уулунун варианты боюнча; Ред.колл.: Ч.Айтматов ж.б.–Ф.: Кыргызстан, 1978. – 570 б.
56. Манас: Эпос 2 китеп [Текст] / КыргССР ИА, Тил жана адаб. инст; С.Орозбак уулунун варианты боюнча; Ред.колл.: Ч.Айтматов ж.б. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 451 б.

57. Манас: Эпос 3 китеп [Текст] /КыргССР ИА, Тил жана адаб. Инс-ту; С.Орозбак уулунун варианты боюнча; Редколл.: Ч.Айтматов ж.б. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 346 б.
58. Манас: Эпос 4 китеп [Текст] / С.Орозбак уулунун варианты боюнча; Түз. С.Мусаев; Ред. Ч.Айтматов; Кырг. ССР.ИА Тил жана адаб.инст.– Ф.: Кыргызстан, 1982. Китеп IV. – 366 б.
59. Манас: Эпос. [Текст] / С. Каралаевдин варианты боюнча/ Ред.колл.: Ч.Айтматов ж.б. – Ф.: Кыргызстан 1984. Китеп 1. – 248 б.
60. Манас: Эпос [Текст] / С. Каралаевдин варианты боюнча. / Ред. колл.: Ч. Айтматов ж.б. – Ф.: Кыргызстан, 1986. Китеп II. – 261б.
61. Манас: Кыргыз элинин тарыхый эпосу.1-бөлүм [Текст] /Биринчи китеп/ – Ош, 1995. – 188 б.
- 62.Манас: Кыргыз элинин тарыхый эпосу / ред.Макелек Өмүрбай; Айтуучу Ж. Мамай.-Үрүмчү: [б.и.], 2004. – 1780 б;
63. “Манас” : Саякбай энциклопедиясы/А. Акматалиевдин жалпы ред. астында . –Б.: Принт Эскпресс, 2016. –1258б.
64. “Манас” эпосунун сөздүгү [Текст] / Түз: Э. Абдылдаев, А. Акматалиев, Б.Садыков, Р.Сарыпбеков. – Б.: 1995. –172 б.
- 65.“Манас” энциклопедиясы (башкы ред. А.Карыпкулов.[Текст] / Б.: Кыргыз энц.башкы редак. 1-т: Аалам – «Манастын» музыкасы –Б.: 1995. – 440 б.
66. “Манас” энциклопедиясы (башкы ред. А.Карыпкулов.[Текст] / Б.: Кыргыз энц.башкы редак. 2-т: “Манастын” сюжети-Ярупа –Б.:1995. – 432 б.
- 67.Минибаева З.И. Народная медицина башкир курганской области (конец XIX -начало XXI в.) автореф. дис. ... канд. ист.наук / З.И. Минибаева – Уфа – 2011. – 31с.
- 68.Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү [Текст] / Ж.Мукамбаев, А.Осмонкулов. – Ф.: Мектеп, 1978. – 380 б.
- 69.Молдобаев И. Б. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И. Б. Молдобаев. Б.: Кыргызстан, 1995. –312 с.

70. Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке [Текст]: Этимологический словарь Под. ред. докт. филологии Фавваз Аль-Дахера и докт. фил, проф. А. Акматалиева / Дженишбек Мочоев. – Б.: Айбек, 1998. – 256 б.
71. Муратов А. Ж. Кыргыздардын элдик билимдери жана тажрыйбалары [Текст]: / А. Ж. Муратов – Б.: «AG5P» ЖЧКнын буюртмасы менен, «Adver Print» ЖЧК басмаканасы, 2021. – 470 б.
72. Муратов А. Кыргыздардын салттуу эсепчилик билимдери [Текст]: / А. Муратов // Ала-Тоо – Б. 2016. №9 82-106 бб.
73. Муратов А. Кыргыздардын салттуу эсепчилик билимдери [Текст]: / А. Муратов // Ала-Тоо – Б. 2016. №10. 91-108 бб.
74. Муратов А. “Манас” эпосундагы элдик медицина [Текст]: / А. Муратов // (“Айтматов окуулары-2016” конференциянын материалдарынан) – Б.: 2016. 290-296-бб.
75. Муратов А. Кыргыз элинин дарыгерчилик эмпирикалык билимдери жана тажрыйбалары [Текст]: / А. Муратов // И. Арабаев ат. КМУнун жарчысы – Б.: 2015. 446-450-бб.
76. Муратов А. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги жана алардын “Манас” дастанында чагылдырылышы [Текст]: / А. Муратов // Бутанаевдин 70 жылдык мааракесине арналган конф. материалдарынан – Б. 2016. 14-апрель. 220-227-бб.
77. Мусаев С. Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери [Текст] / Вопросы кыргызского языкознания / С. Ж. Мусаев. И. Арабаев атын. КМПУ – Б.: 2010. – 755 б.
78. Мусаев С. Ж. Кыргыз тил илиминин айрым маселелери [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б.: 2017. – 227 б.
79. Мусаева Т. С. Сөз варианттары жана норма / Т. С. Мусаева И. Арабаев ат. КМУ – Б.: 2015. – 176 б.
80. Орузбаева Б. Ө. Сөз курамы: ЖОЖдун фил. фак. үчүн [Текст] / Б. Ө. Орузбаева – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б.

81. Өмүрбай у. М. Кыргыз саресепчилиги: күн санак, ай санак, жыл санак [Текст] / М. Өмүрбай у. – Б.: Бийиктик плюс, 2021. – 603 б.
82. Макелек Өмүрбай уулу Кармыштегин “Манастын” акылы [Текст] / Макелек Өмүрбай уулу Кармыштегин – Б.: “Улуу Тоолор” 2016. – 616 б.
83. Рахимова М. Р. Кыргызская народная педагогика: Учеб.-метод. пособие / М. Р. Рахимова, Т. В. Панкова. – Б.: [б.и.], 1993. – 79с.
84. Рыскулова Г. У. «Манас» эпосундагы сезимдин ж-а кебете-кешпирдин туюндурулушу: Психоллингв. илик [Текст] / Г. У. Рыскулова; Жалал-Абад мам. унив. – Ж-Абад: [б.и.], 2012. – 133б;
85. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюрк. и межтюрк. основы на гласные [Текст] / Э. В. Севортян; АН СССР, Инст. языкознания – М.: “Наука”, 1974. – 767с;
86. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюрк. и межтюрк. основы на буквы “Б” [Текст] / Э. В. Севортян; АН СССР, Инст. языкознания – М.: “Наука”, 1978. – 349с;
87. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюрк. и межтюрк. основы на буквы “В”, “Г”, и “Д” [Текст] / Э. В. Севортян; АН СССР, Инст. языкознания – М.: “Наука”, 1980. – 395с;
88. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан: науч. изд. [Текст] / К. Сейдакматов . – Б.: 2004. – 232 б.
89. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү [Текст] / К. Сейдакматов. Ф.: Илим, 1982. – 187 б.
90. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги мүчөлөр [Текст] / К. Сейдакматов. – Б.: Бийиктик, 2003. – 63 б.
91. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов – Ф.: Илим, 1988. – 333 б.
92. Сейдакматов К. Кыргыз элинин календарлык түшүнүгү. Календарные понятия киргизов [Текст] / К. Сейдакматов – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 68 б.
93. Содномпилова М. М. Традиционные представления тюрко-монгольских народов Внутренней Азии о заболеваниях кожи: причины

- заболеваний и приемы лечения // Медицинская антропология и биоэтика. 2019. № 2(18). DOI: 10.33876/2224-9680/2019-2-18/14
94. Солтоноев Б. “Кызыл кыргыз тарыхы” Түз.: Т. Нурманбетов. [Текст] / Б. Солтоноев –Б.: Турар, 2017. – 491 б.;
95. Супаева А. А. “Манас” эпосундагы элдик хирургиялык ыкмалардын жана колдонулуучу аспаптардын аталыштарына этимологиялык анализ // Аида Супаева II. ULUSLARARASI AVRASYA SEMPOZYUMU SOSYAL BİLİMLER VE SANAT 25-26 Mart 2023, Ankara / TÜRKİYE Tam Metin Kitap Ankara 29.04.2023. ESSA II. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler ve Sanat Sempozyumu 25-26 Mart 2023. 229-236 б.
96. Сыдык у. Д. Ж. Мамайдын варианты боюнча “Манас” эпосундагы кыргыз эмчилигинен учкай баян[Текст] / Сыдык у. Д. // ЖАМУ конф.матер. –Б.: 2016. 70-75-бб.
97. Тахирова Н. И. “Манас таануу” курсун колледждерде окутууну- этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү [Текст]: адистиги 13.00.02 “Окутуу ж-а тарбиялоонун теориясы м-н методикасы (кыргыз адабияты)” : пед. илим. канд. ...дис. / Н.И. Тахирова: ОшМУ. - 2019. - 225 б.
98. Тентигул к. Н. Эпос «Манас» как источник изучения народной медицины кыргызского народа [Текст]: / Тентигул к. Н., Ч. Д. Бексултанова Бюллетень науки и практики // Филологические науки // Б.: –2021. Т7. №6. 527-536с.
99. Тентигул к. Н. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги (XIX кылымдын аягы–XX кылымдын башы) Моногр. [Текст] / Н. Тентигул к. – Б.: Улуу тоолор, 2018. –190 б.
100. Тентигул к. Н. “Манас” эпосундагы элдик салттуу хирургия жана айрым методдор / Тентигул к. Н. // Вестник КГМА Б.: 2016. №4 140-142 бб.
101. Турдубаева Н. Элдик жана салттуу медицинанын элементтери “Манас” эпосунда сүрөттөлүшү / Н.Турдубаева // Alatay topluluklari Istanbul 2022.101-105-бб.

102. Усмамбетов Б. Ж. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабд.матер.б-ча): [Текст]: фил.илим. канд.. дисс: 10.02.01/ Б. Ж. Усмамбетов. – Бишкек, 2001. –155 б.

103. Шакенбаева Г. К. Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы [Текст]: филология илимд.канд.дисс: 10.02.01 / Г. К. Шакенбаева – Бишкек, 2010.-160 б.

Электрондук ресурстар:

104. Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология: Учебное пособие. – СПб, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/>

105. Кыргызча-орусча сөздүк. [Электронный ресурс]. Түз: Юдахин К.К. / – Ф.:КСЭнын баш.ред. 1-к. А-К.1985. – 504 б. – Режим доступа: archy.arabaev.kg/admin-admin/fotogalere/1607351676_185-192.pdf

106. Кыргызча-орусча сөздүк. [Электронный ресурс]. Түз: Юдахин –Ф.: КСЭнын баш.ред. 2-к. Л-Я.1985. – 480 б. [Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://altaica.ru/LIBRARY/yudahin/kyrgyz_dictionary1.pdf

107. Диваев А. Баксы, как лекарь и колдунь // Этнографические. Из области киргизских верований.//Известия общества археологии, истории и этнографии. Т.XV. вып. 3. Этнографический очерк. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://www.academia.edu/43763568>

108. Древнетюркский словарь. Ред: Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. / Изд."Наука" Л.: 1969 г. – 677с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://altaica.ru/LIBRARY/dts.pdf>.

109. Г. К. Аалиева, Н.Тентигул кызы. Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу “Манас”. // Интерактивная наука. 12.2017. 177-179с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-narodnoy-meditsiny-i-ee-mesto-v-sotsialnoy-strukture-kyrgyzov-po-eposu-manas>.

110. Калыбеков А. Кыргыз элинин үркөр-ай жылсанагы. [Электрондук булак]. Булак: <https://bagyt.kg/kyrgyz-elinin-urkor-ai-zhylsanagy/>. Дата последнего посещения.
111. Кушелевский В. И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания ферганской долины Т 3. Новый Маргелань 1891. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/60275786_1890 дата последнего посещения 11.11. 2021.
112. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. КР УИАнын академиги А.Акматалиевдин жалпы ред.астында – Б.: “АВРАСИЯ ПРЕСС”, 2015. –800 б. [Электрондук булак]. Булак: https://www.studmed.ru/akmataliev-a-kyrgyz-tilinin-s-zd-g-birinchi-b-l-k_670f80937a2.html . Дата последнего посещения 02.03.21.
113. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. Академик А. Акматалиевдин жалпы ред.астында– Б.: “АВРАСИЯ ПРЕСС”, 2015. –800 б. [Электрондук булак]. Булак: <https://www.twirpx.com/file/2343421/>. Дата последнего посещения 02.03.21.
114. Малов С.Е. Шаманский камень «яда» у тюрков Западного Китая Советская этнография. 1947, №1; Уйгурский торговый обрядник (рисале) из Западного Китая / Труды Академии наук Таджикской ССР. Т. XVII. Сталинабад, 1953 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: PDF https://www.academia.edu/50212028...D0%B4_1953.
115. Нанзатов Б. З., Содномпилова М.М. Народная медицина кочевников Внутренней Азии: логика приемов исцеления. Монголоведение. 2020;12(1):132-141.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.22162/2500-1523-2020-1-132-141>.
116. Ойноткинова Н. Р. Этимология и семантика алтайских демонимов: материалы к лингвокультурологическому словарю / Н. Р. Ойноткинова // Вопросы лексикографии. 2017. № 11. С. 86-104. [Электронный ресурс]. URL:-
– Режим доступа: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000582351>. Дата последнего посещения: 27.06.23

117. Панина Т. И. Оспа в традиционных представлениях удмуртов// Вестник угроведения №3 (26), 2016. С 164-173. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ospa-v-traditsionnyh-predstavleniyah-udmurtoy> дата обрац.07.04.2022.
118. А. П. Пестряков // «Этнографические аспекты изучения народной медицины. Тезисы Всесоюзной научной конференции 10—12 марта 1975 г.», [Электронный ресурс]. Л., 1975. с.156. Советская Этнография №6 1975. Изд. Наука Москва. – Режим доступа: <https://dzurdzuki.com> > [sovetskaya-etnografiya-1975-6](https://dzurdzuki.com/sovetskaya-etnografiya-1975-6)
119. Поярков Ф. Из области киргизских верований [Электронный ресурс].: // Этнографическое обозрение Изд.Этнограф.отдела М.: 1891, №4 – 99 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.academia.edu> Дата последнего посещения 11.11.2021.
120. Алтайско-русский словарь. Редколлегия: канд. филол. наук А. Э. Чумакаев (отв. ред.), канд. ист. наук Н. В. Екеев, канд. филол. наук А. Н. Майзина, К. К. Пиянтинова, Н. Н. Тыдыкова, канд. филол. наук Е. В. Тюнтешева; БНУ РА «НИИ алтаистики им. С. С. Суразакова». – ГорноАлтайск, 2018. – 936.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: [chttps://niialt. Ru /nauchnye-trudy/90-izdaniya-2018-g/300-altajsko-russkij-slovar](https://niialt.ru/nauchnye-trudy/90-izdaniya-2018-g/300-altajsko-russkij-slovar). Дата последнего посещения 28.02.22.
121. Раимбердиева З. С. Народные медицинские понятия как лингвокультурологические аспекты в работе с текстом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/narodnye-meditsinskie-ponyatiya-kak-lingvokulturologicheskie-aspekty-v-rabote-s-tekstom>. Дата последнего посещения: 18. 05. 22
122. Санжеев Г. Д., Орловская М. Н., Шеверина З. В. Этимологический словарь монгольских языков В.з.т. [Текст] / Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З.В.Шеверина Т-1. А-Е. –М.: –2015г. –224с. [Электронный ресурс]. – Режим

доступа:<https://book.ivran.ru/f/sandzheevdretimologicheskij-slovar-mongolskihiya-zykovtom1-m2015.pdf>. Дата последнего посещения 17.09.22.

123. Санжеев Г.Д., Орловская М.Н., Шевернина З.В. Этимологический словарь монгольских языков: [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина Т II. Г-Р.-М.: – 2016г. –232 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://book.ivran.ru/f/etimologicheskij-slovar-2-t.pdf> Дата последнего посещения 17.09.22.

124. Санжеев Г. Д., Орловская М.Н., Шевернина З. В. Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина ТIII Q-Z М.: – 2018г. – 240 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <file:///C:/Users/lenova/Downloads/3-tom-s-korrek-szhatyj.pdf> Дата последнего посещения 17.09. 22.

125. **3-том. Севортыан, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:Общетюркские и межтюркские основы на букву'В','Г' и 'Д'/ АН СССР.** [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/3-tom-e-v-sevortyan-etimologicheskij-slovar-tyurkskikh-yazykov>.

126. Севортыан Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: **Общетюркс.и межтрюкские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”// М.: “Наука” 1989.** – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/4-tom-e-v-sevortyan-etimologicheskij-slovar-tyurkskikh-yazykov>.

127. **5-том. Севортыан, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘К’, ‘Қ’ / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, ...** [Электронный ресурс].: – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/5-tom-e-v-sevortyan-etimologicheskij-slovar-tyurkskikh-yazykov>. Вы посещали эту страницу 06.12.22.

128. **6-том. Севортыан, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: **Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'К', 'Қ' / Авт. сл. статей Л.: **Общетюркские и ...**** [Электронный ресурс].: – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/6-tom-e-v-sevortyan-etimologicheskij-slovar-tyurkskikh-yazykov>. Вы посещали эту страницу 06.12.22.**

129. Севортыян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» Издательство: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/7-tom-e-v-sevortyan-etimologicheskiy-slovar-tyurkskikh-yazykov>.

Вы посещали эту страницу 06.12.22.

130. Сейтек Ж. Мамайдын варианты боюнча /Транслит.: А.Мукаш кызы, Ч.Субакожоева, Б.Иличбекова. [Электронный ресурс]. –Б. 2014. –324б.– Режим доступа: [https:// new.bizdin.kg/ kniga/ epos-seytek-variant-zhusupamaya](https://new.bizdin.kg/kniga/epos-seytek-variant-zhusupamaya)

131. Сейтек Каралаев Эпос / С.Каралаевдин варианты боюнча / Ред.колл.:Ч.Айтматов ж.б. [Электронный ресурс]. – Ф.: Адабият 1990.–352 б.– Режим доступа: [https:// new.bizdin.kg/ kniga/ seytek-baatyrdyk-epos-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha](https://new.bizdin.kg/kniga/seytek-baatyrdyk-epos-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha)

132. Семетей Ж. Мамайдын варианты боюнча /Транслит.: А.Мукаш кызы, Ч. Субакожоева, Б.Иличбекова. [Электронный ресурс]. –Б. 2014. –324б.– Режим доступа: [https://new bizdin.kg / kniga /epos-semetey-variant-zhusupamaya](https://new.bizdin.kg/kniga/epos-semetey-variant-zhusupamaya)

133. Семетей: Эпос. С. Каралаевдин варианты боюнча /Ред.колл.: Ч.Айтматов ж.б. [Электронный ресурс]. –Ф.:Кыргызстан 1986. I китеп. –376 б.– Режим доступа: [https:// new.bizdin.kg/ kniga/semetey-baatyrdyk-epos-1-kitep-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha](https://new.bizdin.kg/kniga/semetey-baatyrdyk-epos-1-kitep-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha)

134. Семетей: Эпос [Текст] / .С.Каралаевдин варианты боюнча / Ред.колл.: Ч.Айтматов ж.б. [Электронный ресурс].–Ф.:Адабият, 1989. 2-китеп. –344 б.– Режим доступа: [https:// new.bizdin.kg /kniga / semetey-baatyrdyk-epos-2-kitep-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha](https://new.bizdin.kg/kniga/semetey-baatyrdyk-epos-2-kitep-sayakbay-karalaevdin-varianty-boyuncha)

135. Тахирова Н. И. “Манас таануу” курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү 13.00.02-окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arabaev.kg/do.kg/uploads...-2.pdf>. Дата последнего посещения: 28.01.22

136. Хазиева А.А. Лексика словаря М.Кашгари “дивану Люгат Ит-Тюрк” в сравнении с современным башкирским языком дисс. на соиск. Уч.ст.канд.филол.наук Спец: 10.02.02. [Электронный ресурс]. – Языки нар.РФ. (башкирский язык). Науч.рук: к.ф.н.,доц. З.А. Хабибулина Уфа 2018.-226с.– Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/leksika-slovary-a-makhmuda-kashgari-divan-lugat-at-turk-v-sravnenii-s-sovremennym-bashkirskim>.Дата последнего посещения 11.02.22.

137. Мифологический словарь /Гл.ред. Е. М. Мелетинский.– [Электронныйресурс]. М.: Сов. энцикл., 1990.– 672с.:– Режим доступа: https://vk.com/wall-65222007_10633?_ysclid=lv5jbspf1e464524293 Дата последнего посещения 18.04.24

138.Касымбекова Н. Ж. “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн этнолингвистикалык интерпретациялоо. Адистиги – 10. 02. 01 – кыргыз тили Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор Ибрагимов С. Б.–2022.: [Электронныйресурс]. – Режим доступа: <http://arabaev.kg/kgubgu/uploads8F.pdf>

ТИРКЕМЕ

1. **Адырашман-** азыркы илимий аталышы дикая рута, гармала. Ак кээде бир аз саргыч түстө гүлдүү, тоголок кара түстө майда дан байлай турган, анча бийик эмес чачырап өсүүчү, элдик дарыгерчиликте дарычылыкка карата колдонулуучу жапайы өсүмдүк. Аны эл арасында ич өткөккө көп колдонушат. Кургак адырашманды түтүнүн сасык тумоодо жана ырым-жырым жасоодо колдонушат.
2. **Апы-үпү-** апы-ооруну басат, денеден ууну алып чыгат, Мысырдан (азыркы Египет) алынып келинет. Үпү – Апы менен бир колдонулат.
3. **Аштар-Наштар**—Кош миздүү, болоттон жасалган курч бычак. Жоокердик замандагы негизги милдети жараттагы бузук канды чыгаруу болгон. Эпосто денеге сайылып токтоп калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн жасалган процесс аштарлоо деп аталган.
4. **Баканга сүйөнүү-** Толгоо учурунда боз үйгө атайылап орнотулган баканга сүйөнүү менен аял кандайдыр бир жеңилдикти сезген. Бул ыкма бүгүнкү күндө кайрадан жанданып, учурда көпчүлүк төрөт үйлөрүндө натыйжалуу колдонулуп келет.
5. **Бал** - *бал* сөзү (мёд) түрк тилдери менен монгол тилдеринде параллель колдонулуп, бал таттуу, ширин зат. Эпосто бал тамак-аш катары эле эмес, дарычылык касиети бар зат экендиги белгиленет.
6. **Барпы-**организмди жашартуу үчүн кытай табыптары тарабынан жасалган дары. С. Орозбаковдун вариантын боюнча төмөнкүчө баяндалат. Эсенкандын буйругу боюнча табыптар элдин 11 жаштагы өтө сулуу улан–кыздарды чогултуп чоочун адам кирбеген ээн сарайгабир кыз, бир уулдан багышат. Адегенде алар күндүз бирге болушат да, түн ичинде бөлүп кетишет. Акыры аларды бири-бирине абдан куса кылышат. Кыз-жигит 16жашка келип бири- бирисиз жашай албаган абалга келгенде дары чыланган таш карапага киргизип оозун

мыктылап бекитишет. Куса болгон кыз-жигит кучакташкан бойдон жан берет. Карападагы чыланган дарыдан денелери 3-4 жылда быламыкка айланат. Андан жашартуучу барпы дары жасалат. Алманбет кытайда аскер башчылыкка келгенде ушул сыяктуу жөрөлгөлөргө каршы чыгат.

7. **“Басып тартуу” же “бел тартуу”**—толготуп жаткан аялдын төрөтүнө жардамдашуу максатында колдонулган атайын эски ыкмалардын бири. Бул учурда басып тартууну билген тажрыйбалуу аялдар тарабынан кылдаттык менен аткарылса, бел тартууда кара күч көп талап кылынып, карылуу келиндер кээде күйөөсү же башка адам тарабынан ишке ашырылган
8. **Безгек** - Калчылдак оорусу кыргыз тилинде “безгек” деген аталыш менен берилет;
9. **Жара**- теринин же былжыр челдин алдында жаткан ткандардын бузулушу, жабыркашы. Жара дененин сыртында, ички органдарда кездешет. Теридеги жара механикалык, химиялык, физикалык таасирлерден пайда болсо, ички органдардын туура эмес иштөөсүнөн улам пайда болот. Жара дененин ар кандай бөлүгүндө пайда болуп, жалгыздан же топ-тобу менен чыгат.
10. **Жараат**-дене ткандарынын механикалык жол менен жабыркашы. Денедеги жараат кесилген, жулунган, сайылган, ок тийген, тиштелген ж.б. болуп бөлүнөт.
11. **Жөтөл**- Дем алуу органдарын эркин иштетпей, демин ооз аркылуу сыртка чыгарта күрсүлдөтүп, жөткүрө берген илдет. Ал эми *жөткүр* дем алуу органдарынын сезгенишинен улам терең күрсүнө жөтөлүү деген түшүнүктү берет. Мындан сырткары *ыкшып жөтөлүү, көк жөтөл, кургак жөтөл* сыяктуу түрлөрү да кезигет.
12. **Жерик** - боюнда бар аялдын өзгөчө тамак-ашка талгак болуусу;
13. **Искек**- денеге сайылып калган майда тикенек сыяктуу нерселерди терүүгө, көбүнчө каш терүүгө ылайыкталып жасалган кыпчуур.
14. **Кабыргадан кагынуу**- суук тийүүдөн пайда болгон өпкө оорусу,

өпкөнүн сезгениши; Суук тийүүнүн натыйжасында кан түкүрүп ооруган өпкө оорусу.

15. **Кайнатма кара дары**-эпосто кеңири айтылган дарынын бири. Ал денедеги жарага салынган учурда бузук ириң-кандын баарын сыртка чыгаруу касиетине ээ дары катары сүрөттөлөт. М. Б. Айтматов, Г. Т. Ботокановалар түзгөн “Кыргыз элинин уюткулуу сырлары” эмгегинде кайнатма кара дарыны мурда кыргыздар “апийим” деп аташкандыктарына токтолушуп, оорунун бардык түрүн айыктырууда сууга, сүткө кошуп ичиришкендигин жана сынган жерлерге, жараларга эритип кайнатмасынын тундурмасын сүйкөшөт. Эл аралык аталышы “Опиум” деп аталып, Ысык-Көл, Кочкор, Талас өрөөндөрүнүн тоо кыркаларында жапайы түрлөрү кездешет.
16. **Калдыркандын жалбырагы**- кан токтотуучу, сергитүүчү, чымын-чиркейден коргоочу касиетинен улам элдик медицинада колдонулса керек.
17. **Калчылдак (лихорадка)** - оорусу аялдарда кош бойлуу учурда да кезигет. Дененин температурасынын олуттуу өзгөрүүсүнөн улам чыйрыгып, калтырак басуу абалы;
18. **Кара оору**- жалпы элди каптаган оору, эпидемия; Жугуштуу оорунун белгилүү аймактын тургундарына массалык түрдө жайылышы. Санитардык гигиеналык абалдын начарлашы мурунку жугуштуу оорунун чыгышына себеп болот. Эпидемиянын дүйнөгө таралышы пандемия деп аталат.
19. **Картык**-илгертен эле кеңири таралып ооруган жерден кан алууга, канды, ириңди, денеде туруп калган желди сордуруп таштоодо колдонула турган уйдун же топоздун мүйүзүнөн жасалган, кадимки оңко сыяктуу коюлган түтүкчө түрүндөгү аспап.
20. **Катырма дары**-согушта жарадар болгон жоокердин сөөгүн жерине иритпей-чиритпей сактап жеткирүү үчүн катырма дары куюшкан. Азыркы медицинанын тили менен айтканда бальзамдашкан.

21. **Кебек түтөтүү** – Кебек -арпа, таруу, конок сыяктуу эгиндердин сокуга салып актагандан, түктөгөндөн же тартылгандан кийинки эленип ташталган кабыгы. Эсин жоготкон адамды эсине келтирүү үчүн атайын жасалган ырым-жырымдын бир түрү.
22. **Кезик (кесик)** – айыкпас дарт, узакка кармаган кайтпас илдет. Эл арасында абдан коркунучтуу жугуштуу оорулардын бири болгон. Кыргыз элинде бул оору айыкпас оору катары эсептелинген.
23. **Куну**- денедеги бузук кандарды чыгарып, денедеги туруп калган курал-жарактын сыныгы, калдыгын чыгаруу үчүн колдонулуучу дарылардын катарын толуктайт. Эпосто С. Каралаевдин вариантында ак куунун өтүнөн жасалган дары катары сүрөттөлөт.
24. **Курсак оңдоо** - Төрөт учурунда колдонулуучу ыкмалардын бири. Бул ыкма менен тажрыйбалуу деп эсептелинген төрөткө катыштыгы бар аялдар, бүбүлөр же киндик энелер эненин курсагындагы тескери келип калган баланы ар кандай иш-аракеттерди жасоо жолу менен жардам беришкен.
25. **Кустурма**- ууланууда же организмдеги эски дарттарды кустуруу жолу менен колдоно турган дарынын түрү.
26. **Күл азык**- кыргыздардын байыркы тамак-ашынын бир түрү. Ал атайылап күлазыкка арналып бышырылган жылкынын, уйдун, топтоздун, койдун же кийиктин этинен абдан майдалап тууралат. Кээ бир учурларда аларды кургатып жаргылчакка же сокуга салып жанчышат. Малдын майына ун же талкан аралаштырып бышыктап кууруп алган соң нымдуулукту жакшы сактаган идишке салып сакташат. Узак сапарга, жоого аттанган аскерлердин тамагы болуп саналат.
27. **Күпсөр**- кыргыздын эски сөзү, 1. эск . Ичине жел толтурулган меш , чанач (аны байланып алып , дарыядан өтүшкөн) . 2. Дары , ок - дары салынуучу тулуп, баштык .
28. **Күчала**- иранча - чилибуха, кучеляба деген мааниде колдонулат.

Дарынын же кошула турган заттын дарылык касиетин күчөтүү, дем-күч берүү максатында колдонулган.

29.Кырма кызыл дары- жаратка сүйкөгөн дары катары колдонушат. Кээ бир учурларда денедеги жаратты күйгүзүп дарылашкан. Ал кара дары сыяктуу эле денедеги жарага сыйпап, таңуу менен колдонула турган дары. Кырма кызыл дары кытайдан алынган дары.

30.Майтык (майрык) - кыйшык, көрүнүшү бир жагына жантык, түз эмес, кебинен кетип, майрыйган абалды түшүндүрөт. Көбүнчө кол, бут ооруларында тиешелүү айтылат.

31.Мартуу - ар кандай себептерден улам төрөт учурунда аялдын эсин жоготуусу же эси ооп калуусу. Эл арасында кара басуу, албарсты басуу деген аталыш менен да берилип, кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин бири. Оорунун ээсин төрөп жаткан аялдан кубалап чыгуу үчүн көзү ачык адамды (ошол оорунун ээсин көрүү касиетине ээ адамды) чакырып, ал эси ооп жаткан аялды камчы менен чаап зыяндуу күчтү коркутуп качырууга аракет кылат. Албарстыны көрүү касиетине айбандардан айрыкча бүркүт ээ деген ишенимде кара басып жаткан аялга бүркүт алып келүү учурлары да көп болгон. Ушул ишенимге ылайык бүркүтчү киши да куучулук (албарстыны оорулуудан кубалап кетирүү өнөрүнө ээ адам куучу аталган) сапатына ээ болот делип түшүнүлгөн. Кара басуу оорусу аялдын өлүмү менен аяктаган учурда элдин эң эски ишениминде албарсты оорулуунун өпкөсүн сууруп алып, сууга салып жиберди — дешкен. Бул жерде куучунун максаты жана милдети албарстыга аялдын өпкөсүн сууруп кетүүгө жол бербей, аялдын денесиндеги терс күчтү кубалап чыгып, кайра келтирбөө болуп эсептелинген.

32.Медет - Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө медет сөзүнүн 2 маанисин кезиктирүүгө болот. Медет I жөлөк, колдоо, жардам, таяныч түшүнүгүндө болсо, медет II диал. бийик тоодо өсүүчү дары чөптүн

аты. Кээ бир изилдөөчүлөр араб тилинин “*мәдәд*” жардам жөлөк, колдоо деген түшүнүктү берген сөзүнөн алынган деген пикирде. Эпостон алынган маалымат боюнча *медет* дарысын денедеги ууну тез чыгаруучу касиетине карап колдонушкан.

- 33. Мумия-** *мумиё*-асканын жаракаларындагы пайда болуучу, элдик медицинада сөөктүн сыныгын дарылоо үчүн колдонулуучу чайыр түрүндөгү зат. Эл арасында бийик аскаларда дары чөптөрдүн тамыры менен тамактанган арс чычкандардан бөлүнүп чыккан зат деген түшүнүктү айтышат.
- 34. Мүнөздөп тамактануу-** оорулууну дарылоодо анын тамак рационунан атайын белгиленген режимди пайдалануу.
- 35. Мээр чөп (женьшень)-** иран тилинин “*мәһр*” сөзүнөн кирген. Мээр бизче ырайым, сүйкүм, элдик түшүнүктө адамдарга жылдыздуу, сүйкүмдүү киши кылып көрсөтүүчү чөп. сейрек жолугуучу дары өсүмдүк. Көбүнчө Кытайдын түндүк-чыгыш бөлүгүндө, Түн. Кореяда, Россиянын чыгышында кездешет.
- 36. Нуш-** денедеги жарааттын бузулган ириң-кандарын сыртка чыгарып, кургатып тазалоодо колдонулуучу дары.
- 37. Оору-** организмди кыйнаган, жагымсыз, кээде чыдатпаган сезим. Ал көбүнчө киши менен жаныбарлардын организмине күчтүү таасир тийгенден келип чыгат. Оору адамды кыйнап, тынчын алат, эмгекке жарамсыз кылып, катуу кармаган, сыздаган, сайгылашкан, ачыштырган жана башка түрлөрдө сезилет.
- 38. Оржемил-** бул дары аккан канды токтотууга колдонулаары жөнүндө эпостун бардык варианттарында көп жолу эскерилип айтылат. *Оржемил* же дагы бир аталышы *уулжан* көп жылдык жапайы өскөн, кескин жыттуу, ата-бабаларыбыздын салттуу медицинасында кан токтотуучу эле эмес, ички органдарды дарылоодо да колдонулган өсүмдүк. Уулжандын касиети көп ооруларга жагымдуу. Боор, ашказан, жоон ичеги, уйку беши, кант диабетинде, ички, тышкы жараларда

колдонулат.

- 39. Өт** – денедегі боор клеткалары иштеп чыгаруучу суюктук. Курамында өт кислотасы, пигменттер, холестерин, туздар ж.б. бар. Өт ичегидеги майлардын эришине жардам берет. Өттү элдик дарыгерчиликте антисептикалык каражат катары пайдаланышкан.
- 40. Садага чабуу** - араб сөзүнөн кирген. 1. Оору-сыркоодон, кырсыктан кутулуу, ар кандай балаадан сак болуу максатында жасалган курмандык жана бирөөгө берилген кайыр.). Кээде садага кагуу, садага берүү, курмандык чалуу, садага кылуу деген формалары колдонулат.
- 41. Саруулоо** – организмдин алсыздыгынан улам өзгөрүү болуп, кубарат. Коркуу белгиси пайда болуп, өңү саруулайт, муундары калтырайт.
- 42. Сары суу (остеохондроз)**- сөөк жана кемирчек ткандарында зат алмашуу продуктуларынын топтолушунан келип чыккан өнөкөт оору. Көбүнчө бел, моюн, көкүрөк омурткаларында көп кездешет.
- 43. Суу бүркүү**- сууну же суюк затты, газды катуу кысым менен чачырата чыгаруу, атырылта чыгаруу, катуу чачыратуу.
- 44. Сынык**- сөөктүн жабыркашы. Эки түрү бар. Ачык сынык- сөөк менен бирге анын сыртындагы каптаган териге зыян келет. Жабык сынык- сынган сөөк менен териге зыян келбеген учуру.
- 45. Талгак**- — аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай, тамакка табити тартпай калган учуру;
- 46. Толгоо** -төрөт мезгилиндеги ичтин булчуңдары катуу жыйналып мезгил-мезгили менен ооруган абалы;
- 47. Тукумсуздук-жетилген** организмдин тукум калтырууга жөндөмсүздүгү, негизинен организмдин патологиялык бузулууларынан келип чыга турган оору;
- 48. Тинтүүр**- жараатка салып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билип аны ордунан козгоо үчүн пайдаланылган.

- 49. Укалоо (массаж)** -денеге колду ныктай сүргүлөө, укалоо менен механикалык, рефлестик таасир этүү. Моюн, бел-омурткаларга, муун, сөөктөргө уюп калган ар кандай туз, сары суу сыяктуулардан колдун жардамы менен сүргүлөө, укалоо, ушалоо кээде салмагы кичирээк балдарга тебелетүү жолу менен дарылоо ыкмаларынын бири.
- 50. Уулжан** - элдик медицинада колдонулган дарынын бири. Кан токтотуучу, организмди калыбына келтирүүчү сыяктуу касиети бар дары катары сүрөттөлөт. Элдик медицина бүгүнкү күндөрдө да колдонушат.
- 51. Уу-** ууктуруучу зат. Көбүнчө суюк формада кездешет. Эпосто уунун күйдүргү уу, чачама уу, ажыдаардын уусу, чык этпес уу деген түрлөрү айтылат.
- 52. Ууландыруу-** Денеге уу заттын таасир этишинен пайда болгон оор абал. Уулануунун тамак-аштан уулануу, организмге тери, көңдөй органдар аркылуу кирип уулануу, химиялык каражаттар аркылуу уулануу сыяктуу түрлөрү бар. Эпосто каршылашын атайын даярдалган уулуу заттар менен ууландыруу мотивдери сүрөттөлөт.
- 53. Учуктоо** – суукка урунган учурда, сасык тумоолоп калганда отко темирди көпчүлүк учурда кычкачты салып кызарта ысытып, чыныга куюлган муздак сууну ууртап, улам ысыган темир аркылуу оорулууга бүркүү.
- 54. Чар дары-** бир нече дары чөптөрдүн кайнатмасынан, кээде дары чөптөрдүн тамырларын абдан майда ийлеп аралаштырып жасашкан. Азыркы күндө да Кыргызстандын айрым жерлеринде чар дарыны колдонуп келишет. Көбүнчө тамак-ооз ооруларына, айрыкча жаш балдардын ооз көңдөйлөрү оюлуп (эзилип) кеткенге пайдаланышат. Мистенин дарагынан бөлүнүп чыккан чайырын алып талкалап, ага акак ташты күйгүзүп аралаштырып коюшат. Эпосто ооруну басуучу, кубат берүүчү ж.б. касиети тууралуу айтылат.
- 55. Чексе-1.** Дары салгыч, дарылар салынуучу баштыкча. 2. *диал. эск.*

Болжол менен пуддун үчтөн бир бөлүгүнө барабар болгон өлчөм бирдиги.

56. Чечек – өтө коркунучтуу катуу кармаган жугуштуу оору. Эпосто чечек оору кээде “чаар” деп да айтылат. Анткени, чечек оорусунан айыккандан кийин денедө чаар тактар калган. Ошондой эле жогоруда изилдөөлөр көрсөткөндөй эл арасында атын атоодон коркушуп аны тергеп “улуу тумоо” деп аташкан. Кара чечек, суу чечек сыяктуу түрлөрү болгон.

57. Чыгып кетүү- муундардын нормалдуу абалы бузулган (ордуна козголушу, жылып кетиши) таяныч-кыймыл аппаратынын жаракат түрү.

58. Шакшак – Элдик дарыгерчиликте кол, бут ж.б. сыныктарды эбине келтирип, сөөктүн түз ордуна келип бүтүшү үчүн кыймылдатпастан таңып коюуда пайдаланылган атайын даярдалган жыгач. Эл арасында дагы деле колдонулат. Ал эми илимий медицинада шакшактын ордуна гипс колдонулат.

59. Шишик- Денени оорудан, урунуу, согулуу сыяктуу башка кырсыктардан улам шишип, чыңалып көөп кеткен, томпоюп калган жери; шишип кетүү илдетти.

60. Эбеп-себеп- сөзү араб тилинен кирип, 1. негиз, шылтоо, 2. Өтмө мааниде дары, дармек ооруну басаңдатуучу, эбепке себеп болуп, “сең” алдырып, уйку келтирүүчү дары катары колдонулса керек.

“Манас” эпосундагы оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы” боюнча аталыштардын схемасы

МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ООРУГА ЖАНА АНЫ АЙЫКТЫРУУГА БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР

